

MIRAS
میراث

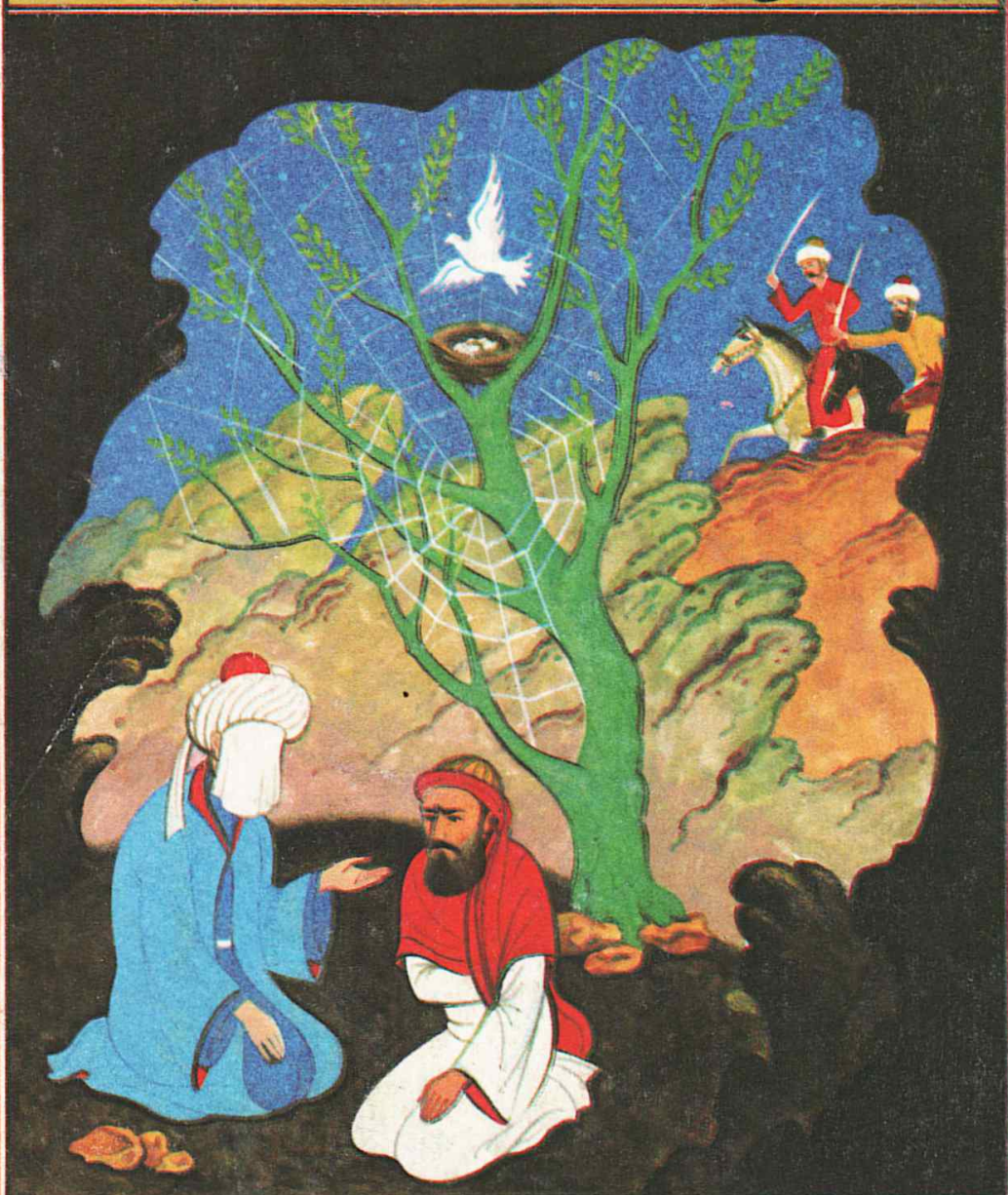

MIRAS

002

ISSN 0869—3536

Гушрат кичәсе олобарак булсын!

هېچە كىچەسى مبارک بولسون!

БУ САНДА

Котби. Хоерәү-Ширин хикәятә

Гаяз Исхакый.
Сәясәт галәмендә.

Мәсәгыйт. Хәбибуллин.
Сәембикә ханбикә һәм Иван Грозный.
Тарихи роман

Халык медицинасы

КҮРЕНЕКЛЕ ШӘХЕСЛӘР

1858

1936

Æ

РИЗАЭТДИН ФӘХРЕТДИНОВ

Ботендонья татарларының
айлык әдәби-нәфис һәм
фәнни-популяр милли журналы

Баш мөхәррир
Флун Мусин

Редакция коллегиясе

Сәлам Алишев
Миркасыйм Госманов
Әмирхан Еники
Дамир Исхаков
Һәнүз Мәхмүтов
Мөхәммәт Мәһдиев
Әхмәт Сәхапов

(баш мөхәррир урынбасары)

Индус Таһиров
Нурмөхәммәт Хисамов
Мансур Хәсанов
Әнвәр Хәйри

(яңаваплы сәркәтип)

Рушан Шәмсетдинов
Марсель Әхмәтжанов

Редакция советы

Тәлгать Абдуллин (Алабуга)
Рифкәт Алтынбаев (Чаллы)
Камил Вәлиев (Мәскәү)
Разил Вәлиев
Владимир Гаврилов
Равил Гайнетдин (Мәскәү)
Ринат Галиев (Әлмәт)
Надир Дәүләт (Торкия)
Мирфатыйх Зәкиев
Фәрит Иделле (Германия)
Василий Лихачев
Мирза Мәхмүтов
Марат Мөлеков
Темимдар Мөхит (Япония)
Хәләф Низамов
Азадә-Гайшә Рорлих (АКШ)
Рөстәм Садри (Австралия)
Фәндәс Сафиуллин
Гаяз Сәхапов (Түбән Кама)
Марсель Таишев
Тәлгать Тажетдин (Уфа)
Окан Таһир (Финляндия)
Рафаэль Хәкимов
Рифкәт Шәрәфетдинов

МИРАС 8(9) 92

«МИРАС» ЖУРНАЛЫН ОЕШТЫРУЧЫЛАР:

Ботендонья татар конгрессының Башкарма комитеты, Татарстан мәдәният министрлыгы, Татар «Мирас» Фонды Советы, Татарстан гәзета-журналлар нәшрияты, редакциянең берләшкән ижат коллективы.

БУ САНДА

ЖӘМӘГАТЬЧЕЛЕК МӨНБӘРЕ

НУРМӨХӘММӘТ ХИСАМОВ, РӘШИТ
ЯГЪФӘРОВ. Милләткә ярдәм ит, «Ми-
рас»!..... 3

ӘДӘБИ МИРАС

КОТБИ. Хөсрәү-Ширин хикәяте (Дәва-
мы)..... 6
ГАЗЫЗ ИСХАКЫЙ. Сәясәт галәмәндә. 29

ШИГЪРИЯТ

Сания Гыйффәт. Туфрагын үбәр идем
Шигърьләр..... 39
Сагыну сәламнәрс. Шигърьләр..... 42

ИСЛАМ ДИНЕ ТАРИХЫННАН

Ризәддин бине Фәхрәддин. Ислам ди-
не — нинди дин? (Дәвам)..... 44
Һижрәт кичәсе..... 46

ЧИТ ИЛЛӘРДӘГЕ МИЛЛӘТТӘШЛӘРЕБЕЗ

КАМОЗАВА ИВАО. Татарлар Япония-
дә..... 47

БӘХӘС: ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ҺӘМ МИЛЛӘТЕНЕҢ ОЕШУЫ

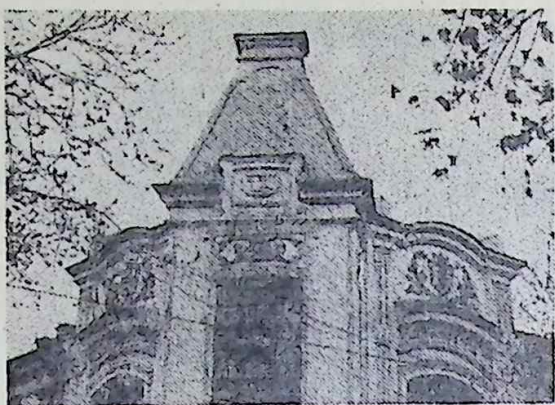
ИСКӘНДӘР ИЗМАЙЛОВ. Болгарлар
руслар күзендә..... 60

ТАРИХИ МИРАС

ФАЯЗ ХУҖИН. Саклап кала алырбыз-
мы? (Борынгы башкалабыз Биләр турында
археолог язмалары)..... 67

ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ ТАРИХЫННАН

РАВИЛ ӘМИРХАН. Гали рухлы шә-
хес..... 72
МӨХӘММӘТ МӘҺДИЕВ. Тарихи кың-
гыравык. (Бер гәҗәеп шәхес турында)
..... 80

Тышлыкның беренче һәм дүртенче битләрендә **РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ** рәсемнәре, икенче битендә **ЭРОТ ЗАРИПОВ** рәсеме, өченче битендә **ЗӨФӘР БӘШИРОВ** фоторәсеме.

ТАРИХИ ХӘЗИНӘ

ЗӨФӘР БӘШИРОВ. Солтанов мәчете..... 84

АВЫЛЛАР ТАРИХЫ

СӘЛАХ ШӘРИФ. Чалпы авылы тарихы..... 89

ХАЛЫК МЕДИЦИНАСЫ

МӨСӘГҮЙДЬ БИНЕ МОСТАФА ЙОРТЫШИ. Тыйбб китабы (Дәвамь)..... 93

«МИРАС» КИТАПХАНӘСЕ

МӨСӘГҮЙТ ХӘБИБУЛЛИН. Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный. Тарихи роман (Дәвамь)..... 95

«ШУРА» ЖУРНАЛЫ БИТЛӘРЕННӘН

Милли мәзәкләр.....123

«МИРАС» ПОЧТАСЫ

Грак кыйтгалардан мәктүпләр.....125

МИЛЛӘТ ДӨНЬЯСЫНДА

Хроника, вакыйгалар, фактлар.....127

РЕЗЮМЕ

Журналның инглиз һәм урыс телләрендәге кыскача эчтәлеге.....128

Редакция хезмәткәрләре:

Зөфәр Бәширов, Ренат Галимуллин, Люция Гатауллина, Флера Гыйниятуллина, Иәнүз Мәхмүтов, Тәнзилә Мусина, Лилия Сәхапова, Рушан Шәмсетдинов, Суфия Әхмәтжанова.

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәрвакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмалардагы фактларның объективлыгы, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнең төгәлlege, рәсми мәгълүматларның, саннарның, цитаталарның дөрөслеге, бөхәсле фикерләрнең корректлылыгы өчен шөхсән җавап бирәләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлеге урыс һәм инглиз телләрендә бирелә. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләнми. Борынгы текстлар хәзерге әдәби телгә күчереп бирелә.

«Мирас» журналының индексы — 73955. Аңа Бәйсез Дәүләтләр Бергәлегенә кергән илләрнең барлык элемент бөлекләрендә чикләмәгән күләмдә язылырга мөмкин. Бәясе — бер елга 14 сум 40 тиен. Безнең адрес: 420084, Казан, Бауман урамы, 19. (502, 503 бүлмәләр). «Мирас» журналы редакциясе. Телефон: 32-21-86. Хатлар өчен: 420084, Казань абонентный ящик №44, редакция журнала «Мирас» (Наследие).

«Мирас» журналына ярдәм итәргә теләүчеләр акчаларын Татар «Мирас» Фондының түбәндәге исәбенә күчерә алалар:

1. Текущий рублевый счет № 300700840, МФО 265016, в коммерческом Татсоцбанке по адресу: 420007, г. Казань, ул. Чернышевского, 18/23.
2. Валютный счет: а) USD BANK Of NEW YORK, NEW YORK 890-0055-014 для счета Татсоцбанка 35348 ДВ 0109 USD (американские доллары)
б) DEM BAYERISCHE VEREINS BANK, MUNICH 6810867 для счета Татсоцбанка 35348 ДВ 0303 ДЕМ (немецкие марки) для благотворительных целей Татарского фонда «Мирас».

Производствого бирелде 21.05.92. Басарга кул куелды 14.07.92. Кәгазь форматы 70 × 108 1/16.

2 номерлы офсет кәгазе. Офсет ысулы белән басылган. Басма табагы 11,2.

Исәп-басма табагы 10,0. Заказ В-227. Тиражы 10 000 данә. Бәясе 1 сум 20 тиен.

Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе. 420066, Казан, Декабристлар урамы, йорт номеры 2.

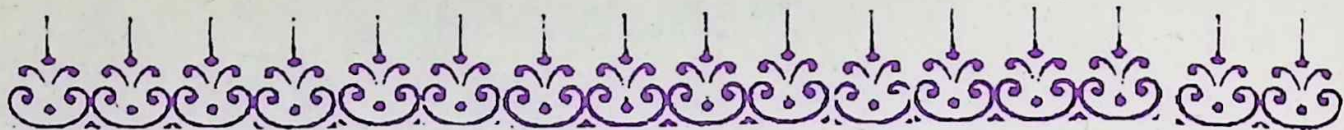
МИЛЛӘТКӘ ЯРДӘМ ИТ, «МИРАС»!

НУРМӨХӘММӘТ ХИСАМОВ, филология фәннәре кандидаты:

Тоталитар совет империясенең илдәге халыклар каршындагы иң зур жинаяте аларны тарихи хәтердән мәхрүм итү булды. Хәтерсез гавамне теләсә нинди гаделсез гамәлгә күтәрәп була, аның өстендә акыл житмәслек манипуляцияләр эшләргә мөмкин. Мондый сәясәттән иң күп югалту кичергән милләт — болай да ярты мең ел диярлек кыйнала-кыйнала рухы имгәтелгән татар халкы булды. Хакимиятнең пропаганда аппараты аның колачына һәрвакыт бер нәрсәне туыштырып килде: синең мактанарлык һичнинди рухани маяк юк, чын тарихың 1917 елның октябреннән генә башлана. Хакыйкатың шулай булуын мәңгегә беркетү өчен урта гасыр, төрки мәдәниятең уртак байлыгы саналган күренекле ядкәрләргә кардәшләребез булган бүтән төрки халыкларга бүлп бирделәр, ул мираска безнең «хакыбыз юклыгын» ил матбугатында һәрдаим раслап тордылар, шул рәвешле төрки халыклар арасында низаг куерттылар. Моның гаять ямьсез нәтижәсен милли горурлыкның югалуында, нигилизмда һәм тагын да өшкөрәгә — маңкортлыкта күрәбез.

Әмма бөек мирасны төбә-тамыры белән халык күңеленнән йолкып атып булмый икән. Шул чаклы зилзилә һәм афәтләрдән соң да борынгы кулъязмалар йөзләп, меңләп табыла торышы күп нәрсә турында сөйли. Димәк, мәдәният берничек тә бөтенләйгә юкка чыга алмый. Аның белән инде бер сугарылган халык үзенең асыл рухани сыйфатларын барыбер саклай, аның иң яхшы өлеше үзе утларга керсә дә мирасын ятлардан тапталмый.

Һәм ул мирасның, ниһаять, қояштай балкыр көне килде. Хәзергә мирас комиссиясе утырышларында яңгыраган, яки «Мирас» журналының бер санында чыккан әсәрләр исемлегә дә халыкның милли горурлыгын тулы көчкә азыкландырырга жетәрлек: Юкса, без әле ул серле дөньяның пәрдәсен бер читкә күчкән генә ачып жибәрдек. Асылда исә ул хәзинә бетмәс-төкәнмәс.

«Үзгәртеп кору» дип аталган чор жәмгыятебез аңыннан идеологик тышауларны чишеп ташлагач, халыкның аңы кинәт ачылып китте, моңарчы каһәрләнеп, катгый тыелып килгән әдәбият һәм сәнгать әсәрләре, тарихи хезмәтләр милләтнең нәкъ менә әдәби һәм мәдәни хәтерен, этник һәм тарихи жегәрен билгеләүче хәзинә булган икән.

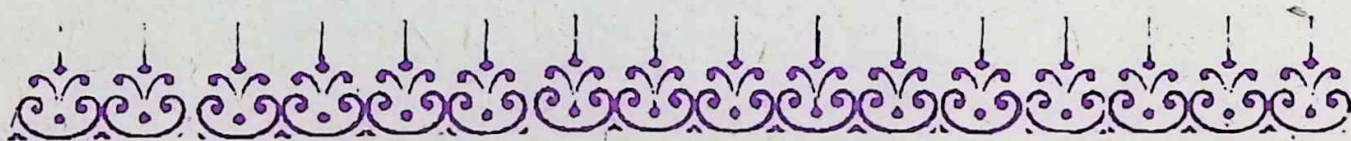
«Идегәй» дастаны булсын, Гаяз Исхакый әсәрләре булсын, Худяков яки Газиз Гобәйдуллин хезмәтләре булсын — бөек Мәрҗаниебезне әйтмим дә инде — тарихның нәкъ кирәкле сәгатендә якты дөньяга чыкты. Халкыбызның милли уянуы, тыелгысыз рәвештә азатлыкка, милли бәйсезлеккә омтылышы әлеге дөнья күргән дастан һәм драмаларда («Олуг Мөхәммәд»), бәет һәм мөнәҗәтләрдә, тарихи-фәнни публицистикада һәм романнарда үзенә куәтле таяныч тапты. Үткәннәрдә бүгенге халыкара хәлне, Рәсәй сәясәтен тирән һәм төгәл төшенү өчен олы гыйбрәтләр, дәлилләр, зиһен ачкычы бар икән. Борынгы һәм XX гасыр әдәби мирасы татар халкының илләр, халыклар арасында тигез хокук дөгъвасына гәҗәеп аваздаш һәм актуаль булып чыкты. Тоталитар империя идеологиясенең гадәттән тыш уяулык һәм рәхимсезлек белән аңы тыеп ятуы тикмәгә генә булмаган: милләтләргә шушы актуаль таянычтан мәхрүм итәргә, хәтерсез калдырырга кирәк булган.

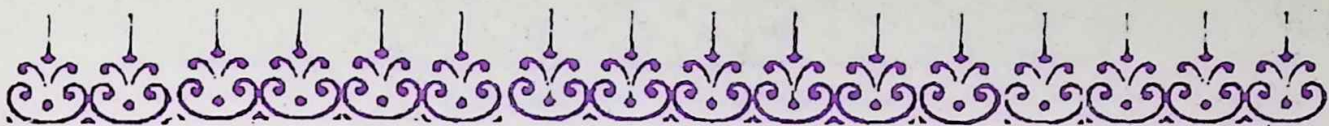
Татар әдәбияты борынгыдан башлап, гасырлар буена башлыча шигърият әдәбияты булып килгән. Халкыбызның үтә дә бай, нәфис теле, фикер, хис таланты, нечкә зәвегы, тирән һәм аек акылы шигърияттә гәүдәләнгән. Узган елларда Гәрәй Рәхим тарафыннан шигъриятбезнең ун гасырдан артык үсешен чагылдырган антологиясе төзелде. Бүгәгә кадәр аның жәмәгәтчелек кулына килеп ирешкәне юк. Жәмһүриятебезнең бәйсезлек юлына аяк баскан шушы заманда аның дөнья күрүенә ихтыяҗ бик зур. Бәлкәм, бу изге эшнә дә «Мирас» фонды күтәрәп алыр?

Кыскасы, фаҗигале һәм каһарман юл кичеп, тарихның бүгәгә борылышына килеп чыккан халкыбыз, үзенә дөньяда барлыгын һәм мәңгә яшәүгә ихтыярын ракета һәм туплар белән түгел, ә затлы, бөек рухани мирасы белән раслый, шунлыктан, дөнья халыкларының аңа карашы да хәерхә булып дия алабыз.

РӘШИТ ЯГЪФӘРОВ, филология фәннәре кандидаты:

«Мирас» кебек яңа басмаларның дөньяга килүе безне чиксез куандыра, киләчәктә мәдәниятебез, башка алга киткән илләрдәгә кебек, югары дәрәҗәгә ирешер дигән өметөбезне арттыра. Билгеле ки, мәдәният, цивилизациянең төбәндә мәгърифәт, мәгариф эше ята. Без хәзер мәдәният ягыннан халкыбызны дөньаның алга киткән милләтләре белән тигез дәрәҗәгә куярга телибез икән, халыкның мәгарифен камилләштерергә тиешбез. Ә хәзергә мәктәп тоталитар тәртипләргә корылган. Ул милләтләрсез жәмгыять төзү идеяләре белән өртәлгән. Мәгърифәтчеләребезнең хәзергә бурычы — әлеге гәмәлгә ашмас, «тоталитаризм» чире йоккан мәгариф системасын табигый хәленә кайтару, савыктыру. Шундый мәгариф системасын төзәргә кирәк ки,

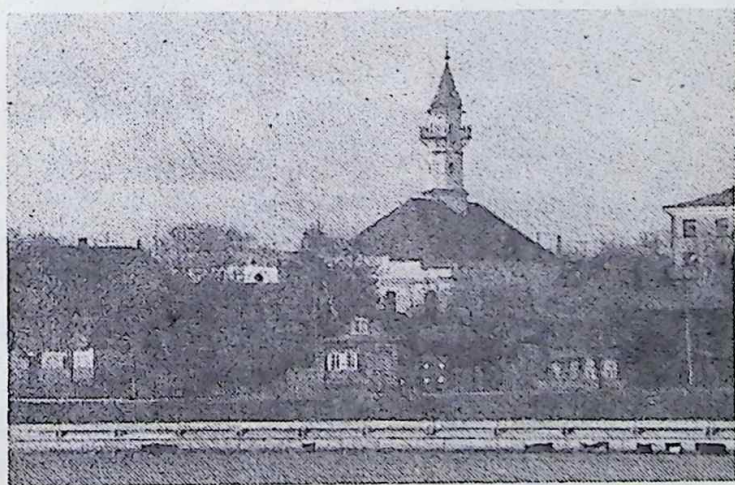

яшь буын үз милләтенен дәвамчысы һәм бер үк вакыттан дөньякүләм кешелек дөньясы цивилизациясе дәрәжәсендә белем һәм тәрбиягә ия шәхес булып үссен. Иң авыры шул: безнең мәгърифәт үзенең милли педагогик нигезеннән аерылган. Шунның өчен ул хәзерге этапта милләт мәнфәгатьләреннән читтә. Безнең хәзерге бурычыбыз — милли педагогик тәҗрибәбезне туплау, мирасыбызны барлау һәм укыту-тәрбия эшен шунның нигезендә алып бара башлау. Бу юнәлештә без әле яңа гына эш башладык. «Мирас» журналы безгә шушы эштә турыдан-туры ярдәм итә алыр иде. Әйтик, халкыбызның фольклорында, йолаларында формалашкан халык педагогикасы бар. Аларны өйрәнәп, туплап, журнал битләрендә шуны бастырып чыгарырга булыр иде. Татар мәдәниятендә күренекле урын тоткан Ш. Мәрҗани, Р. Фәхреддинов, Р. Ибраһимов, Г. Баруди, Г. Буби кебек бөек мәгърифәтчеләребезнең педагогик мирасын да халыкка кайтарырга кирәк.

Татар халкының мәгъриф тарихы бик бай. Белгәнәбезчә, революциягә кадәр, үткән гасыр ахырларында ук әле, Идел буендагы халыклар арасында татарлар грамоталык ягыннан алдынгы урында торганнар. Моңа алар ничек ирешкәннәр соң? Чөнки аларның укыту-тәрбия системасы камилрәк булган. Алдынгы мәктәп-мәдрәсәләренең тәҗрибәсен безгә өйрәнергә кирәк. Мөхәммәдия, Хөсәения, Галия, Иж-Буби мәдрәсәләренең тәҗрибәсе хәзер яңа татар мәктәпләрен, гимназияләрен булдырабыз дип тырышып йөргән вакытта, ярап куяр иде. Кызганыч, ул материаллар әлегә жыелмаган, архивларда, элекке басмаларда тикшеренүчәсен көтеп ята. «Мирас» журналы әнә шул хәзинәләрне яңадан халыкка кайтару буенча максатчан эш башлар, дип өметләнәм. Журналда «Педагогик мирас» дигән рубрика кертү дә кирәк булып.

Тәрбияви традицияләребезне яңадан кайтарырга, татар баласын үз милләтенен дәвамчысы итеп үстерергә ярдәм итче син, «Мирас»!

ӘДӘБИ МИРАС

КОТБИ

Носра-Ширин хикаяте

РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ рәсеме

*ХӨСРӘҮНЕҢ БӘҖРАМНАН КАЧЫП
ИРАНГА БАРГАНДА ШИРИНГА ЮЛЫККАНЫ*

Болай сүзен дәвам итте жыраучы:
Чыгып тагын да ауга безнең аучы,

Кинәт бер өн ишетте, бакты — шунда
Күтәрелде тузан чүл уртасында.

Болыттай ул таралгач ай ачылды,
Багып таң калды Хөсрәү — аңлашылды:

Укый язмыш дигәне төрле әфсүн,
Ширин дә ауга чыккан икән ул көн!

Ике аучы килеп бер ауга керде,
Заман-язмыш шушындый хәйлә корды.

Яраннары ерак ауда килә мәш,
Боларга юк монда шаһит вә иптәш.

Теге гыйшык кулында күптән үк кол,
Мәхәббәттән бусы тәмам лаякыл.

Беренә таж-тәхет, дәүләт бирелгән,
Беренә тажы-тәхте жимерелгән.

Чәчәкләргә сибәдер берсе гамбәр,
Бере һәр жирдә өсти ямьгә ямьнәр.

Йөзендә берсенә айдагы нур бар,
Икенчесеннән алмыш өлгә хурлар.

Бу ике яр, ниһаять, бергә булды!
Күреп күзләрен күзлә, яшь атылды.

Шириннән һич күзен алалмый Пәрвиз,
Вә Гөлгеннән бер адым калмый Шәбдиз.

Төзеп сүзне болар дуслар шикелле,
Текәп күзне, ача башлады серне.

Сорый башладылар: «Син,— дип,— ни атлы?»
Ширин шундук танып шаһ менгән атны,

Сарылды атка һәм шаһка да бердән,
Егылдылар болар жиргә иярдән...

Бераздан соң гына күтәрделәр баш,
Күңелләре бушап агыздылар яшь.

Тагын телгә килеп, әйтелде сүзлә,
Аз-азлап күп кенә ачылды серлә.

Күп иде сүз, түгел ләкин сөйләр чак,
Тел ачып, артыгыннан булдылар сак.

* Дәвами. Башы журналның 1992 елгы 5, 6, 7 саннарында.

Күбәйсә сүз, ничек тә яхшы булмас,
Сабырлык бу икәүгә булды бик хас.

Ерактан аучылар күзгә күренде,
Тиз үк ике гашыйк атларга менде.

Күреп төрле тарафтан килде бәкләр,
Ә үзләре гүя пәри кебекләр.

Вә Хөсрәү дә нәгәрләренә каршы
Чабып китте, жыелды шунда барсы.

Жидегәндәй тарау йөргән егетләр,
Булып бер туп, оешты мисле өлкәр¹.

Алар күрдә — бүген Хөсрәү шушында
Карар тапкан мөхәббәт башнясында...

Борыла бер-беренә ихтыярсыз,
Чөөлгән пар лачын күктә диярсез.

Карап күзләр аламый бер-береннән,
Ширин — шаһтан, ә шаһ Хөсрәү — Шириннән.

Берәм-берәм жыелды барча гаскәр.
Тамашага ләек бит ошбу хәлләр!

Ширин шунда йөгенеп әйтте: «Шаһ сез,
Жиһанда бер, табигълар² сезгә сансыз.

Бәхетенә күреп бөтен галәм шат,
Каян килде миңарга мондый гыйззәт?

Ерак түгел хыялый бер багым бар,
Менә шул багъда тирмә торгызырлар.

Әгәр дә шаһы-әгъзам кылса хөрмәт,
Итәм хезмәт — колына булса рөхсәт».

«Әгәр дәшсән, и, жан», — диде хөкемдар,
«Барыр шатлык белән сезгә кунаклар».

Җавапсыз калмады моңа Ширин дә:
Чөчәк атты шикәр сүз гөл ирендә.

Хәбәр салды үзе Мөһинбануга,
Хәзер тор дип кунак каршы алырга.

Килеп Хөсрәү бу багыстанга төште,
Тагын күп мал-туар арттан житеште.

Тамаша корды тагын патшаларча,
Тиешенчә китертеп кәрчә-мәрчә.

Күреп һәрчак Шириннең саф йөзен ул,
Югалтадыр иде гөл үз-үзен ул.

Мөһинбану боларның хәлен аңлап,
Утырды таң калып шунда озаклап.

МӨҢИНБАҢУ ШИРИННЕ АНТ ИТТЕРГӘНӘ ҺӘМ ШИРИН ҮЗЕН САКЛАГАНЫ

Ару орлык әгәр чәчсә, икенче
Ару ашлык урып алгай игенче.

Берәү гәүһәр итеп сакласа хисен,
Тузан-пычрак ягалмас аңа һичкем.

Мөһинбану ару иде тумыштан,
Төшөп уйга бу шаһ салган корыктан,³

Фикер йөртте: «Болар, Ширин вә Хөсрәү,
Хәтәр пардыр: бере — ялкын, бере — кау».⁴

Матурлатты кичен аулак өен ул:
«Ширин килсен, әгәр килсә, сүзем шул»,

Диде: «Жаныма ялсың син, туганым,
Сине миндин аермасын ходаем!

Синең бер-бер анарың мең-мең алтын,
Чәчең хакы хәзинәдән югартын.

Бәхет сиңа күлгәгә кебек үк хас,
Синең затка рухи сафлыктыр адаш.

Йөзең күрке бирәдер нур жиһанга,
Языксыз булганың — яздыр бу жанга.

Мөһерле капкачы бар кумтасың⁵ син,
Яман-яхшыны тик еш онтасың син!

Сизә күнлем, мөгаен, бу хөкемдар,
Синең өчен корадыр төрле аулар.

Күрәм ич мин — биһуш шаһзадә синнән,
Гүя ау бурзае килгән эзеңнән.

Көче артык, тыя белмәс үзен ул.
Ишәтерсең — ничек борыр сүзен ул.

Ярамас, и, Ширин, буш сүзгә чолгап,
Сыра ясаса бар шикәрне болгап.

Эчеп татлы эчемлек чүлмәгендин,
Соңыннан әйтсә хурлап: чүпрәсе — син!

Кырысрак торсан, абруй китми һич тә,
Көяр икмәк, бик эссе булса мичтә.

Ишеттем: йөз тәтәй бар әхрәмендә,⁶
Тәне ап-ак, ирен бал һәрберендә.

Шуларны ташлаган — күзли Ширинне...
Сине һич ташламас инде, дисеңме?

Бары гәүһәрәң алганчы гына, бел,
Сатулашып кына ул уйната тел.

Сине миннән сораса инсафында,
Бетерермен эшенеңе никахында.

Әгәр ул ай кебек булса, кояш без,
Вә Кәй-Хөсрәү⁷ икән, Әфрасиаб⁸ без.

Кеше калдыгы булу юньле кызга
Килешми: ирләр үрнәк булмый безгә.

Букетны саф чагында тота куллар,
Соңыннан сулды бу, дип ыргытырлар.

Сөйләнелсәң халыкта шәп булырмы?
Яшерсәң дә, тагын яшреп булырмы?»

Фикер кылды Ширин, әхвәлне белде,
Колагына үгетне алка кылды.

Белә иде үзе дә — илдә бар сүз:
Түгелсә йөз суың, сүнәр янар күз.

«Хода шаһит,— дип ант эчте Ширин,— мин
Биш үлсәм дә аның гыйшкы чирендин,

Бирелмәм, ул кирәк мен хәйлә корсын,
Жибәрсен яучысын, никах укылсын!»

Мөһинбану моңа иркен тын алды,
Күңел төбенә шул антны салды.

Жибәрде кызны Хөсрәүгә тыныч ул:
«Утыр иркен, вакыт булса, кәеф кыл.

Бу шарт белән ләкин,— диде,— мәгәр, сез
Аның белән утырмагыз нөгәрсез!»⁹.

ШИРИН БЕЛӘН ХӨСРӘҮНЕН ИРТӘНГЕ СӨЙЛӘШКӘНЕ

Тагын тап гаскәре килде дә житте,
Караңгылык чирүен тар-мар итте.

Кара төнне качыргач, жиңгәнендә
Парадка чыкты көн үз Гөлгенендә.

Күренмәс булды күктә күзгә йолдыз,
Кабат керде өненә кеш вә кондыз.

Боланнардай килеп Ширин янында
Жыелды барча дус кызлар тагын да.

Баһадирлык дисәң, һәрберсе Зәххак,
Ук атса, Рөстәменнән уздырачак.

Әгәр алса алар кулга чәкән бер,
Кояшны туп итеп уйнар икәндер.

Менә шулар бары атланды юлга,
Бу йөзләрдин төмам жир тулды нурга.

Алар барсы да бөркәнчек ябынды.
Жәһәт кенә эш урынында булды.

Чавышлар¹⁰ юл биреп тиз-тиз йөгәрде,
Ширин гыйззәт белән хезмәткә керде.

Калыкты Хөсрәве дә ул керүгә,
Кулын тотты, урын бирде түрәндә.

Утырдылар икәүләп шунда бер чак,
Икесе тиң гүзәл сын һәм дә ап-ак.

«Туп уйныйк без, чыгып мәйданга бер. Сез,—
Диде Ширин,— тамашаны күрерсез».

Мәлик белми иде ки, ошбу кызлар,
Әгәр кызса, кылыр мең ирне тар-мар.

Сөенде кызлар ишетеп бу сүзне:
«Жиңәрдер ул гына,— дип,— жиңсә безне».

Чыгып атландылар да, барсы бергә
Житеп мәйданга, кызлар төзде жәргә.¹¹

Күрә Хөсрәү — чәкән¹² һәр кыз кулында,
Чигенер көр арысланың да монда.

Шаһ әйтте: «Бер уйныйк башта икәү без,
Күрик ки, кайсыбыз оста икәнбез!»

Уен башланды: мәйданга куеп туп,
Болар шау-шу кубардылар куышып.

Чәкән тигән саен туп коштай очты,
Болытларга орынды, жиргә төште.

Бу хәлне күрде шаһ, хәйранда калды,
Бу уеннан искиткеч ләззәт алды.

Бер ул — Ширин отып, бер отты Пәrvиз,
Бер узды Гөлгене, бер чапты Шәбдиз.

Чәкән сугып узыштан һәм ярыштан
Арыды бу болан белән арыслан.

Бераз тукталдылар кызган уеннан:
«Исәп уртақ,— диде Шаһ,— и, Ширин-Жан,

Эсенделәр бит атлар, инде туктап,
Ничек булыр без әгәр ауга чыксак?»

Теге әйтте: «Үзеңә ни ошый соң?
Тәхет күрке — үзең, бәхет кошы-син».

һәм ул ай, көн белән бергә, янәшә,
Далага киттеләр уртақ киңәштә.

Чәчәктәй ачылып — сахрада иркен,
Ау аулыйк әле, дип хет берничә көн.

Мәлик уң кулда, Ширин сулда жәргә
Төзеп, життеләр ау аулайсы жиргә.

Алар шунча киек кош жанын алды,
Хакимнәр дә беләлмәс андый санны.

Бу кызларга табылмас тиң егетләр:
Алар аулады мең төрле киекләр.

Көр арыслан шикелле гизде кырлар,
Зәвык табып, ау аулап ошбу кызлар.

Карарга килде Хөсрәү шул арада:
«Ни кырдылар икән,— дип,— болар ауда?»

Күрә Ширин ерактан — бер тирәдән
һаман да китмидер йөри бер адәм.

Куып атны яшен тик барды, күрде:
«Авыма төште,— диде,— Хөсрәү үзе.

Куян түгел, арыслан ауга кергән,
Борыйк атны, качыйк тизрәк бу жирдән!»

Тагын керде өненә шул тавис — көн,
Тагын дөнья багына тулды козгын.

Вә безнең бу тавис кошлар да күптән
Таралдылар, торырбыз дип бик иртән.

Алар йоклап арылганны бетерде.
Тагын көн — ал әтәч өркетте төнне.

Жыелдылар тагын Ширин катында,
Вә тордылар янә шаһ хезмәтендә.

Янә уйнадылар чәкән белән туп,
Янә аулап киекләр, ектылар күп.

Бер ай гомер шулай уздырдылар тик,
Уйнамаган уен калмады бөртең.

Ахыр килеп мәлик тө туйды моннан,
Чара эзли иде ул «авыруыннан».

Ләкин форсат табылмады һич аңа,
Тимәде аткан уклары нишанга.¹³

Ширин һәр кич китә иде катыннан,
Тынычлык тапмады шаһ «гайрәтеннән».

Толымын язды төн килеп тагын да,
Ширингә әйтте шаһ бу сүзне шунда:

«И, аййөз, шат хисем күңелемдә синнән,
Әгәр син булмасаң, киң дөнья — зиндан.

Кил инде, иртәгә багъка барыйк без,
Корыйк мәҗлес, кызыкларны карыйк без.

Жамаяклар йөртеп йөрәк басылсын,
Матур көйләр белән күңел ачылсын.

Кирәк кайгы, кирәк хет сөөнечтә
Үтәр гомер уенсыз үкенечтә.

Китәрбез дөньядан чара-ни чара
Уйнамасаң бу яшьлектә ни бар, ә?»

«Баш өсте! — диде Ширин, бер йөгенде,—
Хәерле төн! — диде һәм атка менде...

Тотып Хөсрәүне бу яр интизары,
Тешен кысып яшерде эчкә зарны.

Таң аткачтын килеп теге пәриләр,
Ширин янында сөт хәзерләделәр.

Алар шуннан тагын Хөсрәүгә килде,
Аяк өстендә хезмәткә тезелде.

Утырышты табын, хушлык кичерде,
Вә бер-берен тост әйтешеп эчерде.

«Вафа кылса иде фәләк,— дип,— әгәр
Кимемәсә һәр узмыш көн гомерләр,

Ничек булыр иде шәп дөнья, бакчий.
Моның кебек тереклек булса бакый!

ХӨСРӘУ ВӘ ШИРИН ЯЗ ВАКЫТЫНДА БАГЪЛАРДА КҮҢЕЛ АЧКАНЫ

Илаһи күк дип аталмыш нәмәрсә
Бу жир йөзен бизәргә яз жибәрсә,

Егеттән һәм дә карттан китә гамьнәр:
Ала бар кайгыларны яшь чирәмнәр.

Тәхет итеп чәчәкне сайлый кәлтә,
Койрык жәйгән тавистай жир бу хәлдә!

Никадәр ки матур сайраса былбыл
Аның гыйшкы да шунча чистадыр, бел!

Чәчәк атса миләүшә — утлы зәңгәр,
Димәк, гыйшык утында күп күңелләр.

Гүя пулга¹⁴ сөю куеп, гашыйклар
Чишеп жан бауларын, уйный ашыклар.

Күбәләккә чәчәк сансыз ачылган,
Тереклек шатлыгы бу чак чәчелгән.

Чәчәкләр патшасы бәйрәмен ачты,
Әберченнәр¹⁵ авыннан карга качты.

Кәжәсакал вә нәркәс халкы салмыш,
Миләүшә, тюльпан, ал гөл — бар да сәрхүш.

Саба жиле чәчәк бөркәвен алган,
Гашыйкларга бүләк — хуш ис таралган.

Яшел келәм түшәлгән багъ эчендә:
Гашыйклар йөрсен, ял итсен өченгә.

Буге төп-төз, кырысжан чыршылар да,
Чәчәк гыйшкында күлмәк ерта бар да.

Ничә рәйхан калыккан, үрә басқан,
Киленнәрчә учын күзләргә баскан.

Чәчәк сансыз: шәмәхә, күк, кызыл, ак,
Ә бит барсын да бар иткән бу туфрак!

Салават күпере — болытка калфак,
Сибә яңгыр чирәмгә сәйлән ап-ак.

Әниләре тирәсендә сикергән
Болаңкачлар гүя сөттән исергән.

Ә рәйхан чел¹⁶ канатындай тезелмеш,
Ә бәлки чел дә рәйханнан төзелмеш!

Ачылган багъ саен ап-алсу гөлләр,
Аларга баш изи тал, кулны болгар.

Миләүшәнең чәче артка сарылган,
Чәчәкләр дә шуны күреп ярылган.

Адәмгә дә насыйп бу хәлне күрмәк,
Гөнаһ булыр иде алмаса үрнәк.

Көяз Ширин, көяз Хөсрәү дә шул көн
Бере Шәбдизне менде, берсе — Гөлген.

Тамашалык урынны кылды сәйран,
Төшәр жиргә табын кордырды алдан.

Йә гөлчәчәк алышты бер-береннән,
Йә ал чия суырдылар иреннән.

Жам эчтеләр, йөрәп рәйхан эчендә,
Бу ямьнәргә тамаша ләззәтендә.

Матур жирдә куыш куйдырдылар бер,
Музыкантларга эш боердылар бер.

Чалып чәнче чәнән бер назлы, бер шат,
Ганимәт дип заман биргән бу форсат,

Утырды яп-якын Хөсрәү Ширингә,
Калып таң бу камил зат сихерендә.

Яңагы алланып янган Шириннән
Төс алды гөл, ә хуш исне — миңеннән.

Йөзеннән яктылык алды бу дөнъя,
Вә шул көннән матурланды бу дөнъя!

Тәне аграк иде мисрый шикәрдән.
Толымнарындагы бөтеркәләрдән

Зефир үткәч уйнап, алка ишелгән,
Жофар үзе кала таң хуш исәннән.

Бу сәрви буй дәрәслектән дә төзрәк,
Үзе сәрвигә бирмеш ямь вә үрнәк.

Чәчәкләр көнләшәп, күргәч, Шириннән
Йөзен срткан вә биш айры киселгән...

ХӨСРӘҮНҖ МӘЖЛЕСТӘ АРЫСЛАН ҮТЕРГӘНЕ

Тамашага багышлап ошбу көнне,
Озатып йөрде шаһ гүзәл Ширинне.

Берәүнең шундыен шәп яры булса,
Гажәп түгел, тамашалары булса...

Йөрәп талгач, ял итмәккә берәр жир,
Бераз эзләп болар тапты чирәм жир.

Боярды — кордылар шунда чатыр да,
Уйладылар күңел ачып ятырга.

Егет Хөсрәү, сәфәрдәшен төшерде,
Кулыннан тотты һәм чатырга керде.

Тотышып кул, ашып тәхеткә-түргә,
Ике гашыйк утырды шунда бергә.

Кызыл шәраб куеп шунда сакый да
Көлеп: «Шатлык, — диде, — булсын бакыйга!»

Гашыйклык һәм шәраб бергә тоташты,
Мәликнең хисләре ашты вә ташты.

Кәефле шаһ белән Ширин янәшә
Шулай бик шәп утырганда, тамаша:

Чаба кемдер, тузан туздыра кырда,
Мәлик чыкты: «Бу ни хәл?» — дип ахырда.

Килә исрек алыптай бер арыслан,
Тирәдә барсы болганган чабыштан.

Якынлашты чатырга ул һәм инде,
Күреп Хөсрәүне күкрәнде, тибенде.

Урыныннан кубып гайрәтле Пәрвиз,
Арысланга үзе ташланды бик тиз.

Төеп йодрык, кизәнде, шундый орды,
Арыслан жиргә гөрселдәп егылды.

Боярды шаһ вә бер табыш төсендә
Башын кисеп, тунатты тиресен дә.

Нәсихәт булып калган шул заманнан!
Ераклашмасын икән сакчы ханнан.

Куәтле иде Хөсрәү бер дә шиксез:
Мәлик иде — мәликләр булмый көчсез.

Мәкаль калган: «Гашыйк агу йотар», — дип,
Тагын: «Сәрхүш арысланнар тотар», — дип,

«Арысланнар үтергән бу егетне
Кем үпмәс!» — дип кулын Ширин дә үпте.

Ул үпкәннән гашыйк шаһы-жиһанга
Тоелды: тулды кул хуш исле балга.

Һәм ул әйтте: «Бу кадәр татлы нектар
Өчен кулдан да лаеграк жирем бар».

Жавапсыз калмады Ширин дә, чүкте:
«Теләге шул шаһымнын», — дип жир үпте.

Гүя әйтте: «Жирем лаек үбөргә...»
«Шәп үптең кулны!» — диде шаһ чибөргә.

Вә шуннан соң күтәрде жамаякны,
Ләкин шәп булмады әүвәлгә чаклы.

Чәчәкнең шәп чагы — тәүләп ачылгач,
Ни кыйммәте кала жиргә чәчелгәч?

Кыйбат энже сәдәфтән чыкканында,
Бирелә чын бәя нәкъ шул чагында.

Һәр аш тәмле яңа пешеп китергәч,
Татылмый татлылык туеп кикергәч.

Егет чак сизмәсәң яшьлек тәменне,
Яшен узгач «егетлек» итмә инде...

Гашыйклар шат булып шундый рәхәттә,
Килешеп киттеләр кебек гаять тә.

Табылса буш вакыт, булса урын тын,
Үбешергә тотындылар урынтын.

Гүя ки угрылар — гәүһәрләр эзләп
Йериләр бит ачык капкаңны күзләп.

Болар «Һай, чыкса жай» дип йөрде һаман,
Тезеп бер-берсенә аулакта рәйхан.

Әгәр ничкем карамаса боларга,
Бу фил тизрәк һөжүм итте боланга...

Хәер, аек чагында бу чибәр тиз
Кулын алды — ни ялынса да Пәрвиз.

Исергәндә гөнаһсыз яр иде ул,
Мәлик белән янә уйнар иде ул.

Гүзәл кызны мәлик шул хәлдә инде
Кысып кочар иде — ул нечкә билле.

Шулай Хөсрәү кочадыр иде ныклап,
Агара иде кыз яшь айга охшап.

Хәтерләтеп шушы хәлләр хакында
Йөзә ай кыш вә жәй күк уртасында.

Якында шаһ егет вә янда тиннәр:
Ширин ачты күнел берничә кошнәр.

ХӨСРӘҮНЕҢ ШИРИН ҺӘМ АНЫҢ УН КЫЗЫ БЕЛӘН УТЫРГАНЫ

Тагын бер көн соңында килде бер төн,
Корып мәжлес, утырды ошбу төркем.

Төн үзгәртте кебек гүя гадәтен,
Беразга чигереп куйды сәгатен.

Гажәеп төн иде: яп-якты, нич тә
Йокы кермәде күзгә бу кәефтә.

Саба жил: шаһ йөзен ачты вә шунда,
Ничә йолдыз күренде ай янында.

Уйлап алды мәлик: «Мондый төнен мин
Киярмен, ниһаять, максат тунын мин».

Асыл жәүһәр шикелле күктә Зөһрә
Һәм ай да жем-жем энже сибә жиргә.

Вә язның мускусы һәм гамбәрәндә
Һава, жир, күк исермеш хәлләрәндә.

Кереште таң жиле мускус чәчәргә,
Аралашты гүя туфрак жофарга.

Менә шуннан бире язгы жил иссә,
Исерә һәр кеше сихри шул истә.

Гашыйклык моннарын көйләде Зөһрә,
Утырды шаһ вә аййөз бергә-бергә.

Надимлектә Юпитер сайланылды,
Ә Сатурн әйләнен биюдә булды.

Вә чәңне ишетеп бар төнге кошлар
Кушылды сайрашып — өстәп тавышлар.

Ясалды хор шулай төрле авазлы,
Ләкин бозмады берсе төнге сазны.

Фәридун тәхтенә ул шаһ утырмыш,
Жанын Жәмшид дигән кыйблага бормыш.

Кояштай балкыды — көлдә Ширин дә,
Күбәләк булды шаһ аның шәмендә.

Хуш исләре таратса жил чирәмнән,
Гүя Хөсрәү сорый шунда Шириннән:

«Булырмы, яр, тагын да шундый шәп төн,
Ачы яшьләр генәдер алда бәлкем?»

Бүләк-вәгъдән куелган бик еракка,
Өметем баглы синең коштабакка.

Казанда мин һәм ут көчле ягылган.
Мин инде пештем, аш бүлсәң — ни булган?

Йөрәгемнең пешүе хәттин ашты,
Ашат ачны вә тәмсезләтмә ашны.

Салыйк икмәкне мич кызган чагында,
Гашыйклар кавыша гомер язында.

Фасылларның бары да булмыйдыр яз,
Сәгать саен булалмас бит, ахыр, наз.

Бабайлар сүзе бар: шулдыр акыллы,
Кем эшнен һәрберен вактында кылды.

Югалтыр соңлаган аучы этен дә,
Киек бик еш ашый аучы итен дә!

Шулай булырга мөмкин безнен эш тә,
Суытмыйча ашыйлар ашны, пешсә!»

Бу сүздән соң куя жилкенеп аййөз,
Тагын күңле тыя: «Һай, кире кайт тиз!»

Ләгыйнь шайтан котырта: ник бу саклык?
Фәрештәсе кабатлый — булсын ант нык!

Бу якта шаһзадә тәхте куелган,
Сакыйлар да өзер — мәжлес корылган.

Ә бу якта — гүзәлләр, барчасы хур,
Вә берсе шаһ йөрәгенә сибә нур.

Мәликнең хезмәтендә чос Шавур бар,
Шириненә хезмәтендә фетнә кызлар.

Фәрәнгис һәм Гаҗәпнуш вә Пәризад,
Сәмән-төрки, һәмилә һәм дә Дилшад,

Фәләк-кадру, Хатан-хатын, Һумаюн
Вә Гәүһәр-мәлик, бергә була ун.

Яңаклары ләгыль кебек асыл гөл,
Алар нурын сөйләмәктин гаҗиз тел.

Аякка төште эчке, менде башка,
Миләрдәге акыл да булды башка.

Булып сәрхүш, боерды шунда Пәрвиз:
«Хикәят сөйләгез берәрне һәр кыз!»

УН КЫЗ УТЫРЫП ТАПКЫР СҮЗЛӘР ӘЙТКӘНӘ

Утырдаш кызлар уттай һәм зирәкләр,
Бере-береннән дә артык илгәзәкләр.

Җете күзләр — ашыкны төз атарлар,
Җаныңны пулга куй — шундук отарлар.

Узышып бер-береннән, баллы сүзләр
Чәчә башлады ошбу, татлы телләр.

Фәрәнгис әйтте: «Җирдә хәзинә бар,
Шуны эзләде Ширин ничә еллар.

Фәридун ишетеп бу хәл турында,
Килеп күрсәтте шул чак аңа юл да».

Гаҗәпнуш әйтте: «Бу бакчада чел
Акация төбөндә уйнады гел.

Һавалардан күреп лачын бу челне,
Кыялап төште дә тырнакка элде».

Пәризад әйтте ки: «Бар иде бер юл,
Кырыенда ачылган иде бер гөл.

Шуны күрде дә очгы-килде бер кош,
Өзэргә дип хәзер агачка кунмыш».

Фәләк әйтте: «Бар иде кизләвебез,
Шуңа карап ачылды күзләребез.

Ходай бирде тагын бер шундый кизләү,
Ике күздән уңайрак донъя күзләү!»

Һәмилә: «Чишмәдин, — диде, — бер арык
Агар иде чәчәклекне сугарып.

Егет арысланы капканы ачты
Вә бакчага кереп саф суны эчте».

Һумаюн әйтте: «Бер алмаз, асылташ,
Үзен ят күзгә һичбер кылмады фаш.

Ләкин күреп жете күзле шаһ аны
Кадады тажга — яктыртты жиһанны».

Сәмән-төрки: «Ходай ошбу тарафтан
Чыгарды, — диде, — бер энже сәдәфтән.

Шуңа парга ходай ләгыль яратты
Вә ләгыльне шул энжегә каратты».

Пәризад әйтте ки: «Бер көнне Айзат
Йөридер иде сахрада ау аулап.

Аны күрде дә Көнзат күктән инде,
Укып язмыш китабын көткән инде!»

Хатан-хатын: «Бу сәрви кыз кем иде?
Моңарчы, — диде, — бер алтын кын иде!

Хәзер тапты ахыр килеп шушы кын,
Үзенә тиң-таман алмаз кылычын».

Мәлик-Гәүһәр сүзендә: «Зөһрә ялгыз
Иде, — диде, — моңарчы төн вә көндөз.

Юпитернең юлы Зөһрәгә төште,
Матурлык һәм бәхет бергә кавышты».

Бетергәч сүзләрен барсы да, бердән
Текәп күзләр жавап көтте Шавурдан.

Шавур әйтте: «Миңамы килде нәүбәт?»
Кора башлады сүз, булсын дип әйбәт.

Колак салыйк: «Ширин бер татлы балдыр,
Мәликнең бал булуы ихтималдыр.

Катыштырып боларны хәлвә кылдым,
Үзем бер тоз-тибезмен,¹⁷ ягъни колмын.

Бу хәлвәгә азапны күп китердем.
Шөкер, ахыр килеп, инде пешердем.

Хәлемне ошбу эшләр тик төзәтте»...
Диеп ихлас сүзен Шавур төгәтте.

Чират житеп, Ширин дә килде телгә:
«Бу гыйшкым ут булып керде күнелгә.

Сөюсез тәнгә күнлем булды дошман,
Хәзер инде төмамән тәнгә дус жан!

Шуна хөрмәт итәм остазыбызны:
Гыйшык учагына ул ут кабызды.

Синен мөшкилгә шундый тапты чара,
Минем күңлемне кылды парә-парә.

Ләкин бу каза һичшиксез бетәрдер,
Аның кылган эше нәкыш икән бер.

Шулай да бу сүземдә бар бер үпкәм:
Аның шуклыгы мине рисвай иткән!»

Менә Хөсрәүгә килде сүздә нәүбәт
Һәм ул әйтте сүзен ипләп һәм әйбәт.

Ширингә тиң иде Хөсрәү сүзендә,
Чичәнлектә калышмады Шириннән.

«Ә мин гамьсез егетлек кочагында,
Арысландай ау аулаган чагымда,

Боланкүзнен тозагына эләктем,
Минем хәлне авыр дияр кирәк кем.

Үзе ауга эләккән аучы миндер,
Толымнары Шириннен миңа зынжыр.

Кулын бирсә Ширин — азат киек мин,
Югыйсә мин үләм ошбу көектин.

Вә һәрдаим Ширин булса янымда,
Мине куркытмый йөз арысланың да.

Вакыттыр бит миңа рәхим кылырга,
Егылмастан элек кулны сузарга...

Күңел тактама яздың күп жәбер син,
Белә Алла — булыр пакь, сөрт хәзер син!»

Бу сүзләрдән Шириннен күңле йомшап,
Тутырды җам вә бирде шаһка: «Бул шат!»

Йөгенде шунда фәрештә рәвешле.
«Сиңа булсын бу гост!» — дип Хөсрәү эчте.

Үзе аййөз гүзәлдән һич күз алмый,
Карашы ялвару тулы — түзәлми.

Сүзе шулдыр: «Сөенеч бит бу жанга,
Мине калдырма көлкегә жиһанда!»

Уе шулдыр: «Гажәп тән бу, ходаем,
Бәхетемне тик ычкындырмагаем».

Ләкин язмыш өметен утка якты,
Йөзен сагыш биләде таңга чаклы.

Әтәч шул чакта алды бар кызыкны:
Аваз салды: «Ки-и-те-е-рә күр йөзекне!»

Кубып танда, болар йортка юнәлде,
Гажәп пикник шуның белән төкәнде.

Янә кояш шешәсен ташка орды,
Вә тән шешәсенә бар дөнья керде.

Бу шешәдә күңеллекләр бүтәнчә:
Фәләк шешә тезә үзе дигәнчә.

Янә яндырдылар гыйшык чырагын,
Корып утырдылар мәжлес кирәген.

Эчә башладылар саф ал шәрабтән,
Йөрәттеләр жамаяк тиз вә шәптән.

Эчеп, сәрхүш булып ошбу табында,
Уйнады чел белән тавис тагын да.

Ачылган иде багда күп асыл гөл,
Араларында ялгыз булды былбыл.

Савыттыр һәр кеше — чистарткычы мөй:
Табигатен ача, яктырта көндәй.

Күтәртеп бер-берсеннән тустаганнар,
Сөенеште тагын мәгъшук бу жаннар.

Жимеш охмаж багында һәр агачта,
Жыйды төрле жимешләр шунда шаһ та.

Шикәр-бал төн буге шаһларча булды,
Юпитер үзе коргандай табынны.

Табылмас мондагынча сый вә хәстәр,
Бүтән юк, дип таныклык ошбу дәфтәр.

Ширингә балкытып татлы чырай-күз,
Сәер генә карап шаһ әйтте: «Айһөз,

Сүз аңла ноктадан, мәгънәне — ымнан,
Хажәтемне беләсең инде — кызган!»

Күз очыннан багып Ширин моңарга,
Шулай ук ымлады: «Юк сүз кубарма!»

Ишарәтләр шулай чыкты алардан,
Бүтән беркем дә сизмәде арадан.

Озын төн шаһ бу эшкә жай чамалап,
Фикер йөртте Ширинне гел сагалап.

Бәхет шаһны тагын сукмады санга,
Тимәде аткан уклары нишанга.

Шуны уйлап утырганында Хөсрәү
Таң атты: качты карга, килде сәмрәү.

Кара эч төнне жинде кин күнел көн.
Иярле, диделәр Шәбдиз вә Гөлген.

Янә атланды атка көн белән ай,
Чавышлар да чабышты тыз-быз «әй, һай!»

Чыгып ауга, гизеп сахра вә кырлар,
Атып алды болар болан вә жорлар.¹⁸

Коры жирдә ау аулаган соңында,
Балыкка салдылар ау Шат суында.

Ахыр Шаһруд¹⁹ буен сайлап кунарга,
Тотындылар тагын гыйшык уйнарга.

Эчү вә ау белән болар мавыкты,
Шулай үтте вакыт: көн-төн зәвыклы.

Менә тагын таң атты, бер төн үтте,
Болар кырдан шәһәргә инде китте.

Өзерлөндө икенче төрлө мәжлес:
Музыкантлар, гүзөллөр килде хәтсез.

Ашамлык һәм эчемлек күп алынды,
«Шәрекъ төнө» көенә саз чалынды.

Көй остасы чалып гөслә, кубыз, чән,
Сыйга һәм эчкөгә кертте нәгызъ тәм.

Минут саен күтөрелде яңа җам,
Уйналды бар уеннар өр-яңадан.

Ике гашыйк уйнады, эчте, көлдә,
Бу хәлдән зур рәхәт тө юк шикелле:

Озак көтеп, сөйгәнә кавышмак,
Кулын тотып, караватка авышмак,

Языңны бер күңел ачып кичермәк,
Ярыңнан җам алып эчмәк, эчермәк,

Һәм ым кагып, сорап дәртенә дәрман,
Зөвык табып үбешмәк кат-кат, аннан

Кулыңны йә ярың муйына салмак.
Йә саф алма ияктән сыйпап алмак.

Бу шатлыклар белән хозур бу донъя.
Ләкин насыйп түгел күплөргә ул да.

ХӨСРӘҮНЕН ШИРИННӘН ЯКЫНЛЫК ТӨЛӨГӘНӘ

Ачылсын төн йөзеннән. дип кара бүз.
Чагылсын, дип гашыйк күздә гашыйк йөз,

Куып күктин болытларны, төтенне,
Матур һәм тын ясады ай бу төнне.

Шул айдында утырды көн вә аййөз,
Сакый шунда йөрөттә мәйләрен тиз.

Бу халәттә ял итте һәр ике җан,
Һәм, әлбәттә, гашыйклык артты шуннан.

Саба җил гөл исен кин җәйде-язды,
«Гашыйк» сүзенә бер тәфсирме язды?

Чәчәгенә серен сөйләп, бу төнне
Ничә былбыл инәлдә һәм үтенде,

Ничә моннар чыгып ихлас йөрәктән,
Ничә зарлар сөйләнде әлфирактан.²⁰

Бу моң-зарны сакый салды колакка,
Шәрабләргә исә — һәр җамаякка.

Утырдашлар ахыр төште әсиргә:
Йокы батыр аларны екты жиргә.

Сакыйлар да егылдылар аяктан,
Гүя тартты йокы аска колактан.

Надимнәр йокыга рәттән бирелде,
Музыкантның кылы гүя өзелде.

Берәү дә калмады мәжлестә сакта.
«Гөлем чәнечкесез ич!» — диде шаһ та.

Бүтән бөтен эшен-уен онытты,
Гүя ташкын тәнендә дәрте купты:

«Шөкер,— диде,— ниһаять килде бу хәл,
Бир инде бу карарсыз жанга бер ял!

Аягыңа егылдым — бир кулыңны,
Күп имгәттең тибеп гашыйк колыңны.

Ниләр кичте гомердә — барсының да
Нәтижәсе чагылсын бу таңымда.

Бире бак — икебездән үзгә кем бар?
Бик артык саклану нигә соң ул, яр?

Бу бер сәгать көекле кол сүзен тот,
Уразаны, теләсәң, көндезен тот!

Өметемне нигә өзәсәң инде?
Гозеремә ничек түзәсәң инде?

Бу түзмәктән тәнем бизде жанымнан,
Бәгырь һәм тән өмет көтте ярымнан.

Ничә куй көн дә итче суйса-киссә,
Бәгырь итен юна шунча бу хис тә.

Ничә юлчы су дип чабып сагымга²¹
Житәлмичә, сала баш эссе комга...

Болыт күп һәм менә яңгыр булыр дип,
Сугармасаң багыңны, ул корыр бит.

Жаныма ник шәраб дип агу салдың?
Эрем булгач, Ширин дип ник аталдың?

Табып гәүһәр, ничек читкә тибим мин?
Табылырмы тагын да шундый — белмим.

Ашамасаң кузыйны шәп чагында,
Бүрегә булмагай ул азагында.

Канат чыккач та очса бер күгәрчен,
Аның итен син инде тәтемәссең.

Мине «кол бул!» димә, куй, күрдең ич син,
Котылмас бер арысланың да миндин.

Һавада күпме талпынса да кошлар,
Аларны һәрвакыт тотарга тур²² бар.

Ничек кенә йөгәрмәсен киекләр,
Аларны да тотарлар бурзай этләр.

Төеннә чиш кулыңнан һәм толымнан,
Лаеклыга зәкят бир син буеннан.

Буявыңны алучы бар икән — сат,
Көймәнне иң матур бер ярда туктат!»

ШИРИННЕҢ ХӨСРӘҮГӘ ЖАВАП ӘЙТКӘНЕ

Әдәп белән жавабын әйтте Ширин,
Шикәр түктә гөләп кебек ирендин:

«Матур булмас, и, шаһ, әгәр үзем мин,
Сөйләп торсам: синең йөзем йөзгә тиң.

Ишәгем ни тырышса да, ахырда
Иярәлмәс тази²³ менгән батырга.

Түгелдер бик йөрәкле бу атым да,
Баралмас ул арысланнар рәтендә.

Ялындыра, димә, сәбәп шушыдыр:
Эссе хәлвә хәтәр, жанны пешерер.

Ашыкма син янар утка, алыык хәл,
Миңа шикәр ярашлырак, сиңа — бал.

Ләгыль алмазга тин көчкә сугалмас,
Уалыр ул — бөтен калыр тик алмаз!»

Ширин-Хөсрәү шулай каты кыешты,
Жанын өттә егетнең нәфсе-гыйшкы.

Ун арыслан булып ул күкрәде, тик
Ширин йөз төлке булды хәйлә йөртеп.

Жәя иннәр, кылыч каш, күзләр уттай,
Иреннәре кереш һәм сүзләр уктай.

Ширин шул сүзләрен әйткән чагында
Белендерде күзе белән назын да.

Күреп инде Шириндә ошбу хәлне,
Корык салып егет корды әмәлне.

Түзәлмәстән үзе ымсынганыннан,
Янә Ширин күзе тылсымнарыннан,

«Чигенмәскә!» — диеп күңел төерде,
Гүя үпкә белән ул йөз чөерде.

Кырыс битлек киеп фил сөягеннән
Вә чын шаһча аһәңле сүзләреннән,

Ишеттерде: «Кая, миңа борылчы,
Йөзең яктырт, күзеңне бер күримче.

Бүтән булмас, бәхет дип бел бу төнне,
Булыр таңнар, дип үк йөртмә хөкемне.

Бу соңгысы түгел, дип уй корабыз,
Өзерне без шулай ычкындырабыз.

Эчерт мөңгә суын эчем көйгәндә,
Синең өчен жаным хаста, дигәндә.

Ачыл миңа — шикәр ирнең суырыйм бер,
Аягыңа ике күзгә сөрүм бер.

Синең исемң генә түгел, сүзем чын,
Бөтен жисемң Ширин-шикәр, бөтен сын!

Сөөнечтә һаман хәстәрдә булма,
Исеменә хилаф кылмышны кылма!»

Жавап бирде Ширин: «Юкны сөйлисең!
Ахыр, — диде, — хур итмәкче мине син.

Сусызлыгың дәрәс түгел — чараң бар!
Йөзем суын түгәргә торма, зинһар!

Жаның тынсын, ул эш өчен бу төн юк.
Утың сүнсен, сиңа бүген утын юк.

Минем чиксез сиңарга миһербаным,
Тирән, шиксез, мөхәббәтем, и, жаным!

Тыныч бул син, сүрелмәс ул, суынмас,
Синен исмен күңелемнән жуелмас.

Хыялым бар — ашармы эшкә, юкмы, —
Сиңа бүләк кылырга бар зәвыкны.

Ләкин жанны куеп кәрт уйнамам мин,
Кызык үтсен көнем, дип уйламам мин.

Бөтен яме гомернен изге атта,
Лаек бул син шуңа яш, көчле чакта.

Әгәр сукыр теләккә баглы булсак,
Яманатка калырбыз, шиксез, ул чак.

Булыр яхшы, оялсак үзебездин,
Суын түкми калалсак йөзебезнен.

Хатын-кыз көчләмәк ирлек түгелдер,
Көчен житсен — үзенне жиң вә күндер.

Әгәр булалса баш нәфсенә һәркем,
Отачак ул, белеп тор, дөнья нәрден.²⁴

Бит аннан башка да күптер зәвыклар,
Ә бу эшне онытчы инде, зинһар.

Эчәр су да чамалы булса татлы,
Күп эчсән, ул да бер агу сыйфатлы.

Кирәк мәңге суы булсын, ди, ул су
Шуңа чумсаң, үлемгә туры юл бу.

Жаным-саным икесе бер икән шаһ,
Ничек жанны теләмәсен, ди тән, шаһ?

Ярашмас бизгәгемә мондый хәлвә,
Сары су өстәр ул чиргә бу хәлдә.

Мәлик күрдә — бу эштә ул коралсыз,
Болар жанга бирәлми ял, болар — сүз!

Тагын әйтте ялынып шаһ: «И, Ширин,
Эчем көйде синен чиксез назындин.

Ярыймы соң мине шунча кыйнаулар,
Гүя алтынны кайнатып сынаулар?

Ашыктым мин сине тизрәк күрергә,
Ә син мине әзер жилгә чөөргә.

Синен өчен кичеп ваз ил-көнемдин,
Мөсафир булдым, син дә безгә килден.

Мин әйтмимен сиңа: антыңны сындыр!
Сусадым бер үбешкә — бары шулдыр.

Чәчәк булып ачыл дуслык багында,
Көлеп кара, утыр якын янымда.

Чәчәк өзү минем максат түгелдер.
Исен-төсен күреп, мин хуш күнелдер.

Салып куллар синен чәчәк муенга,
Эчим нектар — бары шулдыр уемда.

Табып шатлык күнелгә саф йөзөндә,
Уйныйм чәчәң белән тик бер бу төндә.

Китәр кайгым янымда булсаң, и, хур,
Нур алыр жан, чәчәк тик кәлсәң, и хур.

Ераклашсаң тагын кайгым каралыр,
Чәчәк кипкәч, чөнечкесе кадалыр.

Котылырсың ла син баш авыруыннан,
Калырмаң мин булып мәхрүм рухыңнан.

Жиһанда синнән үзгә юк теләгем,
Вә синсез юк көчем, рухи терәгем.

Күзем күрә йөзөңнең яктысында,
Йөзөң булмаса, күңлем төн төсөндә.

Синәң ачы сүзең шикәр сыйфатлы,
Сөөнеч-шатлыгың балдан да татлы...»

Шулай сансыз балын түктә теленнән,
Ятыйкчы бергә, дип тотты толымнан.

Бераз йоклап гүя ятты, ләкин тиз
Уянды ул, ачылды ут тулы күз.

Нәфес тагын жанына юлны тапты,
Әвененә тагын ялкын тоташты.

Бу ялкыннан кабыныр ут димәстән,
Вә дәртеннән үзен шаһ дип тоймастан,

Жәһәт торды да кыз янына килде,
Теге сискәнде, тиз аңына килде.

Көрәште көч белән Ширин, тырышып,
Вә чыкты көчле куллардан шуышып.

Күрә ки шаһ тоталмыйдыр үзен дә,
Бу дәрттән калмаган каны йөзөндә.

Һәм әйтте кыз: «Нигә болай кыланмак?
Икебез дә яманлыкка буялмак?

Хужа булып шулай икән, әгәр сез,
Чураларың булыр күптән әдәпсез.

Чура белән уйнатып тел, булашма,
Өмер бир һәм бәхәсләргә юл ачма.

Ә бу эшнә — оныт. Юлга юнәл син,
Миңа кил падишаһлыгың белән син.

Була калса тажың-тәхтең кулыңда,
Бирер Алла — бетәр киртә юлыңда.

Бәхет теләп хәрәкәт кыл — хөкемәң
Йөрәсен үз илендә. Хәлбуки, мин

Бу хакта һич ишетмим бер сүзеңне,
Менә дәүләт белән күрсәм үзеңне,

Сиңа булыр жаным һәм дә илем, дим.
Теләгем шул. Сиңа дошман түгелмен.

Әгәр ачсаң тәхет-тажга юлыңны,
Ничә кочсаң, күрәрсен кабулымны.

Тырыш, көрөш — югалтканың табылсын,
Нәфес атында шуннан соң чабырсын.

Теләгенә сабыр белән иреш син,
Тимерне дә әкеренләп бөгәрсең.

Очынып эшлөгән эш житди булмас,
Кәжәләр күп чаба һәм — эч мае аз!

Кызыгып син миңа, калсаң бу жирдә,
Атаңның тәхте-тажы очты жилгә!

Ирешкән чакта шаһлыкка тагын да,
Мин инде, кызганыч, булмам янында.

Егетсең син, уенда булса шаһлык,
Эшендә кул каты булсын вә баш — нык.

Хода булса күнелдә, гөрзи — билдә,
Теләктәшлек табарсың син күп илдә.

Булыр күпләр синең дошманга дошман,
Сине яклап тотар яуларда калкан.

Жае килсә, жыеп кулда ни барын,
Сиңа ярдәмгә мин дә бер чыгармын.

Теләктәшлек итәрмен бер арада:
Мин бит сиңа бары хәер-догада».

Шушы сүзләр белән кистерде шаһны
Һәм үзгәртте төмам язмыш-фәләкне.

Шаһиншаһ ярсынып, ачу белән, ук
Кебек атланды Шәбдизгә вә шундук:

«Хәерле көн, юнәлдем юлга. Инде
Онытма син дә,— диде,— кылганыңны!

Кирәк ташкын, кирәк ялкын камасын,
Бу жиргә әйләнәп кайтмам кабат мин.

Кичәрмен дингезен, ясап көймә, мин
Чабармын ут аша ярсып — көймәмен.

Эшем бетми торып ятмам йокымда,
Ял итмәмен һәм эчмәмен сусын да.

Кирәк бит бу өйгә миңа килергә,
Калыр өчен көеп кара күмергә.

Татыганчы бу мескенлек өлешен,
Хәрәкәт итим — эшләнсен үз эшем.

Синең гыйшкың мине бичара кылды,
Мине юкка гына әвәрә кылды.

Бу гыйшкың, аһ, башымда булмасачы!
Гыйшыксыз кайгылар да булмас ачы.

Корык салып миңа күктән гүя син
Китердең монда һәм борның чөясең.

Биреп башта гашыйклык жамаягын
Исерттең дә, богауладың аягым.

Аяк бауда, ә син миңа: егет, тор,
Атыл алга, чыгып дошман явын кыр!

Ярый, куптым. Барам дошманга каршы.
Жәя-уклар да, жан да — кулда барсы.

Корал итеп сиңа антым алынды,
Кәефлектән тәмам тәүбә кылынды.

Кулыннан мин ничә төр кайгы йоттым,
Тагын мәхрүм килеш бу юлга чыктым.

Синәң дуслык — тәмам бушлык — беленде.
Янып беттем — күмер булдым, көл инде.

Түгел идем бигүк дусларга мохтаж,
Күп иделәр башымда чакта шул таж.

Менә син дә мине мескен жан иттең,
И, вафасыз, йөрөгемне кан иттең.

Гыйшык житәкләмәсә тезгенемнән,
Аерылып идемме ил-көнемнән?

Кунак иттең дә бик шәп берничә көн,
Өметемне өзеп, инде сөрәсең.

Үзем дә мин карый идем китәр юл.
Кунаклык дәвере чикле икән шул.

Табын жәйден — ничә көннәр утырдым,
Жыештырдың табынны — мин дә тордым...»

Шул иш сүзләр белән кузгалды Хәсрәү,
Бөтен нәгәрләре юл алды дәррәү.

Рум иленә хәзер яшъ шаһ юнәлде,
Үтеп көн-төн ничә тау һәм үзәнне.

Бөек кайсәргә²⁵, Рум иле чигеннән,
Хәбәр салды үзе килгәнлегеннән.

Вә кайсәр, шаһны аңлап, жавабында:
«Тажым-тәхтем,— диде,— ихтыярыңда.

Кызым Мәръям булып Гайсә юлында
Көрәшче»,— дип аңар бирде кызын да.

Гыйшык сергәч бу Хәсрәү ничә көннәр,
Бабасыннан сорады инде гаскәр.

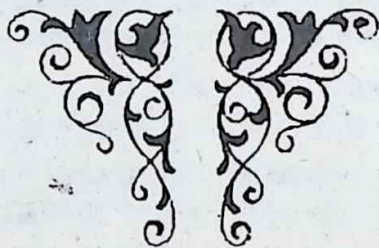
Чиру һәм мал биреп, теге эченнән:
«Кырылсын ят,— диде,— язсын көченнән.

Үчеңне ал, кияү,— диде,— утырма,
Юнәл алга, вә яуга әйдә, урра!»

Дәвам киләсе санда.

СҮЗЛЕК

- ¹ *Өлкәр* — илэк йолдызлыгы.
- ² *Табигъ* — буйсынучы.
- ³ *Корык* — элмәкле колга.
- ⁴ *Кау* — ут яндырып жибәрер өчен коры әйбер.
- ⁵ *Кумта* — тире шкатулка.
- ⁶ *Әхрәм* — гарем.
- ⁷ *Кәй-Хосрәү* — Иран дәүләтен нигезләгән кәянидлар затыннан Хосрәү дигән сүз.
- ⁸ *Әфрасиаб* — Иранга каршы көрөш алып барган Туран патшасы, кәянидларга тиң булган зат.
- ⁹ *Нәгәр* — патша гвардиясе солдаты.
- ¹⁰ *Чавыш* — тәртип саклаучы офицер.
- ¹¹ *Жәргә* — тезем, строй.
- ¹² *Чәкән* — уен таягы.
- ¹³ *Нишан* — мишень.
- ¹⁴ *Пул* — кузна (ашык) уснында отышка куелган акча.
- ¹⁵ *Әберчен* — ак күгәрчен.
- ¹⁶ *Чел* — ак көртлек, бу поэмада яктылык символы.
- ¹⁷ *Тоз-тибез* — тәмләткеч ашамлыклар.
- ¹⁸ *Жор* — антилопа.
- ¹⁹ *Шаһруд* — Иранның төньягындагы елга.
- ²⁰ *Әлфирак* — гашыйклар аерылышу хәле.
- ²¹ *Сагым* — мираж.
- ²² *Тур* — кош тота торган зур челтәр.
- ²³ *Тази* — токымлы гарәп аты.
- ²⁴ *Нәрд* — шахмат сыман уен.
- ²⁵ *Кайсәр* — Византия императоры.

ГЛАЗ МӘЖЛҮҮ

СӘЯСӘТ ГАЛӘМЕНДӘ

(Харижи сәясәтнең агышы)

Русиядәге Февраль революциясе бөтен дөньяга көтелмәгән бер эш булып чыккан кебек, сугышчы дәүләтләрнең йомгакларының бөтен очын чуалтты. Хосусан (аеруча) безнең белән иттифакчыларымызның мөнәсәбәтен чыгырыннан чыгарды.

Мәгълүм ки, бу Яурупа сугышының төп сәбәбе — колонияләрне кулда итү мәсьәләсе, дорфача иттереп әйткәндә, базар алу мәсьәләсе иде. Бу эштә, бу тижәрәт (сәүдә) тартышуында ике милләт бер-берсе белән ярышалар, узышалар иде.

Боларның берсе: англиз милләте, икенчесе: алман-немец милләте. Инглизләр машина куллану ысулын бөтен халыклардан элгәре тормышка татбикъ итә (яраштыра) алган милләттер. Шунның аркасында Англиядә мал, товар хәзерләү элгәреге заманда бөтен халыклардан жиңел юлга куелгандыр.

Аз көч сарыф итеп күп мал, товар хәзерләү, хам малдан — эшләнмәгән нәрсәдән ясалган, коелган, сугылган мал әзерләү унсигезенче гасырда, унтугызынчы гасырның әүвәлге яртысында инглизләрнең инхисары — монополиясе кебек кенә булгандыр. Товарны күп хәзерли алу, табигый уларак, инглиз халкында, инглиз сәүдәгәрәндә яңа базар эзләү хирысын ачкандыр.

Үзләренең атаулар (утраулар) халкы булуы, әллә кайчаннан ук атаулардагы ашамак-эчмәкнең үз әһалисенә (кешеләренә) житмәенчә читтән эзләргә мәжбүр итүе дә инглизләрнең чит халыклар белән мөнәсәбәткә чынлап керүләренә, әлбәттә, чыбыркы булгандыр.

Менә шулар аркасында инглизләр, тормышның кушуы буенча, бер яктан, яңа мал тудыручы булып киткәннәр, икенче яктан, шул малларны илтеп сатып, эшләнгән эшләрне хам малга (чималга) алыштыручы булганнардыр. Шул юл белән хәрәкәт итеп киткән саен, Англиянең эчендә һөнәр, санагать (промышленность) арткан саен инглизләргә яңа базарларга ихтияж арткандыр.

Ул вакытта инглиз сәүдәгәрәнә рәкыйб (конкурент) булмаганга, булганы да — голландияләр, французлар зәгыйфь булганга, инглизләр кирәкләре кадәр базарларны үз кулларына карата алганнардыр. Шул базарда алар белән тартышучы булмаганга, базарга сәүдәгәр булып кына, мөсафир булып кына килгән инглизләр шул жирләргә хужа булырга да тотынганнар. Шул базарларны үзләренең мөстәмләкәләре — колонияләре хөкеменә кертә алганнардыр.

Ахырдан шул колонияләрдә, жирле халыкларның сафлыгыннан, садәлегеннән (гадилегеннән) файдаланып, бөтен идарәне үз кулларына алганнар, бөтен сәүдә, һөнәрне үзләренең мөнфәгатьләренә генә хезмәт иттерергә бора алганнардыр.

Шулай итеп, Америкада, Африкада, Азиядә үзләренең саннарына нисбәтән ун мәртәбә артык халыкларны үзләренә тәбәга итә (буйсындыра) алганнар, үзләреннән ун мәртәбә артык халыкларны, дүрт йөз миллионлы Азия, Африка халыкларын утыз биш миллионлы инглиз халкының мән-

фәгатенә хезмәтче иттерә алганнар. Шуның аркасында дөньяның бөтен почмагынан Британия атауларына таба бал, май, алтын, көмеш, гәүһәр, якут аккан.

Англия бөтен дөньядан таланган шул дәүләтләрнең склады булган, англиз милләте бөтен дөньяны талаган сөдгәгәрләрнең капчыгы булган. Шулар аркасында англизләрдә ике халәте рухия (рухи халәт) туган. Берсе — ватаны Англия дөньяның иң бай урыны булганга, ватаны Англия үзенең угылларына дөньяның нигъмәтләрен иң тулы иттереп бирә алган, ала торган дәүләт булганга — ватаны Англияне сөю. Икенчесе — бөтен дөньядагы халыкның байлыкта, гакылда, хәйләкәрлектә, дипломатлыкта англизләрдән бик түбән икәннен күрәп, башка халыкларга икенче, өченче дәрәжә адәмнәр дип карау, үзләренә адәм баласының «мөкатдәс милләте» дип ышанып, һәрбер халыкны, һәммә милләтне, һәр мәдәниятне үзенең кечкенә генә мәнфәгәте өчен дә корбан итәрлек хаклы дип икътикад итү (белү).

Менә шул әхвәле рухия (рухи хәлләр) белән англизлар унсигезенче, унтугызынчы гасырда дөньяның падишаһысы булып яши. Инглиз милләте үзе теләгән милләтне яшәтә, үзе теләмәгән дәүләтне бетертә: үзе теләгән мәдәниятне күтәрешә, тәрәккый иттерешә, ярдәм итә, үзе теләмәгән мәдәниятне жимертә, издерә, жир белән йөксәтә иттерә (тигезли). Үз мәнфәгәте өчен кирәк жирдә яңа дәүләт, падишаһлык тудыра, үз мәнфәгатенә зарар китерерлек күренсә, меңәр еллык мәдәни өлкәләренә, дәүләтләренә бетертә, тәхетләренә жимертә.

Ләкин шул эшләренә эшлөгәндә англиз милләте һичбер вакытта да үзе эшләми, үзе барып гарәп белән сугышып йөрми, үзе барып Төркия белән сугышып жирен алмый, үзе барып Русия белән мөхәрәбәгә керешми (сугышмый). Ул һәрвакытта сәяси юл белән генә хәрәкәт итә.

Сәясәт йөртеп, ягъни алдаштырып, димләштереп үзенең дошманына каршы бер милләттән сугыш ачтыра. Тел белән, сүз белән сугышка ярдәм итә, икесе дә изелгәч, арыгач, «житәр, адәм баласы каны түгелмәсен, без мәдәни милләт бу вәхшәтне күтәрә алмыймыз», дип маклерлыкка керешә, ике тарафтан да әллә никадәр кирәкле жирне, базарны үзенә алып, сугышны бетертә. Тагы икенче жирдәге үз мәнфәгәте өчен сугышучы бер халык эзләргә керешә.

Унсигезенче, унтугызынчы гасырда англизлар өчен сугышучы ахмак милләтләр бик күп булганнар. Италиянең төрле кабиләләре, немецләрнең төрле ырулары, вак-төяк корольлекләре, Госманлы дәүләте, Иран дәүләте, Әфган дәүләте, Рус дәүләте үзләренең ике тиенлек мәнфәгатьләре булмаган эшләрдә англизлар өчен әллә ничәшәр мәртәбә сугышка керешкәннәр, әллә ничә мәртәбә йөзәр меңләп балаларын англиз мәнфәгәте өчен генә корбан иткәннәр.

Ләкин англизлар бөтен дөньяның харитасының (картасының) башына утырып, шатранж (шахмат) уйнаган кебек, дәүләтләр, милләтләр белән уйнап ятканда, аз гына кыска күзлелек ясаганнар. Алар һәр халыкның күңелендә үзләренә каршы бер дошманлык — мәзлүмнәрнең (жәберләнгәннәрнең) залимгә караган кебек бер карашның тууын күрә алмый калганнар. Шул дошманлык хисе белән, бәкаи хәят (дөньяда яшәү) лозунгысы белән кырыкка бүленгән немец ыруларының берләшүләрен тәкъдир итә (бәяли) алмыйча калганнар, үзләренең шөпләкләренә үзләре гашыйк булып, күзләре томалану аркасында, аларга шулкадәр зур куәт-көч биргән машинаның башка халыкларга күчкәннен, немецләрнең мастерларының англизләрдән узганын сизми калганнар.

Немецләр унсигезенче гасырның ахырында, унтугызынчы гасырның башында әле французлар тарафыннан, әле англизлар тарафыннан корал ителеп, әле бер сафта, әле бер сафта сугыша торган «ахмак» роленнән, ниһаять, туялар. Аларда «берләшү» дигән фикер туа, берничә авыр-авыр адымнарны атлап, унтугызынчы гасырның ахырларында Германия дигән

зур бер дәүләт коралар, һәммә дөнъяның нигъмәтләреннән өлеш эзләргә тотыналар.

Ләкин немецлар бер милләт булып, олугъ дәүләт булып дөнъяга чыкканда бөтен дөнъя бүленеп беткән, бөтен базар оста маклерга ныгытылып житкән — Азия, Африка, Америка да англиз, француз, Голландия мөстәмләкәсе (колониясе).

Немец халкы, читтән талап бай булу мөмкин түгел икәннен аңлап, эчтән баерга керешә. Ул бөтен көчен эшкә бора. Эш эшләүне иң зур, кадерле вазифа дип таний, эшче халыкның хакын бик югары куеп, эшченең матди, мәгънәви, мәдәни урынын бик югары күтәрә. Эшчеләр хокукын, бөтен дөнъяда беренче буларак, саклар өчен законнар чыгара. Эшчелек оештырылган бер хәлгә керә.

Немец иртә эшли, кич эшли, үзенең илендәге бер карыш жирен буш калдырмый. Жирнең астына төшә. Аннан мәгъдән (руда) чыгара. Аны эшли, аны машинага эверә, коралга эверә. Үзендәге ясалган малын сатар өчен базарга чыга. Ләкин базарда да аңар урын юк. Дөнъя базарын англиз, француз тоткан.

Немец аңарга да карамый. Үзенең малын, товарын башкалардан очсыз ясатырга керешә вә англиз, французларның борыны төбендә, англиз, французның үз дәүләтләрендә, мөстәмләкәләрендә сату итәргә керешә, англиз сәүдәгәренә рәкабәт (көндәшлек) итәргә тотына. Немец сәүдәсен, һөнәрен көннән-көн арттырып, французларны узып китә, англизләргә куып житә.

Тагы кызулап барган чакта, англиз, французлар үзләренең базарларын немец малына ябалар. Немецлар яңа базар эзләргә мәжбүр булалар. Инглиз, француз кулына эләкмәгән Кытай бар да, яртылай англиз, француз кулына кергән Төркия, Иран гына бар.

Немец халкы англиз, француз халкы тарафыннан изелә, талана торган халыклар, милләтләр белән дустанча яшәргә керешә, аларда англиз, француз сәясәтенә дошманлык хисе урынлаштырырга иҗтиһад итә (тырыша). Шуңа изелгән милләтләргә мәнфәгатен сәяси көч белән моһафәзә итәргә (якларга) керешә: Агадир (шәһәр) мәсьәләсендә Фәснәң (Марокконың) истикъялен (бәйсезлеген) сакларга тырышу, Төркиядә инкыйлабтан соң англизләр акчасына чыгарылган әхрарлар (иреклеләр) белән «шәригать әстәрәзчеләре»нең иртижагларын (шәригатьне сакларга тырышучыларның каршылыкларын) бастыруда төрекләргә милли хәрәкәтләренә ярдәм итешү, Төркиядә мали (матди) ярдәм ясау, Иранның англиз белән Русия арасында бүленүенә протест ясап, сәламәтлеген саклау вә башкалар.

Шуның аркасында (немец) үзенең сәясәтенә шәрәкәтә киң мәйдан ача. Төркия белән мәдәни, икътисади, хәрби дустанлык башлый. Кытайны төрле талаулардан саклап, коралланырга ярдәм итә.

Немецлар үзләренең шуңа сәясәтләрендә һәр жирдә милли фикер, милли тойгы уянган яшь даирәләр белән хәрәкәт итәләр. Аларны көчлеләндергә, куәтләндергә, илләрендә аларның сәяси кыйммәтләрен арттырырга әһәмият бирәләр. Шуның аркасында шәрәкәт мәмләкәтләрендә немец дустанлыгы фикере белән милли эшләрдә ислахәт (реформа) уе бергә бара, бер горурларда (төркемнәрдә) жыелып, бер затлар тарафыннан фагыйлияткә чыгарырга (эшкә ашырырга) тырышалар.

Инглиз сәясәтенең әсәсе (нигезе) шәрәкәт өлкәләрендә әмре вакыйганы (ирешелгәнне) саклау, үзенең сәүдәдә, сәясәттә тоткан урынын моһафәзә итү (кулдан ычкындыру) булганга, англизләр үзләре белән моңанчыга кадәр эшләп килгән иске даирәләргә ярдәм итәләр, иске даирәләрдән баш тартып чыккан яшьләр — көнежләргә дошман күрәләр. Аларның байракларындагы икътисади, сәяси истикъял (бәйсезлек) фикерләреннән куркалар. Шуның өчен яшьләргә — көнежләргә мәмләкәтне ислах дигән шигарләре — лозунгларына һәрвакыт каршы хәрәкәт итеп, искеләргә яшьләр белән тартышуларында, сугышуларында матди, мәгънәви ярдәм итәләр. Иске даирәләргә «дини хисләрен» уятып, «исламият моһафизы» (мө-

селманлыкны саклаучы) кебек күренгән булып, ислахәт тарафдарларыны шәригатькә хилаф (каршы), тарихка хилаф агым итеп күрсәтергә ижтиһад итәләр. Бу юлда инглизләр акча да, мал да, сүз дә, хәйлә дә кызганмыйлар. Төркиядә Кәмаль паша сәясәтен яклаган булып, «шәригать әстәрәзләре»не яшь төрекләргә каршы аякландыру, Мисырдагы милли фирканең башлары Мостафа Кәмальләргә голяма исемненән кяфир, динсез дип игълан иттерү, Һиндстандагы хөррият тарафтарларын тарихи ганганәгә (традициягә) каршы калучеләр зөмрәсенә (төркеменә) керттерү моның тарихи мисалларыдыр.

Менә ингелтерә (инглиз), немецләргә харижи (тышкы) сәясәтләрендәге шул аерма, шул ике юл шәрәкь өлкәләрендә, шәрәкь мәмләкәтләрендә яңа бер халәте рухия тудыра. Ул да — мәмләкәтне ислах, милләтне тәрәккый иттерү фикере белән инглиз дуствыгы агымының капма-каршы булуы, мәмләкәтне ислах итү, милләтне мәдәниләштерүнең фиғлияткә чыгуы (тормышка ашуы) өчен инглиз, француз сәясәте боендырыгыннан ычкынуның лязимлеге, фаризлыгы.

Моңың аркасында шәрәкь мәмләкәтләрендә, хосусан Төркия, Мисыр, Иранда немецләр белән мөштәрәк (уртак) бер мәнфәгать мәйданга килә, (бу) — шәрәкьне инглиз, француз боендырыгыннан котылдыру, шәрәкьтә инглиз, француз истилясен (яуларын) себереп ыргыту.

Шул гаягә (теләккә) таба немецләр үзләренә сату-алуларына киң мәйдан, ачык базар табар өчен омтылалар. Төрекләр, иранлылар, мисырлылар, Һиндстанлылар, траблсиләр (Триполи халкы), мәғрибиләр (Марокко, Алжир, Тунис халкы) бәкаи хәят (дөнъяда яшәү) өчен, милли хәятләрен тәһликәдән (һәлакәттән) коткарыр өчен, халыкларын фәкыйрьлек сәфәләтеннән (хурлыгыннан), коллык рәзаләтеннән (түбәнлегеннән) коткарыр өчен ашкыналар.

Менә шуның аркасында инглиз, французларга каршы эчләреннән генә, күңелләреннән генә куәтле ике дөнъя, дошманлык байрагы күтәрәләр, һәрбер имкят (мөмкинлек) туганда тетмәсен теткәләп ташларга теләләр кайрап торалар. Инглиз вә французларга курку төшә. Хосусан немец сәясиләренә ислам галәмә белән дуствык хәрәкәт итүләре инглизләргә, французларны өркетә, дөнъяга падишаһлык халәтләрен дәвам иттерер өчен, ислам галәменә биштән дүртен сыер итеп савып баруны дәвам иттерер өчен инглизләргә яңа аркадашлар эзләргә мәжбүр итә.

Инглизләр үзләренә көчләренә генә ышанмаганга, иң әүвәл Африкадагы мөселман мәмләкәтләрен бүлешүдә, французлар белән бер сүзгә килеп, Германиягә каршы, мөселман дөләтләренә каршы бер иттифак (союз) мәйданга китерәләр. Инде бүлешеп бетмәгән Иран белән, өлешләре билгеләнеп бетмәгән Төркия өстендә инглизләр белән һәрвакыт каршы чыгып килгән бөек Русия генә читтә кала — һәм дә немецләргә дуствык бер вазгыятьтә (хәлдә) кала.

Инглизләр, Русия дуствы французларның башкодалыгы белән, Русия белән инглиз арасындагы низагъларны, Иран-Һиндстан мәсьәләләрен хәл итәләр: Иранны ике арада бүлүгә мөгаһдә (киләшү) яыйлар, Һиндстанны инглизгә калдырырга, аңарга каршылык итеп русларга Төркиядән өлеш чыгарырга булалар, русларның Балкандагы панславизм сәясәтенә ярдәмчелек вәгъдә итәләр. Шулай иттереп, немецләр белән ислам галәменә иттифакына каршы «Француз-инглиз-рус иттифакы» дигән бер оешманы мәйданга чыгаралар.

Ләкин бу иттифактагы Русия үзенә икътисади, сәси ягыннан да, мәдәни, сәси ягыннан да немецләр белән бик нык багълы булганга, инглизләр, французларга шөбһәле иттифакчы кебек күренә. Русияне чынлап иттифакка кушар өчен, Русиянең ганганәсендәге (традициясендәге) Төрки-

ягә дошманлыктан файдаланырга керешәләр. Ныгып килә торган Төркияне зәгыйфьләндерер өчен, Балканда янадан славянлык мәсьәләсен мәйданга ташлыйлар. Македония мәсьәләсен тагы бутап-бутап чыгаралар, чебенне фил итеп, төтенне тау итеп, юк нәрсәләргә күпертәләр, кабарталар. Рус әфкяре гомумиясенә (гомум фикеренә) тәэсир итеп, русларда төрекләргә каршы дошманлык уяталар, Русиянең харижи сәясәтен Севастополь, Плевна мөхәрәбәләре (сугышлары) алдындагы юлына — панславизм юлына төшерергә муаффең булалар (ирешәләр). Истанбулның Русиягә тиешлеген, бугазларның Русия өчен лязимлеген (кирәклеген) бик күпертеп, кабартып язалар. Кәнеж (яшь) төрекләр, рус социалистлары, болгар, серб социалистлары тарафыннан уйланылган, төрекләр дахил булдыгы (катнашканлыгы) хәлдә ясалачак Балкан иттифакы тудыру фикерен төрле хәйләләр белән боздыралар. Русиянең харижи назыйре (тышкы эшләр министры) Изольскийның Сербия, Болгария, Юнанстан (Греция), Кара Тагдан (Черногория) мөрәккәб (оешкан), төрекләргә каршы «Балкан христиан иттифакы» ясагына сәясәтән ярдәм итәләр. Төркиягә каршы сугыш игълан итсәләр, Болгария, Сербия, Юнанстан, Кара Тагга акча бирергә вәгъдә итәләр һәм дә сугыш хәзерлегә өчен боларның дүртесенә дә француз, инглиз банклары бурычка да бирәләр.

Шулай иттереп, немецләрнең табигый иттифакчылары булган Төркиягә каршы Балканда баз казып куйганның соңында, инглиз сәясиләре, бер яктан, иттифакы мөсәлләснә (өчлек союзнын) зәгыйфьләндерер өчен, икенче яктан, ислам галәмә белән немец галәмә арасына шөбһә төшерер өчен, немецләрнең иттифакчылары булган Италиянең хирасы (комсызлыгы) белән уйнарга керешәләр, Италиянең күптән бирле кызыгып килгән, Төркиянең бер өлкәсә булган Траблис вилаятенә күзен төшерәләр. Италиягә: «Инглиз, Француз, Рус дәүләтләре сезнең Траблиснә алырга тырышуыңызга манигъ (киртә) булмаячак», — дип белдерәләр.

Италия, шул вакыттагы Йәмән гарәпләре фетнәсә белән мәшгуль булган Төркиянең Траблистагы зәгыйфьлегеннән файдаланып, Төркиягә каршы хәрәб (сугыш) игълан итә. Кыска гына хисап ясап, егерме-утыз мең гаскәр белән, Траблиснә алам дигән гөман (уй) белән, бик кыска бер мөтдәт белән ультиматум биреп сугыша да башлый.

Төркия хөкүмәте, үз мәмләкәте эчендә ислахәт (реформалар) ясар өчен бик нык ихлас белән эшләп ятканда, дустча мөгамәлә кылып йөргән Италиянең «песекәй, песекәй» дип килеп кенә Төркиянең янагына ялтыратуы, һичбер сәбәпсез көпә-көндөз таларга керешүе, Төркиядәге төрекләргә генә түгел, бөтен ислам гонсырына (токымына) фәүкылгадә (гаятә көчлә) тәэсир итә.

Хосусан Италия хөкүмәте белән рәсми мөнәсәбәтне күптән кискән папалык мәнсабының (хезмәтенен) Траблис талавында Италия качкыннары белән бергә булуы, шул талауларга әһле салиб мөхәрәбәсә (христианнар сугышы) төсен бирергә тырышуы бөтен ислам галәмен хәтәргә (куркуга) төшерә. Бөтен ислам дөнъясында тагы әһле салиб мөхәрәбәләре ачыла. Траблиска һөжүм инглиз, француз, русларның дарелхилафәтне (хәлифәлек йортын) бетерер өчен корган сәясәтләренен беренче адымы, дигән фикерне тудыра.

Төркиядәге бөтен ислам гонсыры мәмләкәтне, дәүләтне саклау лозунгысында берләшә. Йәмән гарәпләре фетнәләрен туктаталар, Хижаз гарәпләре дарелхилафәткә ярдәмгә ашыгалар. Мисыр әллә никадәр күңелле (үзе теләүче) гаскәр хәзерләп, жиде мең дә сигез йөз гаскәр белән Траблиснә Италиягә каршы мөхәфәзә итә (саклай) торган төрек гаскәренә ярдәмгә житешә. Шәех сәнүсиләр (сәнүсиләр ордены) гарәп полклары белән сугыш мәйданын тутыралар. Фәс, Тунис, Әл-Жәзаир (Алжир), Әфганстан, Һиндстан, Русия мөселманнары әллә никадәр матди ярдәмгә башка күңелле гаскәрләр күндерергә керешәләр. Төркия хөкүмәте, ислам галәмә тагы бер ныгып, Италиягә каршы күкрәк киереп баса.

Сугыш Италия өчен фәуқылгадә бер мөшкел хәлгә керә. Италия әллә никадәр гаскәр куып, әллә никадәр акча түгеп сугышса да, дингез пароходы тубыннан атыла торган егерме-утыз чакрымнан эчкә үтә алмый. Бу рәзаләт (хурлык) ислам дөнъясы алдында Яурупа рәзаләте кебек тәләккый (кабул) ителә башлагач, Италиянең жинүе белән төмам булуы көннән-көн ераклаша баргач, итляфе мөсәлләс («Өчлек»не жимерү) сәясиләре яңа юлга керешәләр. Ул да — Төркиянең идарәсен милләтче төрекләр, «Иттихад вә тәрәккый» («Берлек вә прогресс») әгъзаларыннан алып, инглиз пәрвәрләренә (яңалыкны яклаучыларга) тапшыру!

Шуның өчен Англия, Русия, Италия, Франциянең поплары, миссионерлары акчасы белән арнаудлык (албаннар) мәсьәләсен яңарталар. Кара Тагда арнаудлык өчен бер лагерь ясалып, анда аларны коралландырып, арнаудлыкка күндерәләр. Арнаудлыкта фетнә күтәрелә.

Гүя арнауд халкы бик мәдәниятләшеп житкәннәр, имеш тә, Төркия астында торунны үзләренә ваклык саннылар, имеш... Итляфе мөсәлләс вәкилләре, сатлык арнауд пашалары Исмагыйль Кәмәльләр аркасында Төркия хөкүмәтенә ультиматум бирдерәләр: «Иттихад вә тәрәккый» фиркасе идарәне Кәмәль пашага тапшырсын!»

Итляфе мөсәлләс дипломатларының, хосусан инглиз сәфиренең (вәкиленең) тәзйикы (кысуы) астында кәнеж Төрек хөкүмәте истигъфа итә (эштән туктый). Кәмәль паша садыре әгъзам (баш министр итеп) тәгаен ителә. Итляфе мөсәлләснең тәзйикы белән арнаудлыкта мохтариат (үзидарә) кебек бер нәрсә ясала башлый. Төркиянең жыелган гаскәре таратыла. Кәнеж төрек пашалары урыннарыннан куыла. Македониядәге эшлекле пашалар урыннан чыгарылып, Кәмәль паша тарафлы картлар эш башына мөндерелә.

Гаскәрнең тәртибе — низамы, интизамы (рәте) бетә. Төрек гаскәренен сугышчылык халәте сонгый иттерелеп (ясалма рәвештә) югалттырыла. Шуннан соң Болгария, Сербия, Юнанстан, Кара Тагдан мөрәккәб (оешкан) «Балкан иттифагы» Төркигә каршы сугыш ача. Франция, Англия, Русия пароход-пароход корал ташый, акча жыя.

Кәмәль пашаның интизамсыз (рәтсез) гаскәре сугышка ярамый. Төрекләр качалар... «Төркияне бүлү» мәсьәләсә мәйданга атыла. Төркиянең хәле хәтәргә килә. Ислам дөнъясы кыл өстендә калтырый! Инглиз, француз, руслар Төркиядән әллә никадәр жир, әллә никадәр хокук сорыйлар. Рус дипломатлары Әрмәнстанны Русиягә кушарга сәясәт йөртәләр.

Иран белән төрекләрнең төмам галякаларын (бәйләнешләрен) бетерер өчен, Иран белән Төркия арасында ихтиляфлы (даулы) жирләренә — Урмия күле бие — тәгаен итәр (ачык билгеләү) өчен инглиз-рус мәзмүрләреннән (эш башкаручыларыннан) күпчелек ясап, комиссиягә тапшыралар.

Төркия хөкүмәте һәрбер сораганга баш ия генә бара... Ләкин Алман, Австрия сәясиләре Төркияне бетерүгә катгыян разый түгеллекләрен белдереп, инглиз, француз, русларның теләкләрен бик күп килештерәләр. Төркияне, аягы-кулы киселгән Төркияне сакларга тырышалар.

Шул арада, Төркиядә яңа революция Кәмәль пашаның Әдернәне (Адрианополине) болгарларга бирергә имза атуына разый булмаенча, кәнеж төрекләр фиркасенен башы Әнвәр бәкнең командасы астында бер гөрүһ галәянга килеп (ачуы кайнап), Бабе галигә (Солтан сараена) һөжүм ясыйлар, Төркия хөкүмәт идарәсен кулга алалар.

Балкандагы «Христиан иттифагы» ярылып, алар бер-берсе белән сугышып рәзил (хур) булалар, һәр ягы эштән чыга. Ниһаять, Балканда «Төрек-Болгар иттифагы», «Серб-Юнан иттифагы» дигән ике сәяси оешма мәйданга килә. Төрек вә болгарлар Германиягә сыгыналар.

Ләкин шул тарихи бәрелешләрден итляфе мөсәлләсенәң Төркияне бетереп чыгару дигән адымында Германиянең тимер кулларына барып бәрелгәнә, инглиз, француз сәясиләрендә тагы Германиягә дошманлык арта. Бу сугыштан, итляфе мөсәлләснәң бер кыйсменәң теләгәнә булган «сугыш сафыннан Төркиянең изелеп чыгуы» белән бетмәгәнә, яңа адымнар атлау лязим була.

Шул вакытларда Германиянең сату-алу эше көн саен гына түгел, сәгәте-сәгәте белән артып торып, Англиянең сәүдәсенә зарбәләр (зыяннар) орган кебек, Германиянең дингез көче дә фәүкылгадә бер тизлек белән үсеп, Англиянең бөтендөнә дингезләренәң падишаһлыгын бик хәтәрле хәлгә куя, бик тиздән Германия дингездән Англияне куып житәчәгә мәгълүм була.

Инглизләренәң алдында һичбер төрле кичектермәячәк бер мәсьәлә тора. Ул да — Германия вә аның иттифакчылары хәзерләнәп житмәс борын, алар хосусан дингездә итляфе мөсәлләс белән бер дәрәжәгә менәп житмәс борын Германияне изү, зәгыйфьләндерү.

Шуның өчен инглиз хөкүмәте — сәүдәгәрә-төжжары дип йөртмим, чөнки инглиз хөкүмәте кебек фәкәть үзләренәң сәүдәсә, һөнәрә мәнфәгатен мөһәфәзә итә торган бер милли хөкүмәт юктыр — Германны изәр өчен таза бер йодрык эзләргә тотына. Ләкин дошман бик куәтле булганга, әүвәлгә Төркиягә каршы эшләнгән һөжүмдәгә кебек эшнәң нәтижәсез калуыннан куркып, Англия фәүкылгадә гайрәт сарыф итеп зур оешма мәйданга китерә: үз янына Францияне, Русияне бергә куша. Англиянең шул үзенә махсус эше башына - Англиянең сәүдәгәрә, баенның мәнфәгәте янына инглиз сәясиләре рус, француз көчләрен жый алалар. Алар үзләренәң фәкәть кесә, корсак мәсьәләләрен генә русларга таба күрсәткәндә — панславизм пилюлясен куя алалар, Франциягә таба күрсәткәндә — француз хәмияте (яклаучысы) төсенә буйый алалар!

Менә шул оешманы төмам эшләп бетерер өчен 14 нче елның жәендә үк Франциянең президенты Пуанкаре — Балкандагы «Христиан иттифакын» ясауда фәүкылгадә фәғалият күрсәткән кеше — һәм дә Англиянең сәясиләреннән махсус бер комиссия Петроградка киләләр. Шунда безнәң сәясиләр белән мәсьәләне төплиләр, Германияне изәр өчен хәзерләнәргә мәгълүм мөтдәт төгәен итәләр (вакыт билгелиләр). Әлбәттә, Англия бу эштә дә чукмарның иң авыр башын Русиягә тоттыра вә иң авыр эшне Русиягә йөкләтә.

Бу могаһәдәләренәң (киләшүләренәң) эчендә ниләр бар икәнәң, нинди дәүләтләр бетереп, нинди яңаларны тудырып төмам итәргә сүз беркәтелгәнә, әлбәттә, әле мәгълүм түгел. Ләкин, гәзитәләренәң язуына караганда, шул могаһәдәдә имзалар кибең житәргә өлгөрмәгән, безнәң сарай даирәләремез ашасыннан Германиягә сер сатылган!

Германия, инглиз сәясиләре тарафыннан үзләре хәзерләнәп житәр өчен кирәкле булган мөтдәтне көтеп тормаенча, Сарай шәһәрәндә Австрия вәлигаһәден (патша варисын) үтерүне вәсилә (сылтау) итеп сугыш ачкан. Шунан соңгы мәсьәләләр һәммә кешенәң күз алдында.

Сугыш фәүкылгадә катылык белән дәвам итә. Сугышның һәр дәверендә иң зур мөшәкәтә Русия гаскәрә, Русия халкы өстенә төшә. Белгияне узып, Францияне таптап барган Германия гаскәренәң көчән башка тарафка борып өчен — инглизләр бик якын булсалар да, алар сәерче генә булып тора-лар — Русия гаскәрә Германиягә һөжүм итә. Аяктан башына кадәр коралланган немец гаскәренә каршы «ура!» кычкырып, штык белән һөжүм ясый.

Меңнәр, миллионнар(ча) русиялеләрнең канын түгеп, Германиянең көчен бу тарафка борадыр.

Италияне изә башлаган Германия, Австрия, Төркия гаскәреннән коткарыр өчен, тагы рус гаскәре ялан кул сугышка керешә. Тагы йөз меңнәр(чә) корбаннар түктөрөп, Италия сафыннан немец иттифакчыларының бик күп көчләрен алырга мәжбүр итә.

Ул гына да житми, Балкандагы инглиз, француз гаскәренә ярдәмгә дә Русия солдатлары жиберелә. Франциягә таба немецләрнең һөжүмен кайтарыр өчен дә Франция тупрагына рус гаскәре күндерелә. Мисырдагы инглиз хакимиятен төрөкләрдән саклар өчен дә рус гаскәре күндерелә. Багдад астында төрек таягы ийгән инглиз гаскәрән коткарыр өчен рус гаскәре күндерелә.

Өч елга якын давам иткән мөддәттә шул инглиз сәүдәгәренең мәнфәгатен саклар өчен чыккан канлы мөхәрәбәнең аз дигәндә сиксән биш проценты Русия халкының каны, көче белән эшләнә. Инглизләрнең сәүдә дошманы немецләрне зәһийфләтү эшенең аз дигәндә житмен биш проценты Русия халкының көче, куәте белән эшләнә.

Инглиз мәнфәгате өчен генә чыккан шул сугышта инглиз милләте үзенең эшли? Ул сугышның әүвәлләрендә протест ясы. Немесләрнең вә аларның иттифакчыларының эшләгән эшләре «ишаннарча» түгел, «вөждансызлык» дип игълан итә. «Хәзрәте Гайса тере булса, бу сугышта кемне гаепләр иде?» — дип фәлсәфә сата. Сугышның уртасында үзенең «булачак» дәһшәтле гаскәре белән куркыта. Дошманның өен сөрәп ыргытырга вәгъдә итә... Ләкин сугыш мәйданына рус, француз гаскарен жибертә яки тагы иттифакчылар табып алып, аларның ите, каны белән немецнең тубын, мылтыгын туктатырга маташа, аның ядрәсен бетертергә тырыша.

Сугышның өченче дәверендә берәз гаскәр жыеп алып, үзенең киләчәгә өчен кирәк булган нокталарны, гомум сугышның барышына һәм әһәмияте булмаенча, фәкать инглиз мәнфәгатенә генә кирәк нокталарны кулда тотарга керешә.

Ул, Төркия ашасыннан немесләрнең Һиндстанга чыгачак юлларның каплар өчен, Әл-Жәзирәне — Месопотамияне забыт итә (басып ала). Төрөкләрнең байраклары Африкада ислам байрагы белән берләшеп, инглизнең бөтен Африка мөстәмләкәсенә (колониясенә) зарбә ормасын (зыян китермәсен) өчен Сүәш каналына рус, Италия, инглиз гаскәреннән нык бер хисар (ныгытма) кора.

Германиянең сакчысыз калган Африка, Азия, Австралиядәге колонияләрен берәм-берәм үз кулына кертә. Корыдагы бөтен канлы сугышларны алып баруны, Германия вә иттифакчыларының көчләрен зәһийфләтүне бөтенләе белән Русиягә, Франциягә йөкләтә.

Үзенең көчен киләчәктәге вакытка — немесләр вә иттифакташлары руслар, французлар, серблар, румыннар, итальяннар белән сугышып арып беткәннең соңында ясалачак солык конференциясенә калдыра килә. Шул солык мәжлесе өстәлендә иң арылмаган гаскәре белән хәзер булып, шуңарга таянып, үзенең бүгенге иттифакчыларына да, сугышчыларына да үз фикерен үткәрергә уйлый.

Менә сәясәтне шул юлдан бардыдыр өчен инглиз сәясиләре бернидән тартынмыйлар. Николай заманасында алар Николай белән дуст булалар. Либерализм Русиядә жиңәр төсле күрүгән чакта, Думаны яклаган булып хәрәкәт итәләр. Русиядә реакция жиңеп, чын падишаһ Распутин булганда, Англия сәясиләре Распутин яклы да булалар. Распутинны саклар өчен дә инглиз хөкүмәте үзенең шпионнарын, агентларын да жиберә.

Инглиз сәясиләре, инглиз әрбабе хөкүмәте (хөкүмәт хужалары), әфкяре гомумиясе (жәмәгать фикере) һәр ни кадәр сугышның сәбәбен «кечкенә милләтләрнең хөрриятен саклау» иттереп бөтен дөньяга игълан итсә дә, үзенең эчендәгә сәясәтендә, үзенең колонияләрендәгә идарәсендә һичбер

төрле хакканияткә (дөрөслөккә) таба бормаган кебек, үзенә иттифакчыларына да фәкать кирәкле вакытта гаскәр жибәрүче ягыннан гына карыйлар, хосусан Русиягә тере ит склады, тере солдат лагере дип кенә карап килделәр вә киләләр.

Шулай итеп, Русиядәгә бетмәс-төкәнмәс халыктан гаскәр жыеп, фронтка утыз миллион Русия халкын куып, немецләрне рус мәетләре белән күммәкче булдылар.

Шул план мәйданга чыга дип торганда гына, немецләрне әлсерәтер өчен язга тагы өч-дүрт миллион гына рус гаскәренә каршы бер-ике йөз мең немец солдатын бетертергә төшенеп торганда гына Русиядә революция булды.

Николай жәһәннәмгә китте. Аның түрәләре — аның артыннан. Инглизләр, французлар бик авыр хәлгә төштеләр. Халыкларның хөрриятке өчен сугышкан, дөньяда иң зур жәбер күрә торган иң зур мәмлөкәт — Русиянең хөррият алуына сөөнергә кирәк иде. Вөждан, гафыл шуны тели иде.

Ләкин немец халкын изәр өчен Русия халкын «ударный кулак» — йомрык иттереп карау ягыннан эшкә килгәндә кайгырырга, шул йомрыкның Николай кебек ахмак вә аның министрлары кебек сатлыкларның кулларыннан халык кулына күчүгә кайгырырга тиеш иде! Инглизләр, алар артыннан французлар да бу юлда үз мәнфәгатьләренә хыянәт итмәделәр: алар Русиядә хөррият булуга чын мәгънәсә белән кайгырдылар! Русиядә идарәнен халык кулына күчүенә матәм тоттылар! 13 нче мартка кадәр үз мәмлөкәтләрендә шул хәбәрне яшереп тоттылар, бик озакка кадәр Русиядән керә торган гәзитләренә мәмлөкәтләренә үткәргәделәр!

Хосусан Русиядә идарәне демократия үз кулына алып, эшчеләр солдат советының бөтендөнья халыкларына дип тараткан мөрәжәгәтнамәсә, шул мөрәжәгәткә «без аннексиясез, контрибуциясез, берәүнең дә жирен-суын алмаенча, тәзминатә хәрбия (хәрби зарарларны) түләтмәенчә сугышның бетерелүен теләмез», дип игълан итүләре инглизләргә бер дә охшамады. Аларның кәефләрен фәүкылгадә китәрде.

Соң алай булгач ни өчен инглиз милләте «мөкатдәс» башын, борынын канатып, Әл-Жәзирәләрдә сугышып йөрәсен? Ни өчен Германиянең колонияләрен алып маташсын?

Инглизләр менә безнең Русиянең демократиясен шул фикердән кайтарып өчен бик зур ижтиһад иттеләр. Николайдан калган дипломатлар ашасыннан эш йөртеп, хариҗия назыйры (тышкы эшләр министры) булган Миллюковка таянып, хөррияткә чыккан Русия халкы, тагы: «Истанбул безнеке булганчы, бугазлар Русиянеке булганчы, Айя-Суфияның башына төрә тагылганчы сугышамыз», — дидертергә тырыштылар.

Инглиз сәясиләренәң бу тырышлыклары, Русиядәгә кадетларның бөтен ижтиһадлары бушка чыкты. Демократия җинде, Миллюков урыныннан чыкты. Рус халкы Истанбулны аламыз, дигән хыял белән яңадан ахмакландырыла алмады.

Соң инде ни калды? Сугышучыларымыз безнең шартларымызга разый булуы гына калды.

Менә шуны ачыграк белешер өчен Русиянең эшчеләр, солдатлар Советының эш башлавы буенча Стокгольмда социалистлар конференциясе ясалырга карар ителде. Чакырылу башланды. Бөтен дөньядың социалистлары катышырга разый булдылар. Битараф дәүләтләрдән Скандинавия, Голландия социалистлары эшнә оештыру мәшәкатен йөкләделәр.

Инглиз, француз хөкүмәте үзләренәң социалистларын жибәргән өчен бөтен бозыклыкларны кылып бетерделәр, алай да булдыра алмагач, «анда немецләр хәфийялек (яшерен полиция) оясы ясыйлар икән» дип алдаулар

тараттылар. Икенче яктан, Русия хөкүмәтенә зур тәзйикъ (басым) ясап, Русия гаскәрән тагы һөжүмгә хәзерләргә куштылар.

Безнең белән сугышчылар исемәннән, Германия-Русия социалистларына җавап итеп, «без сезнең шартларыңыз өстендә солыx мөзакәрәсенә керешергә (солыx турында фикер алышырга) разыймыз», дип игълан итте. Безнең хөкүмәтемез аның ул сүзенә әле ышанмаенча карап җавап бирде.

Инглизләр менә хәзер бездә тагы сугыш рухын күтәрәп, берәз сугыштырырга тырышалар. Русия халкы үзе өчен ике тиен бер акчалык кирәге булмаган шул сугыштан тизрәк котылырга маташа. Ни булып чыгуын Алла белә.

12 июнь.

Бу фикерләр язылып үткәнгә инде ике ай вакыт үтте. Минем куркып, «ни булып чыгуын Алла белә» дип очланмаган фикеремне хәзер инде тормыш үзе очлады, тәмамлады. Инглизләрнең, французларның кысулары — тәзйикълары белән безнең хәрби назыйрымыз, үзен социалист дип йөри торган Керенский 18 июндә һөжүм әмерен бирде, шуңарга каршы немецләр 5 июльдә һөжүм башладылар.

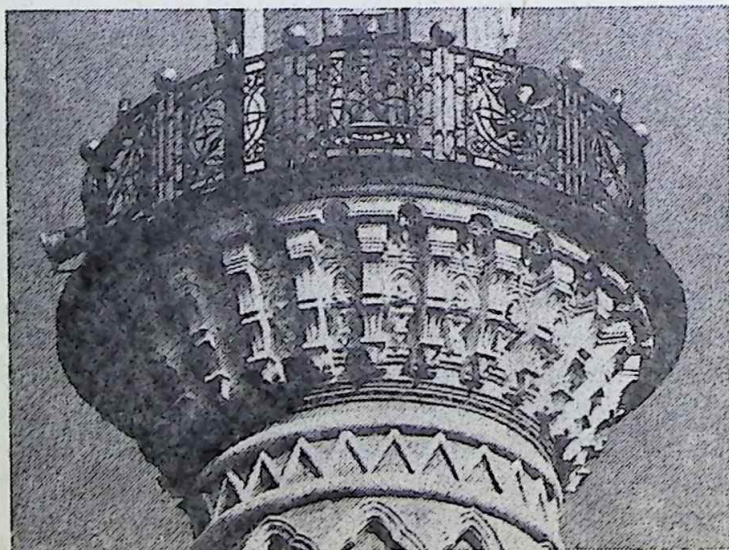
Үткән ел фәүкылгадә зур мәшәкәт берлән кергән урыннарымыздан куып чыгардылар. Галициядәгә бөтен коралларымыз, сугыш әсбапларымызны алып калдылар. Өч ардуымызны (гаскәр төркемен, армияне) тар-мар иттеләр.

Хәзер Румыния фронтыннан куып маташалар. Жәнүбтәгә (көнъяктагы) бөтен сугыш сафымыз хәзер немецләр өчен ачык. Теләсәләр кая барырга дүрт яклары кыйбла.

Шунысы гажәп: жәнүб сафымыз төһликәдә (куркыныч хәлдә) вакытта да безнең иттифакчыларымыз инглизләр безгә ярдәмгә килмәделәр. Немецләрнең көчләрен бездән читкә алыр өчен ни Балканда, ни Франциядә һөжүмнәр башламадылар. Ник? Мөгълүм!

Бу мәкалә башта «Ил» газетасының 1917 елгы 30 — 33 саннарында (июнь ае), аннан шул ук елны Мәскәүдә «Шәрәкъ басмаханәсе» ндә китап булып басылып чыккан.

Мәкаләнең текстын журналга ДИЛАРА АБДУЛЛИНА әзерләде.

„Туффрагын үбәр идем...”

Кеше, ул кайда гына һәм ничек кенә яшәмәсен, туган жиренә битараф кала алмый. Туган туфрак ирексездән аның күз алдына килә, төшләренә керә. Сагыну хисе аеруча чит мәмләкәтләргә эләккән ижат ияләрендә, бигрәк тә шагыйрьләрдә көчле була торгандыр.

Сагындым дияр идем,
Туффрагын үбәр идем,
Кочаклап, коча-коча
Күз яшем түгәр идем.

Бу юллар Ватаныннан читтә калган, әмма Идел-йортын, туган халкын һәрчак сагынып гомер кичергән Сания Гыйффәт тарафыннан ижат ителгән.

Гыйффәт... Бу исем яңгырашы белән үк үзенчәлекле, шигъри. Аны әйтүгә иң әүвәл укучы күз алдына инкыйлаб алды елларында үзенң ялкынлы шигырьләре белән мәшһүр булган Гыйффәт туташ килеп баса. Ул — совет власте елларында партия һәм дәүләт органнарында җаваплы эшләренә башкарган Заһидә Бурнашеваның (1895—1977) поэтик кушаматы. Сания Гыйффәт исә (ул кайвакыт Уган, Кадыйри атамалырын да йөрткән) бөтенләй башка зат. Ул 1899 елда Чистай каласында сәүдәгәр гаиләсендә дөньяга килә. Әнисе — Галия, әтисе — Хабиржан. Саниянең әнисе яшьли үлеп китә. Кечкенә кыз укымышлы гына әби-бабалары кулында тәрбияләнә. Татар мәктәбендә укый, хосусый рәвештә русча да өйрәнә. Аннан атаклы Буби мәдрәсәсендә белем ала: мөгаллимлек кыла, газета редакцияләрендә эшли. Бик яшьли үзеннән шактый өлкән булган педагог, тарихчы, журналист Закир Кадыйрига (1877-1955) кияүгә чыга.

Инкыйлаб дулкыннары ике балалы Кайдыйрилар гаиләсен Кытайга илтп ташлый: Голжә, Пекин, Хайлар... Мөгаллимлек кылу. Заманында Бохара, Мәдинә, Каһирә калаларында белем алган Закир Кадыйри Хайлардан Төркиягә китеп бара. Ике елдан соң аның янына Сания да күчеп китә. 1936 елдан Кадыйриләр Хельсинкида яшиләр, педагогик, гыйльми-ижади эш белән шөгыльләнәләр. Финляндиянең өлкән буын татарлары аларны хәзер дә хөрмәт белән искә ала. Сания һәм Закир Кадыйриларның рәсемнәре «Финляндия Ислам җәмгыяте»нең 50 еллык юбилей альбомына да (1975) урнаштырылган. Бу гаилә сугыш ахырында янә Төркиягә әйләнеп кайта. Сания Гыйффәт 1957 елның 12 нче апрелендә Анкарада вафат була. Шулай итеп, татар кызының Чулман буенда башланган гомер юлы, күп кенә жирләр, еллар аша узып, Төркия пайтәхетендә өзәлә.

Сания Гыйффәт 12 яшьләрендә үк шигырьләр яза башлый. Аларның үзегендә милли хисләр, хөрлек, азатлык идеяләре. Яшь шагыйрьнең тәүге әсәрләре «Сибирия», «Тормыш» газеталарында дөнья күрә. Инкыйлабтан соң аның әсәрләре чит мәмләкәтләрдә чыккан татарча газета-журналларда («Яңа милли юл» һ. б.) күзгә ташлана. Сания Гыйффәтнең Г. Тукайга, Г. Исхакыйга багышлап язган шигырьләре дә бар («Кичер», «Кара көчкә»).

Сания Гыйффәт — берничә драма авторы да («Тормыш көзгесе», «Хан бүлгә», «Яңа авыл» һ. б.) Алар Финляндиядә, Эстониядә, Румыниядә, Кытайда яшәүче милләттәшләребез тарафыннан заманында кат-кат сәхнәдә уйналган. 4 пәрәллек «Тормыш көзгесе» драмасы, мәсәлән, тәүге мәртәбә 1937 елның 31 нче январенда Хельсинкида куела һәм шул ук аерым китап итеп басылып чыга (64 битлек).

Сания Гыйффәт, педагогик процесска нисбәтән, уку китаплары да язып бастыра. Алар бай эчтәлекле, методик яктан эзлекле төзелүләре белән аерылып торалар. 1938 елда Хельсинкида дөнья күргән «Уку китабы»ның (II нче — 60 б.) үзегендә Г. Тукай, Дәрдемәнд, Г. Исхакый әсәрләре. Шигырь-хикәяләрнең, язмаларның шактый өлеше — Сания Гыйффәтнең үзенекә («Углымның жыры», «Казан каласы», «Яз көнне Идел өстендә», «Ябык ел» һ. б.)

Сәгадәт Чыгтай, Наилә Бинарк, Тамурбәк Дәүләтшин һәм кайбер башка милләттәшләребезнең мәкалә-хезмәтләрендә Сания Гыйффәтнең тормышы, әдәби эшчәнлегә хакында аерым мәгълүматлар бирелә. Әмма болар гына аз. Шагыйрьнең әдәби ижаты әле барланмаган,

бәйсәл диярлек өйрәнелмәгән. Дәрәс, Сания Гыйффәт әсәрләрендә каршылыклы, бәхәслә урыннар да очрый. Мәсәлән, «Углымның жыры» шигырендә төрки халыкларны бербөтен итеп карау, аларның үткән идеаллаштыру да күзгә ташлана. Әмма андый күренешләргә без конкрет шартларны, жирлекне, чорны исәпкә алып, тарихи якын килергә тиешбез. Ничек кенә булмасын, Сания Гыйффәт эшчәнлегә, аның әсәрләре татар мәдәниятенә мөнәсәбәтле күренешләр. Шуңа күрә, без аларны белергә, мәдәни әйләнешкә кертергә бурычлы.

Укучылар игътибарына без Сания Гыйффәтнең өч шигырен тәкъдим итәбез. Алар «Казан» журналынан (1977, 20 нче сан) һәм авторның «Уку китабы»нан алынды.

ХАТИП МИҢНЕГУЛОВ,
филология фәннәре докторы

Сания Гыйффәт

САГЫНГАНДА

Шул болыт капланса,
Туган илгә очырса...
Ил йөзән күрсәм берәз,
Шат булыр идем бәлки.
Мин дә, мин дә, мин дә, аһ,
Жан алыр идем бәлки.

Сагындым дияр идем,
Туфрагын үбәр идем,
Кочаклап, коча-коча
Күз яшем түгәр идем.

Кайгылы ил ташларын
Сыйпап жуатыр идем,
Жылы — үз кочагында
Назланып ятар идем.

ЯШЬЛӘРГӘ

Кайсы көннәр тормышымның утлары үрти мине.
Бизгәги бетмәде, тетрәтә-селки мине.

«Инде көлмим», дим, «Үләм», дим, «нәрсә бар соң искиткеч,
Нәрсә бар соң талпынырлык, нәрсәдән бер ямь көтмим?»

Шундый көнләр очрасам бер күкрәген ил егтенә,
Йә, яшен төсле атылган ил кызыннан берсенә,—

Көч керә аннан теләккә, жаннан аккан сүз белән,
Жилпенә күңлем күренмәс бер илаһи кул белән.

Кан тамырлардан эреде, күпреп аккандай булап,
Өй (?) жылы: йомшак мамык ястыкта яткандай булам.

Жанланам, терләм, үсәм, баштан яшим, илһам алам.
Шаңгырап-шаулап торамын, өр-яңа булган булам.

Тагламын алдагы көчнөң алга куйган агышына,
Жем-жем иткән, аллы-гөлле алгы көннөң сагышына.

Уф, кызык артык миңа дөнъя. Йөзем, күңлем ачык,
Уңга, сулга селти-селти очкынымны ут чәчеп,

Әй, яшә, яшьләр, димен, «Ил сезгә күңлен беркетә»,
Ник минемдәй авру күңле сездән, өем, бәйрәм көтә».

УГЛЫМНЫҢ ЖЫРЫ

Мин Атилланың улы,
Күкрәгем ялкын тулы,
Дөнъяда исеме олы,
Үткәнем зурлык тулы.

«Идел-Урал» — үзәгем,
«Төркия» — күз бәбәгем,
«Төркестан» — киң күкрәгем,
«Бушка» сүнмәс теләгем.

«Кырым» — минем кан тамрым,
«Әзәрбайжан» — кулларым,
«Казак-Кыргыз» — уң ягым,
«Башкортстан» — үз ягым.

Тагын бар күп ыруым,
Тоткан илем — туфрагым,
Алар белән мин «бөтен»
Аерылмас безне беркем. . .

Кол булырга тумадым,
Үз илемдә туйладым,
«Идел-Урал» буйларын,
Жырлый-жырлай буйладым.

Йортым өчен торырмын,
Иркәм өчен үлермен,
Белегмне¹, уйларымны,
Ил-көн өчен бирермен.

Йодрыкларым навада.
Каннарымда «үч» ага,
Юк, берәүгә баш имәм.
Кол булалмам башкага. . .

Мин Атилланың улы,
Күкрәгем ялкын тулы,
Читкә² бирмәм йортымны³,
Тетрәтермен дөнъяны . . .

¹ Белегем — белгән әйберем, белемем.

² Читкә — читләргә, башкаларга.

³ Йорт — биредә ил, ватан мәгънәсендә.

САГЫНУ СƏЛАМНƏРЕ ...

(Ләйлә Садри әнисенен шигырьләре)

АНЫҢ ӨЧЕН

Баш идем мин аңар, аңламады.
Куллар суздым, кулым алмады.
Аның өчен акты күз яшьләрем,
Инде аңар яшем калмады.

Беләгеннән тотып үбим дидем
Теләгемне кабул итмәде.
Матур күзләреңне күрим дидем.
Китеп барды, сабыр итмәде.

Сандугачы очкан алмагачтай
Сандугачсыз калдым тирбөнөп.
Яшь аркылы аңар карап калдым,
Кайгы жилләренә имгәнөп.

Былбыл кошлар сайрый ак тирәктә
Тавышлары китә еракка.
Былбыл кошлар кунып сайраганда
Авыр уйлар төшә йөрәккә.

Наваларга менеп очар идем
Наваларда рәхәт таба алсам.
Бу дөнъядан мәңге күчәр идем
Ожмахлардан урын ала алсам.

САГЫНУ СƏЛАМНƏРЕ.

Янам ялгыз, жаным, көям ялгыз,
Көннәр үтә сансыз, хисапсыз,
Ямьнәр килми миңа син булмагач,
Бөтен дөнъя миңа кирәксез.

Йөрәк яна шундый ялкын белән
Ут ялкыны аңар тиң түгел.
Оча аннан хәсрәт очкыннары.
Тәмузь очкыныннан ким түгел.

Уяу булсам уйда син буласың,
«Йокла» дисәм төшкә керәсен,
Элеккедәй килеп күз алдыма
Сөеп, сыйпап куллар бирәсен.

Уянам да әйләнәмә карыйм,
Өметсезлек килә күңелгә.
Бу көн бетәр микән бу хәсрәтләр,
Әллә китәрләрме гомергә?..

Ятам ялгыз, жаным, торам ялгыз,
Беркем миңа иптәш булалмый.
Янам ялгыз, тагын көям ялгыз,
Күңел яраларым уңалмый.

АЕРЫЛУ

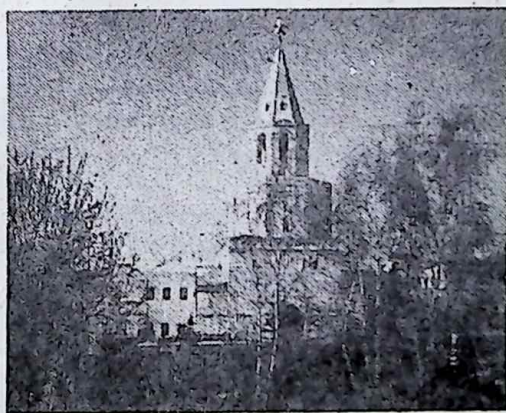
Аерылуның суык минутлары
Боз күк йөрөгемне каплады.
Югалдылар шатлыклы хыяллар
Сөөкле уйларым тапталды.

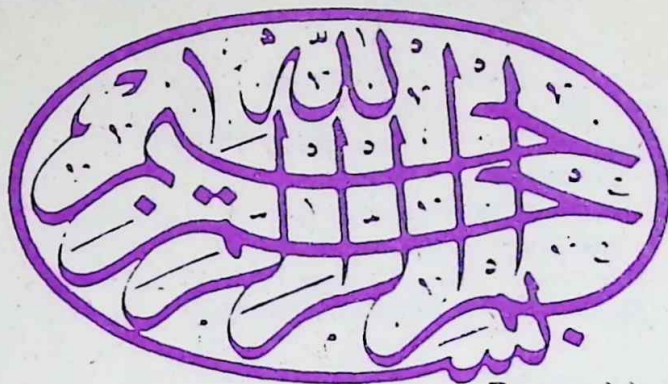
Кайчандыр бирелгән вәгъдә, антлар
Онытылдымы синең йөрөктә,
Һәр хәрефнең тавышы кайгы сөйли
Синең өчен булган теләктә.

Үткән көннән бәхет исе аңкый.
Киләчәк күгүндә болытлар,
Күкрөгемдә айлар, еллар яна,
Өметләрем көйдергән уйлар.

Йөрәк сызлый, акрын сызлау белән,
Акрин тама яшьләр күземнән,
Һич файда юк аны эзләү белән,
Акрин китәм дөнья йөзәннән.

6/XII—1925.

Риззәддин бине Фәхрәддин

Ислам дине

КЕШЕЛӘРГӘ БАГЫШЛАНГАН ӨСТЕНЛЕКЛӘР

МӨСТӘКЫЙЛЬ ОМТЫЛУ.

215. Гомер сөрү юлында күрелә торган авырлыкларга, мәшәкәтләргә каршы торырга ярдәм итсен вә көч бирсен өчен, ислам дине адәм балаларына истиклаль, ягъни бәйсезлек куәтенә ия булган теләк бүләк итәдер. Инсанның уртача рәвештәге батырлыгы, тәвәккәллеге вә тырышлыгы, гайрәте кебек булган бергәлекләре, ярдәмчеләре — һәммәсе шул мөстәкыйль теләктән хасил булган нәрсәләр.

Аллаһы тәгаләнең үзеннән генә соралырга тиешле булган эшләрдә, бәндәләрдән хажәтсез булып вакытны Аллаһы тәгаләдән генә сорау тиеш. Залим яки мәзлум булудан саклану кирәк. Болар барысы да мөстәкыйль идарәнең нәтижәседер.

ГАКЫЛ ХӨРРИЯТЕ, ФИКЕР ХӨРРИЯТЕ.

216. Адәм баласының иң кыйммәтле хәзинәсе гакыл икәнлегә мәгълүм.

Ләкин әгәр дә гакыл богауланса, эш эшли алмый. Ислам дине сәмави, ягъни күктән иңгән вәхигә таянылса, гакыл диндә зур файда кыла. Адәм баласының изүче хөкүмәт мәмлөкәтендә торган вакытындагы гакылы хөр өлкәдә яшәгән гакылы кадәр эш алмый. Ислам дине бөтенләй гакылдан гына гыйбарәт булмаса булмас, әмма ислам динендә гакылга хилаф ышану булу да сурәт тотмый. Шуның белән бергә адәм баласының гакылы хөр булырга, гадәте бер адәмнең фикере вә теләге белән богауланмаса тиешле. Бу аңа ислам дине тарафыннан бүләк ителгән өстенлек.

217. Гакыл хөр булу өчен гайләм лязим. Гыйләм булмаганда, гакыл үзе генә күп эш эшли алмый. Гакыл адәм баласының тәне булса, гыйләм аның ашы. Аш ни кадәр яхшы булса, тән шул кадәр көчле вә сәламәт булуы кебек, гыйләм никадәр нигезле булса, гакыла шул кадәрә эшлекле вә нәтижәле буладыр. Ләкин гакылның хезмәте өчен киң мәйдан кирәк. Киң мәйдан исә гакылның үзе. Ягъни хөрриятнең үзе. Ислам дине бу фазыйләтне, ягъни өстенлекне иркен рәвештә биргәнлегә Коръән рухыннан хәбәрдар кешеләргә мәгълүм.

218. Гакыл белән дин көймәнең ике ишкәге кеби, һәр икесе үз хезмәтләрен берлектә үтәргә тиешләр. Боларның һәр икесе берлектә булган хезмәтләре адәм балаларын хакыйкәткә тоташтырудыр. Бер кеше үзенең каравында болар арасында хилафлык күрсә, бу эш болар арасында вакыйгада хилафлык булудан түгел. Бәлки күзнен дәрәс күрә алмавыннан. Шуның өчен мондый бер хәл булган вакытта үз әһленә мәрәжәгать итеп мәсьәләне хәл кылу тиешле.

219. Ислам дине гапылга хөррият биргән кебек фикергә дә хөррият бирәдер. Гапылның богаулануына риза булмаса, фикернең богаулануына да ярдәм итми. Фикер мәжбүри булмаган кебек, үзеннән башка берәүнең фикеренә иярү мәжбүри түгел.

220. Фикер хезмәтеннән асыл максат — халыкка тоташ вә хақыкәткә ирешү. Шул максат булганга кадәр аны эшләтү вә аннан хезмәт иттерү лязим. Бу вазифаны жиренә китермәгән кеше шөбһәсез җаваплы. Фикерендә хәр булган адәмнең үз гапылын файдалану сәбәбеннән хак белән ялганны, файда белән зарарны, хата белән савапны аерып шуңа нигезләнәп эш күрүе табиғый.

221. Ислам диненә күрә, адәм баласы сүзләреннән хатасын савабыннан аерып белү вә савап дип белгән сүзләргә кабул итәргә тиеш. Тикшермичә вә үлчәүдән үткәрмичә торып, ата-бабалардан мирас булып калганлыктан гына вә яки фәлән кешенә (рәсүлләрдән башкасы) вә яки күбрәк кешеләреннән шуны мәҗкуль күрүләреннән генә үл сүзгә кабул итү һәм дә шуны хак вә савап дип ышану ярамый.

Инсанга җавап бирәме?

Мөгаллимнәр вә мөдәррисләреннән вазифасы үз сүзләрен вә үз фикерләрен дәлил итеп танытуда түгел, бәлки хаклыкны табу юлларын өйрәтүдән һәм дә сүзләреннән яхшыларын-яманнарын аера торган үлчәү хәзерләп бирүдән вә үлчәүгә өйрәтүдән гыйбарәт.

222. Берәүгә ияреп кенә иман китерүче кеше шул тугрыда үзеннән фикерен эшләтмәвә өчен кимчелекле саналуы сәбәпле, шул фикереннән хәерлеге аны эшләтүдәр. Ислам динендәгә тәүхид, ягъни бер Аллага гына ышану да шул фикер хәерлеге нигезенә нигезләнәдер.

ИНСАН, ЯГЪНИ КЕШЕ.

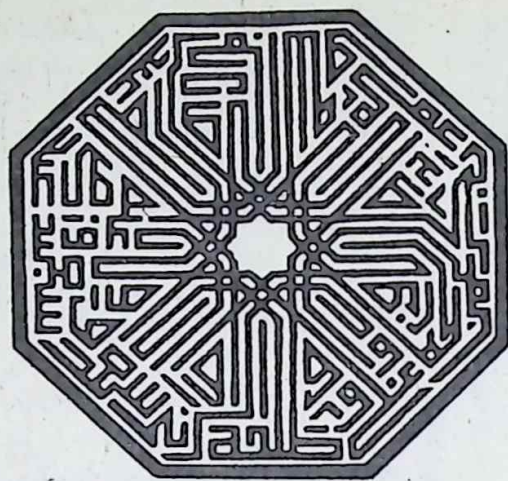
ИСЛАМ ДИНЕННҮН ИНСАННАН ТАЛӘП ИТКӘН НӘРСӘЛӘР.

223. «Инсан», «адәм баласы» дигән хайванның кем икәнлеген һәркем белә. Әмма яхшы тикшеренүгә бер кем дә белми. Адәм баласы буш вә кыйммәтсез нәрсә түгел. Бушқа вә хикмәтсезгә, эшләү өчен ашарга вә ашау өчен эшләргә дә, соңыннан туфрақ астына кереп югалырга дип яратылмады. Тыштан бик кечкенә вә бик зәгыйфь күрелгән бу хайванның кечкенә бер оешкан канына Җир йомырысы гына түгел, бәлки Кояш кереп бетә. Вә аның өстенә дә ни кадәр кояш галәмнәре сыярлык буш урын каладыр дисәк ярый.

224. Адәм баласы «инсан»ның табиғый сыйфатын чишүдән вә анда булган серләргә ачудан җиһанның фәлсәфәсә гажиз-вәйран вә гыйлемнәре дингез булган хакимнәргә дә куркыныч вә аптыраган әрвах галәменнән төшенүендәдер. Бөек вә олы башкаручыларның «мин алар белмәгәннә беләмен» дигән ишарәте белән хөрмәтләнгән җәүһәрне күрүче хақында артық сүз сөйләүгә кодрәт юклык ачык. Адәм баласының хақыкатен белүгә адәм баласы өчен бүгенге йокысыннан уянганыннан вә төш күрүеннән бушанганнан соң мөмкин булса булыр. Бөек галимнәрдән килә торган электр чыбыгы башындагы төймәсә булган «гапыл» тугыкмасы вә аның хезмәтчесе булган бәдән дә эшлексезлеккә гадәт итмәсен өчен, әлбәттә, бер кадәр эшләтү, хәрәкәтләнү лязим.

225. Инсан — хайваннар арасында иң хөрмәтле бер мәхлүк вә жир йөзенең хәлифәседер. Бу дөньяга өстенлек кәсеп итү өчен вә бәхет-сәгадәткә ирешүнең юлы Аллаһы тәгаләгә тану вә үзгә өйрәткән рәвештә бәндәчелек итүдәр. Таләп иткән нәрсәләргә — түбәндә сөйләнчәк эшләр.

Дәвам бар.

ҺИЖРӘТ КИЧӘСЕ

622 елның 16 июль төнөндә, сәфәр аеның 27 кичәсендә, үзенә көндәшләре-дошманнары тарафыннан кулга алынып үтерелергә тиешле Мөхәммәд пәйгамбәр яраткан хатыны хәзрәти Гайшәнең атасы вә үзенә иң якын кешесе, фикердәше һәм көрәштәше, үзеннән соң варисы буласы беренче хәлифә — хәзрәти Әбүбәкер һәм тагын берничә сәхабәсе белән берлектә Мәккәи Мөкәррәмә шәһәрәннән жәяүләп качып чыгып китәләр. Аны эзләүчеләр баштан өенә барып таба алмагач, атларга атланып, кулларына корал алып, эзәрлекләп артларыннан куа чыгалар. Инде менә куып жителәр, дигәндә генә Аллаһы тагаләнең кодрәте белән бер тау куышы-мәгарә барлыкка килә һәм Мөхәммәд пәйгамбәр үзенә якыннары белән шунда кереп качып котылалар. Шуңа ук мизгелдә, куып килүчеләр күрмисизми калсын өчен, илаһи көч тарафыннан мәгарә алдына бер агач үсеп чыга, анда күкәй салып бала чыгарырга утыручы кош оясы барлыкка килә һәм агач ботакларын пәрәвез дә сырып ала, ә шуңа тирәдәге жәяүлеләр кешеләр эзе кинәт юкка чыга. Боларны күрәп «һай-һу»лап куып килүчеләр жәяүлеләрнең кинәт юкка чыгуын беләп бик нык аптырап, гажәпләнәп калалар. Алларындагы мәгарәне күрәп, шуны тикшерәп карамакчы булалар, керә алмыйлар, чәнечкеле куак, кош оясы, пәрәвез, өстәвенә комдагы эзләр дә бу тирәдә күренми... Без алдандык ахрысы, болар безнең күзәбезгә генә күренделәр, ә үзләре башка якка качып киттеләр дип, атларын борып, икенче тарафка куа китәләр...

Әсә сахрада, ком чүлендә жәяүләп зур михнәтләр кичәп, Мөхәммәд пәйгамбәр үзенә сәхабәләре белән рәбигыль-әүвәл аеның 12 сәндә Мәдинәи Мөнәүвәрә шәһәрәне барып житәләр. Бу сәфәрдән соң ислам динә һәр тарафка тарала башлай, ә инде Мөхәммәд пәйгамбәрнең Мәккәи Мөкәррәмәдән качып, күчәп, һижрәт итеп чыгып киткән төннән башлап яна «һижри» дип аталучы мәселман ел исәбенә нигез салына.

ӘНВӘР ХӘЙРИ.

10. ГРАЖДАНЛЫК АЛУ

Октябрь революциясе нәтижәсендә патша Россиясе гражданлыгын югалткач, Маньчжуриядә һәм Япониядә яшәүчеләр дәүләтсез калалар. Алар нигездә Төркия республикасы, Советлар һәм Америка Кушма Штатлары гражданлыгын алалар. Чынбарлыкта, татарлар Совет һәм АКШ гражданлыгына күчәләр. Әмма Япониядә яшәүче күп татарлар, Япониядән тыш, Көнчыгыш Азия татарлары белән берлектә дәүләтсез яшәүләрен давам иттерәләр.

СОВЕТ ГРАЖДАНЛЫГЫ АЛУ

Беренчедән, совет гражданлыгы алган татарлар турында кайбер фактлар ярдәмендә сөйләп була. Түбәндәге документ властлар тарафыннан бирелгән кызыклы анализны үз эченә ала. Ул тышкы эшләр полициясе бүлегенң 2992 номерлы «яшерен документыннан» алынды.

СОВЕТ ГРАЖДАНЛЫГЫ АЛУ СИТУАЦИЯСЕ.

Совет илчеләге тәкъдиме белән кайбер элеккеге урыс кешеләре совет гражданлыгын теркәүнең башлангыч процедураларын тәмамладылар. Совет процедураларында катнашмаучы башка татарлар исә, күрәсәң, озак вакыт дәүләтсез торгач үзләренң ялгызлыкларынан уңайсызланалар яки Совет Россиясендә калган гаиләләре янына кайтырга теллиләр. Совет яки төрек гражданлыгы алырга теләүчеләрнең саны арта бара. Совет гражданлыгы алырга теләп мөрәжәгать итүчеләр арасында гафу итү факты, мөмкин булганчы, сер итеп саклана. Бу властларның моңа кадәр булган күзәтүе тагын да көчәеп китүдән курку нәтижәсендә шулай эшләнә. Таблицада язылганнар совет гражданлыгы сорап мөрәжәгать итүчеләр яки аларны алучылар булып чыкты. Алар кыен хәлләргә калгач, совет властлары аларны консуллыкка килергә чакыралар. Ә яшьләр исә боерык нигезендә армиягә алынырга тиеш булалар. Мәсәлән, Мороз әфәндегә совет гражданлыгы алу белән бер ай эчендә армиягә китәргә боералар һәм ул Советлар иленә Корея аша кайта...

(5 таблица)

37 кеше совет гражданлыгы бирүләрен сорап мөрәжәгать итәләр һәм алар аны 1927 елның 2 декабрендә, Токионың муниципаль полиция департаменты ведомствосында алалар. «Тышкы эшләр министрлыгының 2992 номерлы яшерен документи»на караганда, алар арасында 83 процент татарлар була.

«Табылган (муниципаль полиция департаменты тарафыннан)» нисбәт татарлар өчен югары, ә славяннар һәм яһүдләр өчен түбән дип уйлау нигезле түгел. Шуңа күрә, совет гражданлыгы алган яки аны алу өчен сорап мөрәжәгать иткән затларның санын карау максатка ярашлы булып һәм аларның татарлар арасында күбрәк — һәм славяннар белән

яһүдләр арасында азрак булуы ачыкланды. Бу феноменның сәбәбен табылган материаллар ярдәмендә генә ачыклап булмый. Бу күренеш 1927 елда муниципаль полиция департаменты ведомствосында очрарга мөмкин. Беренчедән, ул чакта татар халкының саны славяннарга һәм яһүдләргә караганда күбрәк була, икенчедән, гомуми татар халкының нисбәте славяннарга һәм яһүдләргә караганда шактый югары була. Ләкин материалларда кирәкле мәгълүматлар юк һәм шуна күрә, чынбарлыкка кайсысының якин булуы турында фикер йөртеп булмый.

Шулай булса да, 4 таблицада элеккеге урысларның гомуми саны, гаиләләрен дә кертәп, 166, ә татарларның саны 73 диелгән. Димәк, татарларның өлеше 44 процент була. Шулай итеп, 1927 елда Токиода яшәүче элеккеге урыслар арасында совет гражданлыгы алган яки шуна омтылган татарларның саны славяннарга һәм яһүдләргә караганда шактый югары була.

Сан камиллекне дөгъваламый. Ченки, «бу көннәрдә Маньчжуриядә яшәүче татарлар» (нәкъ менә революциядән соңгы чор) революциягә һәм гражданнар сугышына карата беркайчан да актив рәвештә аерым сәяси позициядә тормадылар. Алай гынамы соң әле, Маньчжуриядән Япониягә эмиграцияләнгән «кайбер татарлар совет гражданлыгы алдылар». Күрәсен, алар дәүләтсез озак вакыт яшәгәч, үзләрен ялгыз итеп сизгәннәрдер, яки Совет Россиясендә калган гаиләләре ягына кайтырга омтылганнардыр. Икенче яктан караганда, революциягә каршы актив көрәшкән күп кешеләрнең татарларга караганда совет гражданлыгы алу теләге аз булгандыр.

Токиодагы барлык татарларның яшәү структурасы билгесез булу сәбәпле, совет гражданлыгы алучыларның яки аны алырга теләүчеләрнең яшен ачыклау мөмкин түгел. Таблицада яшәү күрсәтелгән утыз кешегә килгәндә исә, алар түбәндәге яшьләрдә: дүрт кеше — егермешәр яшьтә, унбер — егермедән артык яшьтә, унбер кеше — утыздан һәм аннан артык яшьтә, дүрт кеше — кырыкта һәм аннан артык яшьтә. Япониядәге совет хезмәте филиалы яшәү быынны совет гражданлыгы алырга үгетләдеме икән?

Дүртенче таблицага килгәндә исә, әлеге исемлеккә элеккеге совет гражданны булган һәм өч гаиләдән торган унбер татар кертелгән. Бу гаилә башлыкларының икесе авыру килеш түшәктә ятуга дучар ителгәннәр. Авыруларның шундый авыр хәлгә гражданлык алгандан соң да төшүе бик ихтимал...

Татарларның совет гражданлыгы алулары, ни сәяси, ни идеологик мативлар белән аңлатылмый һәм шул сәбәпле, алар үзләренең көндәлек тормышында совет гражданлыгы алмаган татарлар белән аралашып, хәл белешеп яшәгәннәр. Биредәгә ике документ әлеге күренешне ачыклай төсле.

Беренчедән,

«Тышкы эшләр полициясе бүлегенң 358 номерлы яшерен документы, 1931 елның 30 марты.

Сибата Цзендзабуро

Осака префектурасы губернаторы

Адиги Кэндзо әфәндегә

эчке эшләр министрына

һәм барон Сидехара Кэдзуруга

тышкы эшләр министрына

Элеккеге урыс кешеләре тарафыннан оештырылган боксчылар командасы мәсьәләсә һәм башкалар буенча».

В. И. В. (шулай ук ул Иван Карлов) 31 яшь

боксчы, совет гражданины, Фийипоя 1, отеленә урнашкан, Каварамахи, Наниваку, Осака-си һәм 11 башка кеше. Әлеге уника кешенең тугызысы элеккеге урыслар һәм өчесе итальяннарга (калганнары биредә төшереп калдырылган).

Тугыз урыс арасында М. С. (исеме рингта: Том) исемле бер татар бар, 32 яшь, Миямотодорида яши, № 72, 1. Россиянең Уфа губернасы, Уфа өязе, Өркән авылында туган. Совет гражданлыгын 1927 елның августында Кобе консуллыгында алган. Ул совет славяннары һәм гражданыз татарлар белән бергә чыгыш ясей. Гражданыз татарларның исемлеге:

Г. Т. (21 яшь), рингтагы исеме: Гайнан, өлкән туганы А. Т. белән чыгыш ясей. Морозовка тапшырырга, Яматедорм, № 103-2, Кобеси, Россиянең Пенза губернасы, Пенза өязе. Страфанмарск авылында туган.

Х. И. (29 яшь), рингтагы исеме: Фәрит, Россиянең Пенза губернасы Аллагол шәһәрәндә туган, Окамотога тапшырырга, № 72-1, Миямотодори, Кобеси.

С. З. (30 яшь), рингтагы исеме: Гали, Россиянең Уфа шәһәрәндә туган, Такедога тапшырырга, № 433, Харада-Миямае, Ками-Цуцуи. Кобеси.

Икенчедән,

«Кореядагы генерал-губернатор канцеляриясенң 772 номерлы махсус яшерен документы, 1931 елның 6 июне.

Кавагути Харума

Адиги Кэндзо әфәндегә

эчке эшләр министрына

һәм
Сидехара Кэндзо әфәндегә
тышкы эшләр министрына
яшәу урыны турындагы таныклык мәсьәләсе буенча
Совет гражданины
Адресы: № 59, Киомати, 2 Курумеси, Фукуока префектурасы, йон тукыма белән сәүдә
итүче

К. А., 1892 елда туган.
граждансыз кеше (элеккеге урыс)
Адресы: № 59, Киомати 2, Курумеси, Фукуока префектурасы,
Йон тукыма белән сату итүче.
Х. Л., 1871 елда туган
граждансыз кеше (элеккеге урыс)
Адресы: № 59, Киомати, Курумеси, Фукуока префектурасы,
Йон тукыма белән сату итүче
А. Л., 1869 елда туган.

Югарыда күрсәтелгән А. Л. һәм Х. Л. әлеге адрес буенча 1928 елның мартынан бирле яшәделәр, ә К. А. исә әлеге адрес буенча 1929 елның сентябреннән яшәде. Аларның өчесе дә йон тукыма сату белән шөгыльләнделәр һәм бу айның бишенче көннән башлап, алты айга Харбинга бару өчен яшәу урыны турында таныклык сорадылар. Япониягә эмиграциягә киткәнче Харбинда яшәгәнлектән, алар анда коммерция белән шөгыльләнәргә һәм үзләренен йорт хужалыгын сатарга ниятлеләр. Алар Курумедә булган вакытта шикле гамәлләр кылмау һәм аларның бару максаты шикле уйларга нигез булмау сәбәпле, Куруме округы полиция участкасы начальнигы аларга бу айның өченче көнндә таныклык биргән.

Әлеге вакыйгага ачыклык кертү өчен шул хакта хәбәр итәм.

Югарыда күрсәтелгән адрес барсыныкы да бертөрле. Көндәлек тормышларында һәм эшләрендә өч затның барысы да бер-берсен кабатлый, гәрчә аларның гражданлыклары төрле булса да. Бу очракта К. А.ның совет гражданлыгы алуын аның йон кәчтүмнәр белән сәүдәсе өчен кирәк булмаган дип гоман кылырга була. Югыйсә, әгәр гражданлык алу ихтыяж нәтижәсе булса, бергә яшәүче әлеге өч кеше дә шулай эшләрләр иде. Шулай ук бу документ татарларның Маньчжуриядәге төрәк пункты булуын һәм вакыт дәвамында бу үзгәрешкә кимү тенденциясе алуын раслаучы мисал булып тора.

Татарларның совет гражданлыгы алуга яки алмауга «беркатлы» мөнәсәбәте, күрәсәң, Советлар Союзына каршы Маньчжуриядә һәм Монголиядә көчле фронт оештырырга маташкан япон хәрби даирәләрен һәм уң группаларны шактый куркыткандыр. Алар уенча, «татарлар беркатлы булганлыктан, Маньчжуриядәге мөселманнарны Япония ягына тарту өчен хәрби даирәләр Япониядә яшәүче татарларга әйбәт мөгамәләдә булдылар». (Апанай әфәнде хәбәр итте, 1981.) Шул сәбәпле, «хәрби даирәләр һәм уң эшлеклеләренен йогынтылы лидеры Тояма Мицуру Мицуига басым ясадылар һәм аңардан 1938 елда Йойоги-Уэхарада төзелә торган ислам мәчетенә бирү өчен иганә акчасы алуга ирештеләр». (Апанай әфәнде хәбәр итте. 1981.) Сүз уңаенда, мәчетне тантаналы рәвештә ачу япон гәзитләре тарафыннан киң яктыртыла. Мәселән, гәзитләренен берсе, «мөселманнар кардиналы коммунизмга каршы дога кылды» дигән исем белән зур мәкалә урнаштыра. («Асахи», 1938 елның 13 мае.) Бу көннәрдә күренекле ислам дине белгече Окубо Кодзи әфәнде, Япониядә яшәүче татарлар пантюркизм позицияләрендә торган килеш коммунизмга каршы сугышчылар ролен уйнарга ниятләделәр, дигән рухта мәкалә язды. (Окубо Кодзи һәм Котояси Хадзиме, 1936, Б. 298—317.)

11. СУГЫШ АЛДЫННАН ТӨРЕК ГРАЖДАНЛЫГЫ АЛУ

Икенчедән, төрәк гражданлыгы алган татарларның гамәлләрен түбәндәгечә аңлатырга мөмкин.

Төрки халыкларының берсе булган татарларның Советлар Союзынан читтә торган бердәнбер төрки дәүләт — Төрәк республикасы гражданлыгы алулары табигый хәл, билгеле. 1937—1938 еллар арасында татарларның «штаб-квартира»сы Маньчжуриядә була һәм ул татарларга гражданлык бирүләрен сорап Төрәк республикасы хөкүмәтенә мөрәжәгать итә. (Мороз әфәнде хәбәр итте, 1980.) Әлеге штаб-квартира 1934 елның маенда оештырылган Идел-Урал мәдәни ассоциациясе була.

Сугыш башланганчы ук инде без гражданлык бирүләрен сорап Төрәк республикасы хөкүмәтенә мөрәжәгать иткән идек. Граждансыз калганга күрә, безне урыслар дип атадылар. Гәрчә без урыс булмасак та, шул сәбәпле күп миһнәт чиктек. Ләкин «бу мөрәжәгатьне нигезсез дип таптылар, чөнки татарлар беркайчан да Төркиядә яшәмәделәр» (Кильки әфәнде хәбәр итте, 1981.)

Шулай итеп, күмәк рәвештә төрәк гражданлыгына күчү сугыштан соңгы чорда башлана. Шулай булса да, Япониядә яшәүче кайбер татарлар үз юллары белән сугыш ахырына ук Төрәк

гражданлығына күчүгә ирешәләр.

«Хьего префектурасы тышкы эшләр полициясе бүлегенә 2207 номерлы яшерен хәбәр, 1934 елның 19 июле.

Сиране Такесусе

Хьего префектурасы начальнигы

Гото Фумио әфәндегә

эчке эшләр министрына

Элеккегә кайбер урысларның шәхесләрен карау өчен төрөк илчелегенә тапшыруына карата.

Түбәндә телгә алына торган элеккегә урысларның һәрберсе, хәбәр иткәнчә, төрөк илчелегеннән төрөк гражданлығы сораган. Илчелек безнең префектура хезмәтенә тышкы эшләр полициясе бүлегенә мөрәжәгать иткәнлектән, копияләре алынган түбәндәгә өч хаттан күрүгәнчә, бүлек бу өч кеше турында мәғлүматлар туплады. Советлар белән тыгыз элемтәдә торуда гаепләмәсеннәр өчен, аларның төрөк гражданлығы алырга теләүләре һәм аларның граждансыз кешеләрнең хокуксызлыктарыннан котылу өчен шундый гамәл кылулары исбатланды. Аннан соң татар кешесе Гаяз Исхакый килде һәм әлегә өч кеше Исхакый житәкләгән милли хәрәкәт белән мавыгып киттеләр. Алар нинди дә булса шик тудырмау сәбәпле, безнең хезмәт, алда күрсәтелгәнчә, илчелеккә җавап бирергә тырышты. 1915 елның 4 декабрендә Тышкы эшләр министрлыгы тарафыннан бирелгән «Илчелек персоналы белән аралашу турында»гы 4 номерлы инструкция булганлыктан, без Тышкы эшләр министрлыгы вәкилләге аша җавап бирергә тиеш дип аңладык. Без сезнең Тышкы эшләр министрлыгы сезнең күрсәтмә буенча җавап бирер дип ышанабыз.

Һәм шул хакта хәбәр итәм».

Төрөк илчелегенә Хьего префектурасы полиция департаментының тышкы эшләр полициясе бүлегенә җибәргән хатының күчermәсе (оригинал, япон телендә.— Камозава).

«Кадрлар әфәнделәр,

сезнең префектурада яшәүче өч кеше,

1. С., № 27, 5 Неодакидори, Кобеси

2. А. Г., № 174, Каминомори, Асия, Муно округы һәм

3. И. А., № 11, 4. Камицуидори, Фукианку, Кобеси,

безнең илчелеккә төрөк гражданлығы бирүләрен үтенеп мөрәжәгать итүләре сәбәпле, бу шәхесләрен үткәндәгә тәртипләре хакында хәбәр итүгезне сорап, сезне борчырга жөрйәт итәбез.

1934 елның 30 мае

Төрөк илчелеге».

Бу унайдан, әлегә мәсьәлә буенча Тышкы эшләр министрлыгының җавабы, түбәндә китерелә.

«Европа департаментының Беренче бүлегенә 24 номерлы Кизу документы, 1934 елның 11 августы.

Адресатның атамасы: Токиодагы Төрөк илчелеге.

Җибәрүченең атамасы: Тышкы эшләр министрлыгы.

Документның атамасы: чит ил кешеләрен урнаштыру һәм аларның шәхесләре турында белешмәләр туплау.

Эшнең атамасы: элеккегә урыс кешеләрнең шәхесләрен тикшерү бюллетене.

Сез, Япониядәгә төрөк илчелеге, Төрөк республикасы гражданлығы алу өчен үтенеч белән илчелеккә мөрәжәгать иткән элеккегә урысларның шәхесләрен тикшерүне сорап, шушы елның 30 маенда Хьего префектурасы полиция департаментына мөрәжәгать иткән идгез. Хьего шәһәре префектурасы начальнигы тикшерүне аерым документ рәвештә Эчке эшләр министрлыгы аша илчелеккә тапшырырга рөхсәт сорады. Империянең Эчке эшләр министрлыгы әлегә күчermәнә сезнең илчелеккә тапшыруны үзенә бурычы итеп саный.

(Күчermәнә төркөргә кирәк).

Француз телендәгә текст камилләштерелергә тиеш» (Калганнары биредә төшереп калдырылган).

Сүз унаенда, Гаяз Исхакый башка илләрдә танылган үтә актив пантюркист буларак билгеле. (Ландау, 1981, Б. 75, 80, 81, 111, 145.)

Күрсәтелгән очракта әлегә өч кешенең гражданлык алу-алмавы аңлашылмый. Ләкин әлегә мәсьәләгә мөнәсәбәт булган башка очракта алар гражданлык алырга тиешләр. Чөнки, ул Төрөк Республикасына эмиграцияләнү белән бәйләнгән.

«Европа департаментының Беренче бүлегенә караган 659 номерлы яшерен документ. 1937 елның 12 июле.

Адресатның исеме: Хиросе әфәнде, эчке эшләр вице-министры.

Җибәрүченең исеме: Хорнуги әфәнде, тышкы эшләр вице-министры.

Документның атамасы: «төрки-татарлар» турындагы мәғлүматны тикшерү.

К. һәм К. исемле Япониядәге ике «төрки-татар» мөселманы, әйтелгәнчә, төрек гражданылыгы алу өчен Төрек Республикасына китөргә телләр һәм алар моның өчен илчелек консулылыгында рәхсәт сорадылар. Төрек Республикасының Токиодагы илчелеге исә, үз чиратында тиешле властылардан алар турында мәғлүматлар табуны үтенеп, Тышкы эшләр министрлыгына мөрәжәгать итте һәм исемлеккә шактый сораулар кертеп, алар игътибарына әлегә кешеләрнең берләштерелгән биографик белешмәләрен тәкъдим итте. Әгәр сез каршы килмәсәгез, алар хақында белешмәләр жыгыз һәм нәтижеләрен безгә хәбәр итегез.

ЯЗУ.

1. Исемнәр һәм башка нәрсәләр.

(А) К. һәм аның гаиләсе.

А. В. К.

1985 елның 17 сентябрендә туган.

Туу урыны: Россия, Вятка, Сарапул, Буби авылы.

Чыгышы һәм дине: төрки-татар, ислам.

Адресы: № 77, 1 Яматедори, Кобеси.

Х. Б., К.ның хатыны.

1987 елда туган.

Туу урыны: Россия, Вятка, Арабога.

С., К.ның өлкән кызы.

А., К.ның әнисе.

1864 елда туган.

Туу урыны: Россия, Вятка, Сарапул.

(Б) К. һәм аның гаиләсе.

К. Г., А. Г.ның улы.

1918 елда туган.

Туу урыны: Россия, Воткинск

Чыгышы һәм дине: төрки-татар, ислам. Япониягә эмиграцияләнгән.

Адресы: № 198, 1 Хонмоку, Иокагана

Р. Г. А. Г.ның кызы.

2. Сораулар

(1) исем, фамилия

(2) туу көне һәм туу урыны

(3) чыгышы һәм дине (бу кирәкле сорау, чөнки ул Төрек Республикасына китөргә теләүчеләр өчен кирәк булган мөһим шартны — аларның чынлап та «төрки-татар» булуын яки булмавын ачыклауны хәл итә).

(4) Жинаяткә караган тикшерүләр.

Суд жаваплылыгына тартылганнармы яки юкмы, хөкем ителгәннәрме, әллә юкмы, рекомендациягә нигез булган берәр төрле гамәлләр кылмаганнармы?

Полиция администрациясе Бюросы, тышкы эшләр бүлегенң 75 номерлы икенче категорияле документы,

1937 елның 7 августы.

Бюро начальнигы

Европа һәм Азия бюросы начальнигына,

тышкы эшләр министрына

«төрки-татарлар» турындагы мәғлүматлар мәсьәләсе буенча.

Бу предмет буенча «Европа департаментының беренче бүлегенң 659 номерлы яшерен документы» дип аталган рәсми документ ярдәмендә соралгач, тикшерү буенча түбәндәге нәтижеләр ачылды:

1. К. һәм аның гаиләсе.

а) Исем, фамилия: А. Б. К.

Туу көне: 1885 елның 17 июле.

Туу урыны: Россия, Вятка губернасы, Сарапул өязе, Буби авылы.

Чыгышы: төрки-татар

Дине: ислам

Жинаяте: катнашмаган.

Япониядә теркәү: 1921 елда Харбин шәһәрәннән Кобега килгән, хатын-кыз киёмнәре кибете белән идарә итә, аннан соң киёмнәренә ваклап сату сәүдәсе белән шөгыльләнә.

б) Х. Б., хатыны.

Туу көне: 1897 елның 27 ноябре.

Туу урыны: Россия, Вятка губернасы, Арабога шәһәре.
Чыгышы: төрки-татар хатын-кызы.
Дине: ислам.
Жинаяте: катнашмаган.

Япониядә теркәү: 1922 елда ире янына Харбиннан килгән, 1923 елда Канада уку йортына укырга кергән һәм «Эрль һәм К° фирмасында эш тапкан».

г) А. әнисе
Туган көне: 1864 елның 15 апреле.
Туу урыны: Россия, Вятка губернасы, Сарапул өязе.
Чыгышы: төрки-татар хатын-кызы.
Дине: ислам.
Жинаяте: катнашмаган.

Япониядә теркәү: 1922 елда Харбиннан Кобега килде һәм анда хәзерге вакытка кадәр яшәде.

2. Г. һәм аның гаиләсе.
а) К. Г.
Туган көне: 1918 елның 23 феврален.
Туу урыны: Россия, Вятка губернасы, Воткинск шәһәре.
Чыгышы: төрки-татар.
Дине: ислам.
Жинаяте: катнашмаган.

Япониядә теркәү: 1921 елда Харбин шәһәреннән Иокогамага килгән, 1922 елда Сан-Францискога киткән һәм 1923 елда Иокогамага кире әйләнеп кайткан. Биредә ул жир тетрәүдән зыян күргән, Кобега күчеп килә һәм 1927 елда Канада уку йортына укырга керә. 1931 елда ул кабат Иокогамага күчеп килә һәм Изге Иосиф Коллеждына укырга керә. Аннан соң ул кабат Кобега күчеп китә һәм анда бүгенге вакытка кадәр яши.

б) Р. Г. кече сөңлесе.
Туган көне: 1926 елның 6 октябрен.
Туу урыны: Фукиану, Кобеси.
Чыгышы: төрки-татар хатын-кызы.
Дине: ислам.
Жинаяте: катнашмаган.

Япониядә теркәү: 1931 елда Иокогагадагы урта белем бирүче Изге Амур кызлар мәктәбенә укырга керә һәм Кобега кайта.

(Империя тышкы эшләр министрлыгының төрек илчелегенә биргән җавабы биредә төшерелгән.)

Югарыда китерелгән документларның бер өлеше, игътибарга лаек язмалар, беренчедән, «Европа департаментының беренче бүлегенң 659 номерлы яшерен документи»ның башлангыч өлешендә, икенчедән, шул ук документның (3) 2.«Сораулар»дигән җәяләр эчендәге язмада да бар. Моннан алдагы документ шул ягы белән игътибарга лаек: ул анда ике кешенң «төрөк гражданлыгына» күчү өчен Төрөк Республикасына китәргә җыенулары һәм илчелек консулыгынан рөхсәт сораулары турында бәян итә. Төгәлрәк әйткәндә, гражданлык алу уңышка ирешү өчен Төркиягә китүнең шуның бер чарасы итеп таныла һәм китәргә теләү шактый ачык язылган. Бу рәсми хисаптан шунысы аңлашыла: кайбер татарлар гражданлык алу вакытында торы урыннарына караганда, үзләренң шәхесләренә күбрәк игътибар итәләр һәм алда, алар күрәсен, уңайлы яшәү урынын сайлаганда аерым бер кагыйдәгә таяналар. Соңгы документлар шуны күрсәтә: иммигрантларны Төркиягә кабул итүнең шарты булып, аларның чын мөселман төрки-татарлары булуы кирәк икән. Әмма бу Төрөк Республикасының 1928 елда кабул ителгән һәм дөньяви дөүләттә дин иркен гарантияләп, дини һәм сәяси властының бердәмлеген гәүдәләндергән Солтан хакимлеген бетергән Конституциягә туры килми.

Әгәр югарыда китерелгән шарт дәрәс икән, ул вакытта Төрөк конституциясенң бу шарты хакыйкәткә ничек туры килә соң? Бу бәлки милләтче арадашчылар тарафыннан гражданлык сораучылар белән төрөк хөкүмәте арасында булган һәм элеккеге урыс татарлары арасына большевик-иммигрантларның элэгүеннән саклану өчен төрөк властылары тәкъдим иткән яшәрен шарттыр.

Япониядән Төркиягә күчү белән бәйлә булган һәм төрөк гражданлыгын сорауның икенче мисалы.

«Европа департаментының беренче бүлегенң 960 номерлы гадәти документи, 1938 елның 30 ноябре.

Адресат исеме: полиция администрациясе бюросы начальнигы.
Жибәрүченң исеме: Инуе, Бюро начальнигы

Документларның атамасы: төрек гражданлыгы сораучыларны тикшерү турында мөрәҗғәгать.

Күптән түгел, Токиодагы төрек илчелеге түбәндәге адрес белән яшәүче: № 11, Каитаито, Усигомеку (Токио) С. А.ның (төрки-татар) туган урынын, динен, туган көнен, хөкемгә тартылу-тартылмавын (гадәти яки сәяси жинаять) һ. б.ларны ачыклауны үтенгән иде. С. А.ның сүзләренә караганда, ул төрек гражданлыгы алу өчен Төркиягә китәргә жыена икән. Шулай итеп, югарыда күрсәтелгән пунктлар нигезендә аның хакында белешмәләр булдыруны һәм нәтиҗәләре хакында безгә хәбәр итүегезне сорыйбыз».

«Сәяси администрациянең 2 номерлы икенче категория документы». 1937 елның 6 января.

Полиция администрациясе бюросы начальнигынан, эчкә эшләр министрынан
Европа һәм Азия бюросы начальнигына,
тышкы эшләр министрына
төрек гражданлыгы сораучы турында белешмә булдыру үтенече белән.

Бу уңайдан, Европа департаментының беренче бүлегенә 690 номерлы гадәти докумен-
тына таянып (узган елның 30 ноябре), түбәндәге нәтиҗәләргә хәбәр итәбез. Рәсми исемлеккән
күчермәсә теркәлә.

ЯЗУ.

1. Адрес һәм шәхесләр төре.

Адрес: М. Хоттонга тапшыру өчен (инглизчә), № 8, Сакаето, Сибаку, Токио.

Шәхесләр төре: Изге Лука госпиталендә инглиз машинисткасы.

Татар хатын-кызы, элеккеге урыс, А. С. А.

2. Япониядә теркәү: мисс А. Япониягә Харбин шәһәрәннән туганнары белән 1922 елда,
әле аңа нибары 9 яшь булганда килә. Аның гаиләсе Ямаситатода, Иокогамасида яши.

Г. А. аның әтисе, көнбатыш киёмнәрен ваклап сату эшендә. Грейт Кантодагы (1923 елда)
жир тетрәү вакытында алар зыян күргәч, аның туганнары Камицуцуодорига, № 29, 2, Кобеси,
күчеп киләләр, ә ул исә ике еллык ислам милли мәктәбендә белем алу өчен Харбин шәһәренә
китә. Аннан соң ул Кобега килә һәм Мэри Гелз урта мәктәбенә биш ел йөри.

Аннан соң ул Антаки француз компаниясендә эшли, шулай ук жиде ел бие Яңа Зеланди-
янең француз страховой компаниясендә сәркәтибә булып хезмәт итә. Ул Токиога 1937 елның
апрель аенда түбәндәге адрес белән килә: М. Г. тапшырырга, Йойоги Уезарага, Сибуяку,
Токиоси. Аннан соң ул Цукидзидагы, Киобасику, Токиоси, Изге Лука госпиталендә эшләде. Ул
адресын алмаштырды: Т. га тапшырырга («Ак» урыс-Камозава), № 11, Усичемеку, Токиоси.

1. Аның әтисе Окурато, № 3, 3, Пусан, Кореяда эшләде һәм көнбатыш киёмә тегүче булып
эшләде.

2. Дине: ислам.

3. Туу көне һәм туу урыны: Россия, Кавказда (ачыкланмады), 1914 елның 14 марты.

4. Жинаять эше буенча яки сәяси судка тартылганмы: «тартылмаган».

Әгәр күрсәтелгән әлеге ике документ буенча гына фикер йөртсәк, Төрек Республикасына
китүнең мөһим шарты булып, бу илнең гражданлыгын алу тора. Әгәр без чираттагы документ-
ны карасак, бу фикернең соңгысы булмавы күренер.

41907 номер, радио буенча, 1940 елның 28 декабрендә, көннең беренче яртысында тугыз
сәгәттә жиһәрелгән

тышкы эшләр министры тарафыннан

Илче Умедзуга Синкиога, Мантукуо

«төрки-татарлар»ның төрек гражданлыгы алулары буенча.

642 номер (үтә яшерен, бик ашыгыч), (шриф белән), сезнең тарафтан жиһәрелгән 585
номерлы телеграфка карата.

Без дә Токиодагы төрек илчелегенә «төрки-татарлар»ны, Ерак Көнчыгыштагы граждан-
сыз кешеләргә төрек гражданлыгы алырга чакыру факты буенча мәгълүмат алдык һәм без бу
эшкә игътибар иттек. Бүгенге вакытка кадәр гражданлык сораучы 15 гаилә исәпләнә. Нагоя
һәм Кобеда яшәүчеләргә килгәндә исә, аларның барысы да гражданлык алачаклар. Граждан-
лык турында актив сораучы һәр кеше «Идел-Урал төрки-татар мәдәни ассоциациясе» әгъзасы
бугай.

Югарыда китерелгән документтан күренгәнчә, Республикага иммиграциягә китү һәрва-
кытта да кирәкле шарт булмаган. Япониядән китәргә теләмичә төрек гражданлыгы алырга
омтылган һәр сораучы пантюркистик милләтчелек йогынтысы астында була. Бу — нинди дә
булса идеологик максатлар күздә тотмыйча совет гражданлыгы алырга теләүчеләр белән
капма-каршы күренеш. Бу капма-каршылык күпмедер вакыттан соң япон полициясенә Совет-
лар Союзына карата мөнәсәбәтә үзгәргә бәйлә рәвештә чагылырга мөмкин. Һәрхәлдә, бу
капма-каршылык ничек килеп чыккан һәм ул ничек чагылган, анысы алда өйрәнелер.

12. СУГЫШТАН СОҢ ТӨРЕК ГРАЖДАНЛЫГЫ АЛУ

Төрөк гражданлыгын алу темасы Тын океан сугышыннан соң аеруча актуальләшә.

Төрөк республикасы 1950 елда башланган Корея сугышында Берләшкән Милләтләр Армиясенә бер өлеш буларак катнашты. Яралы төрөк солдатлары элеккеге тыл базасы булган Япониягә жибәрелә иделәр.

Токиода бу яралы төрөк солдатлары Изге Лука госпиталенә урнаштырылалар һәм Токиода яшәүче татарлар аларның хәлән белергә йөри. Республика властылары бу игелеклелек өчен бик канәгать булалар һәм аларның күнчелләрен нәрсә белән булса да күрергә ниятлеләр. Шул чакта, татарлар төрөк илчелегенә төрөк гражданлыгын алу турында килешү тәкъдим ителәр. Бу максатка алар, үзләре алдында торган мәсьәләләргә җиңеләйтү өчен, озақ еллар дәвамында омтылалар. Шуңа күрә, 1953 елда гражданлык алырга теләүче татарларга Төркиягә китмичә дә төрөк гражданлыгы бирелә. (Мороз әфәнде хәбәр итте, 1980.)

Күп йөзләргә яралы төрөк солдатлары Осакадагы Кызыл Төрә госпиталенә урнаштырылгач, күпчелеге хатын-кызлар булган ун татар, яралыларны карарга теләк белдерәләр һәм шулай эшлиләр дә. Бу шартларда татарларны — шәфкать туганнарын һәм шәфкать туташларын һәм яралы төрөк солдатларын уртақ антикоммунизм хисе берләштерә. Аннары, татарлар госпитальгә министрлар һәм парламентарийлар килгәч, кабул итү кичәләре оештыралар. Гражданлык алу бер-берен белән якынаю шартларында бара. (Кильки әфәнде хәбәр итте, 1981.)

Антикоммунизм рухына килгәндә исә, киләчәктә аның комбинацияләре, стимуллаштыру функциясе өйрәнелергә тиеш. Һәрхәлдә, бу вакытта Япониядәге татарлар арасында совет гражданлыгы алырга теләүче берәү дә қалмый. Татар пантюркистик милләтчелеге татар кешеләре арасында шактый йогынтыга ия була һәм шул ук вакытта Төрөк гражданлыгы алырга теләүче кешеләрнең күпчелеге урысларга һәм коммунизмга карата дошманчыл мөнәсәбәттә булалар. Алай гынамы әле, Кореядагы сугыш көннәрендә Япониядәге күп татарлар, Япониядәге америкалылар белән тыгыз мөнәсәбәттә булалар. Бу шартларда Япониядә яшәүче татарларга тулаем алганда антикоммунистик рух хас булырга мөмкин.

Һәрхәлдә, Япониядә озақ яшәүче күп татарлар, япон гражданлыгын алмаганнар. Әгәр аларның ни өчен япон гражданлыгын алмау сәбәпләрен аңларга теләсәк, японнарның үз «милли бертөрлелеген» сакларга тырышуларын һәм башка мәдәният вәкилләрен кабул итмәүләрен искә алырга кирәк.

13. ЭШ ҮЗЕНЧӘЛЕГЕ. СӘҮДӘГӘ ТАРТЫЛУ

Япониягә килгәч, күп татарлар сәүдә белән шөгыльләнә башлаганнар, кырыктартмачылар булганнар һәм хәтта кибетләр дә тотканнар. Бик күп нигезле статистик мәгълүматлар «Япониядәге чит ил кешеләрен күзәтүнең һәръяклы статистикасы»на теркәлә торган таблицаны тәшкил ителәр. Һәрхәлдә, куллану өчен таблицаның кайбер кимчеләкләре бар әле.

Аларның беренчесе — аның төгәлсез булуы. Таблицада фабрикада эшләүче дип Ф. Х. исемле биш яшьлек кызчык күрсәтелгән. (Дерес: Ф. А.— Камозава.) Таблицада шундый хаталар шактый.

Аларның икенчесе — вакыт ягыннан чикләнүчеләге. Таблица 1941 яки 1942 еллардагы күзәтүләр нәтижәсен үз эченә ала. Аннан соң, Токио эчендә һәм аннан читтә яшәгән татарлар Каруидзавада тупланган булалар, ә Кобе эчендә һәм аннан читтәге татарлар исә Аримада тотылалар, һәм шулай булгач, аларның шөгыльләре дә сизелерлек үзгәрә.

Ниһаять аның өченчесе — пространство ягыннан чикләнүчеләге. Статистик мәгълүматлар шул чик эчендә тупланды. Шунысы ачык кебек, Токиодан һәм Кобедан читтә яшәүче Япониядәге татарлар статистик күзәтүләргә эләкмиләр. Таблицада билгеле бер урында яшәүче бер генә кешенең дә булмавы, табигый түгел, әлбәттә.

Бу кимчеләкләргә хәтердә саклаган килеш, таблицаны файдаланып безгә Япониядә яшәүче татарларның шөгыльләрен кырыгынчы еллардан башлап күзәтергә рөхсәт итегез.

Таблицада эшсез калган берничә кеше күрсәтелгән. Ләкин бу махсус хәл аркасында гына булырга мөмкин. Эшсез биредә төшереп калдырылган. Сүз уңаенда, Киносита Сабуро әфәнде (1 таблицаны кара), «Маньчжуриядә инцидент барлыкка килгәннән соң эзер йон киёмнәр белән сату итүче ак урыслар һәм татарлар махсус сәяси полиция тарафыннан нык күзәтеләләр, һәм, икенче яктан, гади халык үзенәң товары белән сак эш итә (чөнки кайбер ак урыс һәм татар сәүдәгәрләре, сәүдә эшендә алдакчы булалар, диделәр.— Камозава), аларның сәүдәсе начар бара һәм, шулай итеп, алар урынын япон сәүдәгәрләре ала» дип белдерде (Киносита Сабуро әфәнде хәбәр итте, 1981).

18 яшьтән өлкән булган эшче халыкның шөгыле 5 таблицада күрсәтелгән.

Таблицада фабрика эшчеләре аерым категориягә урнаштырылган. 1930 елда туган Апанай әфәндегә караганда, «хәрби чорда йон киёмне табу авыр була, шул ук вакытта без эш

булмауга күрә борчылган идек. Шул чакта «Вакамацу» (фармацевтика компаниясе.— Камозава) компаниясе президенты, игелекле кеше, үз компаниясендә безгә эш бирде». (Апанай әфәнде хәбәр итте, 1981.) Икенче яктан, Мороз әфәнденең хәбәренә караганда, «мина хәрби чорда гамьсез булу авыр иде һәм мин Токиога барган Тамаден тимер юлының Кинута станциясендәге «Вакамоток» фабрикасында эшче булып мобилизацияләндем» (Мороз хәбәр итте, 1980.)

Алай гынамы әле, Апанай әфәнденең яшәтәше һәм хәзерге вакытта Токиода яшәүче чит ил сәүдәгәре Темимдар Мухит әфәнденең сөйләве буенча, «Хакумоса» компаниясенә тегүче булып ул муниципаль полиция департаменты хезмәте аша урнаша. Ул алган эш хакы автобус чыгымнарына да житми һәм ул аңа эш табып бирергә булышкан полиция инспекторы ассистенты Ито әфәнде белән ачуланыша. Бервакыт, сугыштан соң, Темимдар әфәнде Ито әфәндене урамда очрата һәм Ито әфәнде, гәрчә Темимдар әфәнденең усал нияте булмаса да, кинәт аңардан кача башлый. Шуннан соң Темимдар әфәнде Ито әфәнденең өенә килә һәм алар бер-берсе белән аңлашалар (түгәрәк өстәл янында булган сөйләшү вакытында Темимдар әфәнде хәбәр итте, 1981.) Бу раслаулар, фабрика эшчеләре булганчы, татарларның башта хәрби чорның махсус шартларына элгүләре хакында ачык күрсәтеп тора. Шулай итеп, 1 таблицадагы элекке фабрика эшчеләре булган күп кешеләр, аңа кадәр вак сәүдәгәрләр булганнар.

Өгәр бу фабрика эшчеләрен сызып ташласак, бары тик дүрт кешенең генә, яки калган кырык кешенең 10 проценты, сәүдәгә турыдан-туры мөнәсәбәте юк. Күп татарлар сәүдә белән шөгыльләнәләр.

14. ВАК СӘҮДӘНҮНҮН БАШЫ

Япониягә килгәч, татарлар вак сәүдә белән шөгыльләнә башлыйлар. Аларның кайберләре күпмедер вакыттан соң сәүдә өлкәсендә уңышка ирешәләр. Уңышка ирешкәннән кайберләре кишет хужалары булалар. Өлешчә ул «Тышкы эшләр бүлегенә яшерен документы»ның шөгыльләр графикасында чагыла. Ул 1927 елда муниципаль полиция департаменты ведомствосында яшәүче элеккеге урысларның соңгы шартларына карый. Исемлектә утыз бер татар кешесе, аларның һәрберсе йон киёмнәренә ваклап сату белән мәшгуль. Бу очракта, Токиодагы сәүдәгә Осакадагы сәүдәгә караганда калышуына игътибар итәргә кирәк. Шулай итеп, 1927 елда Токиодагы шартларның югарыда телгә алынган шартлар кебек булуы яхшы аңлашыла.

Ваклап сәүдә итү ничек килеп чыккан һәм ничек башланган соң?

КӨЧТҮМЛЕК МАТЕРИАЛЛАР БЕЛӘН ВАК СӘҮДӘ ИТҮ

Япониягә иммиграцияләнгән татарларның вак сәүдә белән шөгыльләнүләре алар Таниматидагы, Осакадагы күмөртәләп сату итү кишетләрендә тегү материалы һәм эзер көнбатыш киёмне сатып алгач башлана.

1905 елда туган һәм Таниматидагы «Иосила Ионедзо сотен» (сотен кишет дигәнне аңлата.— Камозава) дип аталган эзер Европа киёмнәре белән күмөртәләп сату итү кишетендә озак еллар эшләгән Уемура Кейсукә әфәнденең раславына караганда, беренче мәлләрдә ул өйрәнчек булган, аннары директорның административ хужалык эшләре буенча урынбасары булып эшләгән һәм шул вакытта, ягъни, ул эштән киткәч, «кишеткә Диюзеев (дәрәс язганда Деушов яки Неули-Камозава) фамилиялә бер төрек килә». Диюзеев, безнең кишеткә аяк басучыларның беренчесе булды. Гәрчә ул үзен төрек гражданы итеп танытса да, сәүдә килешүе вакытында гәрәпчә кул куйды. Аның безгә беренче тапкыр килүе 9 яки 10 июньдә (1920 яки 1921 елда) булды һәм мистер Диюзеевка 40 яшь иде. Башта ул нибары бер яки ике тан сатып алды (1 тан 50 метрга тигез.— Камозава.) Материалларның бәясе кыйммәт — бер ярды (91, 44 см) — 4 тиен, ә арзанының бер ярды — 2,50 тиен иде. Диюзеев бары башта гына килде, аннан соң ул күрәнмәдә (Уемура әфәнде хәбәр итте, 1981.).

Әтисеннән мирас булып калган (эзер киёмнәренә күмөртәләп сату кишетен 1922 елда күмөртәләп сату кишетенә әйләндергән Гото Мацудзироның сүзләренә караганда, «старт өчен ак урыслар» (бу очракта татарлар.— Камозава) Таниматидагы эзер көнбатыш киёмнәре белән күмөртәләп сату итү кишетләрендә материал сатып алганнар, ләкин соңрак клиентлар алардан киманә өчен саржа сораганнар. Чөнки бу вакытта хужасы минем кардәшләремнең берсе булган «Иосила-Ионе» кишете саткан саржа беренче тапкыр модага керә башлаган. Бу ак урыслар бик пөхтә түли иделәр. Соңрак алар тегү материаллары белән эш итә башладылар (Гото әфәнде хәбәр итте, 1981.).

Бу мәгълуматларга мондый аңлатма бирергә була: башта татарлар эзер Европа киёмнәре белән күмөртәләп сату итүче «Иосила-Ионе» кишетенә киләләр һәм анда эзер киём түгел, бәлки материал сатып алалар һәм аннан тегү материалы белән күмөртәләп сату итүче Гото Мацудзиро әфәнде кишетенә килеп, анда киманә өчен саржа алалар һәм соңрак, шул ук кишеттә тегү материалы да сатып алалар. Уемура әфәнденең сүзләренә караганда, «без аларга йон

тукымалар сата идек, ә сәудә уңышы 1920 елдан соң өч ел бue булды. Алар сата торган әйберләр тупас импорт товарлардан гыйбарәт иде. Ягъни, алар Чехословакиядә һәм Франциядә эшләнгән твидлар һәм Шотландия вискилары иде һәм аларны Иваи (хәзер Ниссо-Иван-Камозава) сәудә компаниясе аша сатып ала идек. Йон тукума башта эшләпәләр тегү өчен файдаланды, ләкин Япониядә бу импорт товар бары плащлар һәм пәлтәләр тегү өчен генә кулланылды. Япониядә ирләр аларны кимоно өстеннән кияләр иде. Көнбатыш киеме Япониядә абруйлы булмады, шуна күрә, йон тукуманы шулай куллану табигый иде».

Уемура әфәнде янә саржа турында сөйли: «Бу вакытта ак урыслар тарафыннан Таниматидә сатып алынган саржадан ясалган эшләнмәләр арасында Нагоя янындагы Овари округында житештерелгән япон продукциясе дә бар иде. Овари округында осталык зәгыйфь үсү сәбәпле, округ бары тик саржа гына житештерә алды» (Уемура әфәнде хәбәр итте, 1981). Чыннан да, Овари округында осталык үсү округка тегү материалы житештерергә мөмкинлек бирә, «ак урыслар» исә саржа белән сәудә иткәннән соң тегү материалы сату белән шөгыльләнә башыйлар. Шуны өстәргә кирәк, бу вакытта «ак урыслар» кулында булган көчтүм тегү өчен кирәкле материаллар япон эшләнмәсе була.

Әйдәгез, хәзер ваклап сату итүче татар сәүдәгәрләренең коммуналь эшчәнлегә оешу чорына күз салыйк.

Өгәр, 13 биттә әйтелгәнчә, «беренче күчеп килүче Япониядә якынча 1921 елда пәйда була» икән, «Диюзеев әфәнде» исә һәрхәлдә, «Иосиданоне»да гына түгел, бәлки Таниматидә да урнашучы татарларның беренчесе булырга тиеш. Уемура әфәнде сүзләре буенча, болар данәләп сату итү базары ачарга ниятләүче, әмма акчалары аз булу сәбәпле, ак урыслар белән мөнәсәбәткә керүче татарлар була (бу «ак урыслар»га килгәндә исә, алар соңрак аңлатма алырлар.— Камозава). (Уемура әфәнде хәбәр итте, 1981.) Күрәсен, «Диюзеев әфәнде Осакидагы Таниматидә, ул вакытта Япониянең туку материаллары белән күмәртәләп сату итүчеләр тупланган иң зур урамында пәйда булган элеккегә бөтен урысларның башында торган».

Хәер «Диюзеев әфәнде»нең нинди кеше булуын ачыклап китик.

Фамилиясе еш телгә алынган Мороз әфәнде, 1981 елда булган түгәрәк өстәл янында сөйләшү вакытында аны Япониягә үзеннән дә иртәрәк килеп Токиодагы, Симбаси кунакханәсенә тукталган һәм аннан соң Киотога күчеп килгән Деушев атлы кардәше барлыгын хәбәр итте. Бу Деушев, түбәндәге документта телгә алынган «Деушев әфәнде» булырга мөмкин.

«3760 номерлы махсус яшерен документ, 1930 елның 8 октябре.

Сагами Синити

Киото префектурасы начальнигы

Адати Кэндзо әфәндегә

эчке эшләр министрына

Сидехара Кэдзуро әфәндегә

тышкы эшләр министрына

һәм

билгеләнгән префектура начальникларына

Данәләп сату итүче элеккегә урыс сәүдәгәрән кайтару мәсьәләсе буенча.

Адрес: Каваяси Тендзирога тапшырырга, Юдузато, Тодоин, Симогиоку, Киотоси

Туу урыны: Россия, Пенза губернасы.

Татар, элекке урыс, данәләп сатучы сәүдәгәр,

А. И. Деушев.

Бу елның август аеннан Харбинга, Пусковская урамы, 45—2, сәүдә эшләре буенча килгән һәм биредә телгә алынган зат, югарыда китерелгән адреска шушы айның алтысында кайтты һәм ваклап сату итү белән шөгыльләнде.

Һәм шул хакта хәбәр итәм».

Мороз әфәнде кебек ук шул ук губернада туган бу кешенең яше һәм фамилиясенең урысча язлышы түбәндәге документта күрсәтелгән:

«3430 номерлы махсус яшерен документ, 1931 елның 7 ноябре,

Куросаки Синиа

Киото префектурасы начальнигы

Адати Кнэдзо әфәндегә

эчке эшләр министрына

Сидехара Кэдзуро әфәндегә

тышкы эшләр министрына

Муниципаль полиция департаментының Ямагути һәм Хейсан-Хокудо префектуралары начальникларына

һәм

Харбиндагы эчке эшләр министрлыгына сәркәтибенә

Элеккегә урыс кешесенең Киотога әйләнеп кайту мәсьәләсе буенча.

Гражданлыгы: урыс (дәүләтсез).
Адрес: Дзаимокуто, Ситидзо-Сагару, Маномати.
Көнбатыш тукумаларын ваклап сатучы сәүдәгәр.
Х. У. Г. 60 яшь.
Көнбатыш тукумаларын ваклап сатучы сәүдәгәр.
И. И. Деушев, 34 яшь,
Калганнары биредә төшерелгән».

Уемура әфәнде телгә алган Деушев (А. И. Деушев) Диюзеев кебек яңгырый. Диюзеевның 1921 елның июненә кадәр ук иммиграциядә булу вакытын Деушевка карата да кулланырга була. Ләкин 1931 елда Деушев әфәндегә 44 яшь була, ягъни, ул шактый яшь булып чыга. Ә Диюзеев әфәндегә исә, Уемура әфәнденең күзәтүләренә караганда, 1920 яки 1921 елда ук инде кырык яшьләр тирәсе була. Ләкин бу каршылыкны артык югары бәяләргә ярамый.

Уемура әфәнде Диюзеев турында түбәндәге мәгълүматларны хәбәр итте:

«Диюзеев әфәнде миннән үзенә Умеда станциясенә урнаштырылган товарларын алып кайтуны үтенде. Аларның башлыклары бай күренүче Аитов фамилияле урыс иде» (Уемура әфәнде хәбәр итте, 1981).

Түгәрәк өстәл янында сөйләшкәндә Аитов әфәнденең Мороз әфәнденең хужасы булуы ачыкланды. Бу Танимати урамы белән бәйләнеш урнаштырган татарлар үзәгендә торучы Аитов әфәнде була. Аитов әфәнде турында төгәл итеп түбәндәге документ сөйли.

«Хьего префектурасының тышкы эшләр полиция бүлегенә 717 номерлы яшерен хәбәр, 1931 елның 31 марты.

Ока Масало

Хьего префектурасы начальнигы

Адати Кэндзо әфәндегә

эчке эшләр министрына

Сидехара Кэдзуро әфәндегә тышкы эшләр министрына

һәм

Хоккайдо, Каганава, Киото, Осака, Нагасаки, Фукуока һәм Кореяның муниципаль полиция департаменты начальникларына

Элеккеге урыс Хади Аитов мәсьәләсе буенча.

Бу татар 1923 елның декабрь аенда Иокогамадан Кобе шәһәренә килә (бу елның сентябрь аенда булган жир тетрәү Токиога һәм Иокогамага бик күп жимереклекләр алып килә.—

Камозава.) 1926 елда ул Кореяга, Сеул каласына китә. Иокогамада яшәгәндә йон тукумалар һәм әзер көнбатыш киёмнәре белән ваклап сату иткәндә ул үзенә сәүдә эшчәнлегендә гадәттә биш яки алты ярдәмчеленә таяна торган була. Ул үз ватандашлары арасында шактый йогынтылы кеше була. Кореяга күчеп килгәннән соң ул Осака шәһәрендә Танимати урамында эш итүче күмәртәләп сатучылар өчен товар сатып алу өчен Япониянең зур утрауларына еш килә. Узган елның июнендә аның исәбендә ун мең иен акча була. Бу елның январьда инде аның исәбендә нибары биш мең иен акча гына кала. Күптән түгел аның сәүдә эшчәнлегенә кисәк кенә артка китә. Сеулда яшәүче ватандашы Батыршин тарафыннан Кобеда гомер итүче башка ватандашына жиһазлар хатта, аның үзе элек торган Харбиннан чакыртып алгач гаиләсе белән биредә даими рәвештә яшәргә жыенуы хакында хәбәр ителә. Аның кул астында булган берничә кеше данәләп сату итү өчен Сеулда кала. Башка вак сәүдәгәрләр, соңыннан бер ай элек Харбиннан кайткан Гыйбадуллин, даими яшәү өчен анда йорт сатып ала һәм күрәсен, биредә кире кайтмас. Ул, аның сүзләренә караганда, Таниматида, Осакадагы кайбер күмәртәләп сатучы сәүдәгәрләргә бурычка керткән. Аннары, М. А. га килгәндә исә, ватандашлары арасында аның абруе зур түгел икән һәм алар, ул, Таниматидагы кайбер вак сәүдәгәрләр ике мең иенлек бурычын түләмичә кире Харбинга кайтырга тели дип уйлыйлар. Аларның сәүдә эшчәнлегенә кисәк кенә начараеп киткәч һәм намуссыз вак сәүдәгәрләрнең бер-бер артлы пәйда булу ихтималы тугач, аларга игътибар итәргә кирәк.

Шул хакта хәбәр итәм».

Аитов әфәнденең моннан бер ел элек күчкән йөрүләре түбәндә китерелә торган башка документта да күрсәтелгән. Документта властьлар тарафыннан аның яше, фамилиясенә урысча әйтелешә, аның сәяхәтенә төгәллекләре хәбәр ителә.

Тышкы эшләр полициясенә 3, 716 номерлы махсус яшерен документи, 1931 елның 1 мае.

Ямагути префектурасы начальнигы

Адати Кэндзо әфәндегә

эчке эшләр министрына

Сидехара Кэдзуро әфәндегә

тышкы эшләр министрына

һәм Осака һәм Кейкидо (Корея) губернаторларына (7 таблица) (Таблицада урыс фамилияләре латинча язылган).

Аитов әфәнденең татар, Хажи дигән мөселман титулы иясе булуына бернинди дә шик юк. Уемура әфәнденең күзәтүләре, һәрхәлдә, дөреслеккә туры килә. Башта өйрәнелә торган

татарлар белән ак урысларның (славяннар) сәүдә эшчәнлегендә бер-берсе белән килешеп эшләүләре дә бик ихтимал. Япониягә соңрак килгән татарлар, үз ватандашларындагы кебек үк, сәүдә эшенә актив рәвештә керешеп китәләр. Алар Харбинга һәм Маньчжуриянең башка жирләренә күчеп киләләр һәм ватаннары белән элемтәне югалталар. Алар күп санлы ватандашларына ярдәм итү сәбәпле, һич икеләнмичә үзләренең бөтен көчләрен Япониядә сәүдә активлыкларын көчәйтүгә бирәләр. Икенче яктан, Япониягә соңрак килгән элеккеге урысларның (славяннар) күпчелеге совет хөкүмәтенә дошман караган Россиянең элеккеге идарә итүче даирәләренә карый. Аларның үз илләрендә хезмәт белән көн күрүләре бик икеле. Алар Япониядә үз көннәрен үзләре күрергә сәләтсез булып чыгалар һәм шуңа күрә, вак сәүдә өлкәсендә әллә ни кыра алмыйлар. Шулай итеп, Уемура әфәнденең күзәтүләрен әлеге күренешкә бәйле рәвештә карарга кирәк. Аның бердәнбер хатасы шунда була ки: Аитов әфәндене ул славян кешесе итеп карый. Автор славян татарлар белән аралашкан Таниматиданың кешеләр белән сөйләшкәндә күпләренң татарларны славяннардан аера алмауларын ачыклады. Уемура әфәнденең күзәтүләре, нигездә төгәл, Танимати¹ урамындагы күп кешеләрне күзәтүне чагылдыра һәм бу күзәтүләр югары дәрәжәдә объектив тоела.

Диюзеев әфәндедән соң кибеттә пәйда булган татарларга карата Уемура әфәнде түбәндәгеләрне хәбәр итә:

«Алар арасында Якупов һәм Минаев атлы ирләр бар иде һәм алар Хьего белән Авадзи округында эш йөрттеләр бугай. Бу кешеләр һәр өч ай саен безгә килә иделәр. (Уемура әфәнде хәбәр итте, 1981, Минаев әфәнде түгәрәк өстәл янында сөйләшүчеләрнең берсе тарафыннан Темимдар Мухит әфәнденең кече туганы дип аталды.)

Якупов фамилиясен хәтерләүче фамилия түбәндәге документта очрый:

«Хьего префектурасының тышкы эшләр полициясе бүлегенең 173 номерлы яшерен документы, 1931 елның 27 гыйнваре.

Ока Масало

Хьего префектурасы начальнигы

Адати Кэндзо әфәндегә

эчке эшләр министрына

Сидехара Кэдзуро әфәндегә

тышкы эшләр министрына

һәм

Миядзаки һәм Кагосима префектуралары хезмәтләре начальникларына.

Таниматиданың кибеттән куллану предметлары сатып алган урыс сәүдәгәрләренең әлеге кибет белән мөнәсәбәтләре мәсьәләсе буенча һәм башкалар.

Урыс сәүдәгәрләре — кырыктартмачыларның ике төре бар. Аларның берсе Осакада Таниматиданың күмәртәләп сату итү кибете белән, югарыдагы бурычларны да кертәп, тыгыз элемтә урнаштыра. (Ул бурычларның исемлеге биредә төшереп калдырылган.— Камозава.) Икенчесе — беренчеләрнең хужалары итеп каралган урыс капиталистлары. Хәзерге вакытта, бу төргә алты кеше керә: Осакадагы — М., И., бертуган Якуповлар һәм П., һәм Кобеда — Г. Алар арасындагы П., һәм бертуган Якуповларның сәүдә эшләре артка тәгәрәгән. Өч кеше исә, егерме яки утыз кибет белән эш итә. И.ның сәүдә эшләре тотрыклы булу сәбәпле, Таниматидана аңа ышаныч арта бара. Шуңа ук вакытта, Г. Таниматиданың күмәртәләп сату итүчеләр белән бәйләнеш тотмый, ул тиердән ясалган вак сәүдәдә босс санала һәм һәрдаим юлда.

(Калганнары биредә төшереп калдырылган).

Документтагы Якубов Уемура әфәнде тарафыннан телгә алынган Япоповка охшый.

Арырак, башка документ «Якопов»ны аңларга ярдәм итә.

«Административ полиция бюросының тышкы эшләр бүлегенең 13 номерлы яшерен категорияле документы, 1938 елның 14 марты.

Эчке эшләр министрлыгы бюросы начальнигы

Тышкы эшләр министрлыгының договорлар бюросы начальнигына

Япониядә яшәүче дәүләтсез төрекларнең Төрек Республикасы гражданлыгын сорап үтенүләре буенча.

Бу елның 27 гыйнваренда сезнең министрлыкның вице-министрының договорлар бюросы 2 бүлегенең гадәти документы аша безнең министрлыкның вице-министрына мөрәжәгатенә карата. Безнең тикшеренү нәтижәсе аерым кәгазь битендә күрсәтелгән.

(Аерым кәгазь бите).

Элеккеге урыс кешесенең (дәүләтсез) шәхес турында.

Адрес: 175, 1, Синдзуки, Иоцуяку, Токио.

Татар кешесе, элеккеге урыс, дәүләтсез.

Хатын-кыз һәм бала киёмнәре тегү хужасы А. Якупов.

1. Исем, фамилия һәм туган урыны.

1) Исем, фамилия: А. Якупов (1890 елның 2 маенда туган)

(2) Аның тәрбиясендә торучылар:

хатыны Н. (1904 елның 30 сентябрендә туган),

кызы Хәлидә (1926 елның 1 декабрендә туган).

(3) Туган урыны: Россия, Вятка губернасы, Сарапул округы, Ижевск шәһәре.

2. Шәхси тарихы.

Якупов үзенә туган жирендә башлангыч ислам мәктәбен тәмамлап, тегүче була. Революция башлангач, ул Себергә кача һәм Ак Армия тар-мар ителгәч бирегә килә. Аннан соң ул Н.га өйләнә. 1921 елның сентябрендә ул качаклар өчен паспорт ала һәм Япониягә барып тегү эше белән шөгыльләнү өчен Кобе шәһәренә килә. 1924 елда ул Токиога килә һәм анда күчеп йөри-йөри күп урыннарны алыштыра...

Ниһаят, 1933 елның 5 июнендә ул хәзерге вакытта күрсәтелгән адреска күчеп килә. Япониягә күчеп килгәннән бирле ул йон тукумаларны ваклап сату һәм тегү эше белән шөгыльләнә.

3. Жинаяте.

Япониягә килгәннән бирле язылмаган.

4. Япониядә теркәү.

(1) Ул идарә иткән кишет арендага алынган. Аренда хакы айга — 80 иен, ә бөтен депозит исә 1000 иен тәшкил итә. Аның «1669, Иоцуя» номерлы телефоны бар (бу вакытта Япониядә телефон тотарга бары тик югары табышлы кешеләргә генә рөхсәт иткәннәр. — Камозава). Аның эше — хатын-кызлар һәм балалар өчен көнбатыш киёмнәре тегү. Аның клиентлары күп очракта профессиональ биючеләр. Ул вакыт жиде яки сигез япон тегүчеләрен эшләтә һәм аның мастерскоеның айлык акча әйләнеше 4000 иен тирәсе. Аның мастерскоена куелган жиһазларның гомуми бәясе якынча 5000 иенгә кадәр житә. Аның түләргә сәләтле счёты 3000 иен чамасы. Аның активы 10 000 иен. Аның олы кызы Хәлидә Мегурогагы (Токио) Америка мәктәбенә укырга йөри, ул яхшы тәмин ителгән.

(2) Үз ватандашлары арасында ул ихтирам ителә һәм полиция «тарихлары»на катнашмаган килеш менә ун елдан артык инде Япониядә тырышып эшли.

(3) Аның хатыны Н. бервакыт тегү эшенә өйрәнергә Парижга барырга уйлап, безнең департаменттан Нансен паспорты алды. Ләкин бу вакытта француз хөкүмәте, аның Советлар Союзына карата сәясәте уңасннан, ак урыслар иммиграциясен күзәтү астына алды һәм француз генераль консулы илгә керү визасын бирмәде. Димәк, ул Франциягә элгә алмады.

Тәмам».

Рәхмәт белдерү.

Әгәр миңа, мин исемнәрен атаган кешеләр булышмаса, укучы игътибарына тәкъдим ителгән әлегә хезмәтем бөтенләй язылмас иде.

Япониядәге күп Казан төрекләре (татарлары) татарларның исем-фамилияләрен ачыклаганда миңа кыйммәтле мәгълүматлар белән булыштылар. Менә аларның исемнәре: Токиодан Габдулла Мороз әфәнде, Әнвәр Апанай әфәнде, Мухит Темимдар әфәнде һәм Рәсим Ваһап әфәнде, Кобедагы Фәрит Кильки әфәнде. Токиодагы башлангыч мәктәпнең элеккеге укытучысы Ситдыйк Уңган әфәнде дә миңа мәктәп турында мөһим мәгълүмат бирде.

Әнкарада яшәгән Мәхмүт Таһир әфәнде миңа искиткеч мәгълүматлар тупланган «Казан» журналының тулы комплектын бирде. Ул шулай ук миңа аның шәхси милкендә булган «Милли Байрак» гәзитен дә күрсәттә. Әнкара университеты профессоры Әхмәт Тимер үзенә кыйммәтле карашлары белән уртаклашты. Әнкарада яшәүче Хәсән Агиш әфәнде миңа үзенә Токиода үткән гомере хакында бик теләп сөйләде. Такахаси Тадахиса әфәнде мин Әнкарада Таһир әфәнде белән элемтәгә керергә тырышканда бик булышты.

Мин шулай ук Осакадагы һәм Токиодагы күмәртәләп сату итү кишетләренә мөнәсәбәтә булган кешеләргә дә рәхмәтлемен. Бу — Осакадагы Гото Мацүзиро әфәнде, Инде Киоси әфәнде, Киносита Сабуро әфәнде, Оное Кен әфәнде, Уекура Кей әфәнде, һәм Токиодагы Асахина Сейдзи әфәнде, Миками Ианосүке әфәнде, Иосака Кинуя әфәнде, Симидзу Тендзи әфәнде, Иосида Кинроку әфәнде һәм «Ионедзава сотен» (сотен кишет) дагы джентельмен. Мин әлегә кешеләр белән элемтәгә керергә тырышканда бу эштә миңа Осака сәүдә конторасыннан Окудаира Нобую әфәнде, профессор Кавасима Тенцуро, профессор Ямана Синсау, профессор Кога Масанори һәм Токиодагы яшәүче Танимато Иосиро булыштылар.

Хосея университеты профессоры Куромоти Сунити, Хитоцубаси университеты профессорлары Ватанабе Кинити һәм Накамура Иосикадзу һәм Токио университеты укытучысы Комацу Хисао миңа махсус әдәбият табарга булыштылар.

Япониянең дипломатик ведомстволары миңа ведомствоның документларын укыганда һәм аларның күчмәләрен алганда нәтижәле булыштылар. Такахаси Санти әфәнде миңа әлегә ведомство белән элемтә урнаштырырга ярдәм итте.

Соңында мин әлегә тикшеренүләремнең кайбер аспектында булышкан Нагасава Тосикаки һәм Отани Тендзи әфәнделәргә дә үземнең ихлас рәхмәтемне белдерәм.

Болгарлар

РУСЛАР

КУЗЕНДӘ

(Этник стереотиплар барлыкка килү мәсьәләсенә карата)

IX йөз ахырында һәм X йөз башында Көнчыгыш Европаның ике төбәгендә урта гасыр дәүләтләре барлыкка килүе, очраклы бер хәл булмыйча, бу мәмләкәтләргә торгызган халыкларның озын да, катлаулы да үсү-оешу процесслары нәтижәсе иде, һәм шул чордан аларның гасырдан гасырга сузылган багланышлары, үзара йогынты ясап яшәү тарихлары башланып китә. Нәкъ менә шул дәвердә көнчыгыш славян һәм болгар-угыр кабиләләре бердәм экономик организмнарга бергә, кабиләләр белән чагыштырганда үзенә бүтән дәүләт структуралары барлыкка китерәләр. Ә аларның географик яктан якынлыгы (Идел-Волга үзәннәрендә урнашулары), ижтимагый-икътисади жәһәттән дә бер-берсеннән әллә ни аерылып тормаган үсеш баскычларында булулары ике арада сәяси, икътисади, этник элементләр урнашуга этәреш бирә. Шунның белән бергә, бу халыкларның бер-берсеннән нык аерылып торган ике цивилизация — мөселман һәм христиан мәдәни-тарихи цивилизацияләренә караганлыгы, этник үзбилгеләнү формаларының күп яктан охшаш түгеллеге аларның үзара бәйләнешләре характерына да эзен сала.

Рус-болгар багланышларының төрле ясылыклары тикшеренүчеләр игътибарын күптәннән җәлеп итеп килә һәм бу мәсьәләгә карый торган зур гына әдәбият бар. Тик шуңа да карамастан, бернәрсә ачык күзгә ташлана: бу халыкларның этник үзәңи үсешенә, бер-берсе турындагы мәгълүматларының характерына һәм дә шулай ук элгәрәдән бүгенгә заманнар гача алар арасындагы үзара мөнәсәбәтләрнең характерын күп яклардан билгели килгән этник стереотиплар формалашуга әлеге багланышларның нинди тәәсир ясавы мәсьәләсе игътибар үзәгеннән читтәрәк кала.

Хәлбуки, этник стереотиплар проблемасы теләсә кайсы этносның яшәеше, башка халыклар аңында аның нинди урын тотуы кебек мөһим мәсьәләләргә килеп кагыла. Этносның үз-үзен танып белүе процессында «без һәм алар» дигән традицион капма-каршы куелыш теге яки бу халыкның этник үзенчәлекләрен беркетүгә генә түгел, аның башка барлык кавемнәрдән аерылып торуы турындагы күзаллауларының барлыкка килүснә ярдәм дә итә. Күрше халыклар турындагы этник стереотиплар формалашуы халыкларның үзара гамәли багланышлары барышында күренә торган этник үзәңи үзенчәлекләреннән берсенә әверелә. Академик Ю. В. Бромлей сүзләре белән әйткәндә, бу стереотиплар нинди дә булса халыкка карата аның «теге яисә бу сыйфатлары суммасын гына гәүдәләндерми, ә аңа куелган бәяләмәне дә чагылдыра», шуның өстенә әле тагын «бүтән этносларга карата булган стереотип күзалламалар еш кына бу халык үзе лаеклы дип санамаган һәм намус, әхлак, гүзәллек турындагы үз төшенчәләренә каршы куйган сыйфатлардан хасил ителә. Теге яисә бу этностереотип барлыкка килү механизмы шактый катлаулы күренеш ул, һәм дә, шиксез ки, алар һәммәсе социаль-сәяси факторлар йогынтысында туа һәм этнос-ара фикри юнәлгәнлек чагылышы булып тора. Шул ук вакытта этносның реаль сыйфатлары этник үзәңни катлаулы призмасы аша үткәндә авышланып, еш кына бозык хәлдә күренә. Ә инде халык аңында билгеле бер дәрәжәдә ныгып алганнан соң, ул стереотиплар үз чиратларында халыкның үз-үзен тотышына, ориентлашуына кирәдән йогынты ясый башлыйлар. Көндәлек һәм гадәти аңда «ятлар образы» формалашуы башлыча төрле багланыш һәм элементләр тәҗрибәсе нигезендә барса да, бу мәсьәләдә «китапча» күзаллаулары да исәптән чыгарып куеп булмый. Һәм инде менә хәзер урта гасырлар этностереотипларын өйрәнгәндә, тарихчы нигездә шуларның соңгыларын гына казынып таба, гәрчә, әлбәттә, аларның иң күзгә ташланганны бүтән этноскка карата да уртак икәнлегә шик уятмый.

Бу проблеманы рус-болгар этник-ара мөнәсәбәтләренә күчереп карасак, монгол чорына кадәр үк Идел Болгарстанына карата русларда нинди карашлар яшәвен тикшерүдән башлап китү дәрәс булыр. Чөнки күп кенә стереотиплар барлыкка килүе шул чорда ук күзәтелә.

Рус язмаларында болгарлар хакында традициягә кереп калыплаша барган күзаллауларны ачыклау болгарлар образының нинди юнәлешләрдә формалашуын, аның ни рәвешле бозылуын күрергә мөмкинлек бирә, бу процессларның вакытлар узу белән ничек үсүен аңларга ярдәм итә.

Әлбәттә, мәкалә кысаларында болгарлар турында рус чыганакларындагы барлык хәбәрләргә дә күздән үткөрү мөмкин түгел, шуңа күрә, борынгы рус язмаларының төрле жанрдагы үрнәкләрен — елъязмалар, археографик әсәрләр һәм гыйбрәтнамәләргә анализлау нигезендә болгарларның гомумиләштерелгән образын күрсәтү дәрәсрәк булыр. Биредә файдаланылган барча чыганаклар тарих фәнендә билгеле бер күләмдә шәрехләнгән, шунлыктан аларны кабаттан жентекләп тикшерүгә керешмәстән, һәрберсенең махсус билге һәм үзенчәлекләрен исәпкә алып, аларда теркәлгән мәгълүматларга гомуми характеристика бирү белән канәгатьләнәргә мөмкин. Күптөрле ул мәгълүматларны берничә тема буенча төркемләп баян итү уңайлырак булыр.

1. Болгарларның килеп чыгышы. Бу мәсьәләне русларның ничегрәк күзаллаулары турындагы мәгълүматлар ифрат аз. Бар кадәресе, асылда, барлык халыкларның килеп чыгышларын Нух (Ной) пәйгамбәр улларына китереп бәйләүче Библия хикәятләренә кайтып кара. Бу хакта, мәсәлән, «Повесть временных лет» редакцияләренең берсендә китерелгән һәм, күрәсәң, үз вакытында шактый нык таралган, соңыннанрак ниндидер бер язмалар бәйләмәндә Троицки елъязмасына килеп кергән хәбәр игътибарны җәлеп итә. Аның авторы хвалислар илә болгарлар «Амон уллары» дигән фикерләргә каршы чыга һәм болай дип яза (мәгънәви тәржемәсе: Моав уллары — хвалислар, ә Аммон уллары — болгарлар дигән нәрсә дәрәс сүз түгел... Хвалислар да, болгарлар да үз аталары көмәнле иткән Лот кызларынан киләләр, шуңа күрә аларның кавеме хәләл кавем түгел, ә Исмаилдән 12 угылан туган, ә алардан төрекмәннәр, бәжәнәкләр, төрекләр һәм «половец» дип йөртелә торган куманнар килеп чыккан) — «нестъ тако: «сынове бо Моавли Хвалисы, а сынове Аммоновы Болгаре»... «Тъемже Хвалисы и Болгаре суть от дочери Лютову, иже зачасти от отца своего, темъ же нечимто есть племя их, а Исмаиль роди 12 сына, от них же суть Тортъмени, Печенези, и Торци и Кумани, рекше Половцы».

Күргәнәбезчә, теге яки бу халыкның шәжәрәсе XII гасырда да төрлечә фараз кылынган. Ничек кенә булмасын, елъязма авторының XI—XII йөзләр этник картасы реалитәләрен Библиядә сурәтләнгән легендар тарихи шәжәрәгә китереп ялгарга омтылуы үзе бер мәгънәгә ия күренеш.

2. Идел Болгарстаны, аның җире һәм халкы. Русларның Идел Болгарстанын ничек күз алдына китерүләре турында сөйли торган чыганакларны барлап чыгу ачык бер нәтиҗәгә китерә: алардагы төп тенденция — болгар илен бербөтен итеп санау. Барлык язмаларда диярлек ил «болгар җире», ә аның халкы «болгарлар» дип атала. Биредә шулай ук «Болгар князе», «болгар каласы», «болгар полкы» кебек атамаларның киң кулланылуын әйтергә кирәк. Мондый хәбәрләр санап бетергесез дәрәжәдә күп очрый, болгарларны шул рәвешчә атау гадәткә кергән, хәтта формула дәрәжәсенә җиткән була. Башка аталыш очраklары (гомумән, елъязма хәбәрләренең лапидарлыгын исәпкә алганда) берән-сәрән генә очраштыргалый.

1183 ел походының Ипатьев елъязмасындагы тасвирламасында (10) мондый сүзләргә укыйбыз: рус гаскәрләргә «атларда Болгар жиренә, көмеш болгарларның Олуг шәһәренә таба кузгалдылар». Көмеш болгар дигән берләшмәнең ни нәрсә булганлыгы мәсьәләсә шактый караңгы. Аларны X йөздә Биләр шәһәре тирәсендә оешкан Болгар дөүләтенә үзәк берләшмәсә дип санавы белән, ихтимал, А. Х. Халиков хаклыдыр. Әмма инде XII гасырда аларны болгар кабиләләренең берсе дип кенә атау мөмкин дә түгелдер. Болгарларның бу чорга карата археологик яктан теркәлгән бердәм культурасы һәм социаль үсеш дәрәжәсә моңа урын да калдырмый кебек. Ихтимал ки, Көмеш Болгария атамасы астында бу очракта тарихи өлкәне (хәтта билекне) аңлау дәрәслеккә якынрак булыр.

Шушы ук ел белән теркәлгән бүтән бер хәбәрдә (ул 1189 елгы Владимир елъязмасына карый, ә иң тулы көс Лавренъев һәм Ипатьев елъязмаларында сакланган) русларның һөҗүмен кире кайтару өчен илнең төрле төбәкләреннән гаскәр җыелуы, Сабакүл шәһәрәннән һәм Челматтан килгән ополчениегә Тәмтүзләр дип аталган болгарлар, шулай ук «Торк шәһәрәннән» атлы гаскәр килеп кушылуы хәбәр ителә. Кайбер тарихчылар бу исемнәр астында аерым болгар кабиләләрен күрергә тырышалар, ә С. Х. Алишев шушы хәбәргә таянып, «XII гасырда Болгария кабиләләргә берләшмәсә булган» дигән нәтиҗә ясый. Әмма бу авторның XII йөз Болгарстаны этник һәм политик чынбарлыгы турындагы карашларында ачыклык булмавын әйтергә кирәк. Чөнки шул ук хезмәтендә ул XII йөз болгар җәмгыятендә феодаль таркаулык урнашып өлгергән дип күрсәтә. Әлегә елъязмалардагы мәгълүматларга кире кайтып, бернәрсәгә аерым игътибар итик: аларның барысында да диярлек шәһәр төлгә алына («окольный же городе Болгарским», «болгаре же из города» — болгар шәһәре тирәсеннән», «шәһәрәннән болгарлар» һ. б.). Биредә шәһәрләрдән һәм теге яки бу төбәкләрдән ярдәмгә килгән феодаль

ополчениеләр турында сүз баруы ачык булса кирәк. Елъязмачы аларның һәркайсы төрле өлкә һәм биләмәләрдән чыккан булсалар да, болгарлар икәнлегенә басым ясый. Тулаем алганда исә, бу язма хәбәрләр барысы да Болгарстанның барча халкын руслар бердәм этник һәм политик организм итеп күз алдына китерүен раслый. Бу хәл XII йөз ахыры, XIII йөз башларына карата аеруча ачык гәүдәләнә.

Болгарстанның географик урыны руслар карашында һәрчак Иделгә бәйлә рәвештә күзаллана. «Повесть временных лет»ның иң элгәрге язмаларынан алып, бу ил Идел буенда урнашкан жирләрдә дип күрсәтелә. Анда мондый сүzlәрне укыйбыз: «... Агадыр идел шәрык тарафына һәм житмеш тамакка бүленеп Хвалис (Каспий) дингезенә коя. Шул ук юл белән идел буйлап Болгарга һәм дә Хвалиска барып була...» Идел дәрҗасы соңрак та болгарлар белән бәйләнештә төрле елъязмаларда 1024, 1120, 1152, 1183, 1205, 1229 елларда телгә алына. Елъязмаларда шулай ук Кама (Чулман), Жак, «Черемисан» (Чирмешән) һәм «Цевца» («Цильна») елгалары исемнәре дә очрый.

Елъязмаларда кайбер болгар шәһәрлеренен исемнәре атала: Великий город (1164, 1183, 1220, 1229), Бряхимов (яки Ибрыхимов) (1164), Тухчин (1183), Ошель (1220), Собекуль, Челмата, Темтюзи, Троцкий (1183) һәм тагын аңлашылып бетми торган «Хомол» (1205) дигән исем дә бар. Шунысы игътибарга лаек, бу географик атамаларның күбесе Идел ярлары буенда һәм Каманың түбән агымында урнашкан. Икенче төрле әйткәндә, русларның Болгар иле турындагы белүләре чынлыкта Идел буенда һәм Чулман тамагында үзләре күргән, турыдан-туры элементдә булган жирләр белән чикләнә. Болгарстанның чикләре, аңа күрше халыклар хакында рус елъязмаларындагы мәгълүматларның бик аз һәм сирәк очравы, күрәсәң, шуның белән аңлатыладыр. Болгар жирләре чикләреннән берсе тик бер тапкыр — 1172 елга караган елъязмада атап әйтелә. Шул елны Андрей Боголюбский үзенә углы Мстиславны Муром һәм Рязань князьләре белән бергә «Болгарга каршы» кышкы походка жибәрә. Аларның чирүе Үкә (Ока) елгасы тамагынан Болгар чикләренә юнәлә һәм хәбәрсез-нисез кинәттән һөжүм итеп («въехаша... без вести») алты авыл һәм бер шәһәрне ала. Тик шулай да һөжүм итүчеләр һәлакәттән чак-чак кына котылалар. Болгарлар, дип яза елъязмачы, тиз арада гаскәр жыеп, рус полкларын эзәрлекли башлыйлар. «...за малым не протигоша их за 20 верст» (ягъни, куып житәргә 20 чакрым ғына калган иде), диелә елъязмада бу хакта). Әлеге походның юнәлешен тарихчылар төрлечерәк күрсәтәләр. Археологик мәгълүматлар исә иң якындагы болгар калаларының Зоя елгасы бассейнында урнашулары турында сөйли, ә Болгарстан чикләре, күрәсәң, Үкә елгасына кадәр сузылган, чөнки бу елга буенда яшәгән мордва кабиләләренен бер өлеше Болгарга турыдан-туры бәйлә булган. Болгардан көньякта һәм көньяк-көнчыгышта кыпчаклар һәм саксиннар яши дип языла елъязмада. Алар 1117 елда Болгарга корал күтәрәп киләләр, 1183 елда Болгарның үз эчендә ызгышта катнашалар, ә 1229 елны болгарлар белән бергә монгол явына каршы сугышалар. Елъязмачылар кыпчакларны шулай ук үзара аера да белгәннәр (мәсәлән, йәмәкләр һәм саксиннар). Бу елъязмалардагы мәгълүматлар буенча, Болгар иленең көньяк чикләре Урал (Жак) елгасына житкән («сторожеве Болгарстан прибегиша бьени от Татар близь реки енге имя Як» — болгар сакчылары Жак елгасы буенда татарлардан жиңелеп качып киттеләр. Шул рәвешчә, руслар Идел Болгарының чикләре Үкә елгасы буйларынан алып, Көньяк Уралга һәм Идел аръягында кыпчаклар яшәгән далаларга сузыла дип күз алдына китергәннәр.

Борынгы Русь халкының болгар жәмгыяте һәм дәүләте турындагы белүләре дә өзек-өзек һәм шактый сай булган. Өстәвенә әле тагын шунысы да бар: ул мәгълүматлар елъязмачының үзенә гадәти карашлары призмасы аша үтеп, бик үк бозык рәвешкә кәргәннәр, чөнки ул еш кына үзә ишетеп белгән нәрсәләргә русның тормыш реалияләренә яраклаштырып яктырткан.

Елъязмаларда 1117, 1164, 1183, 1220 елларда булып узган вакыйгалар турында сүз барганда кайбер болгар князьләре дә телгә алына. Бу князьләр (бөкләр) атлы һәм жәяүле гаскәриләрдән торган чирүләр тотканнар. Сугыш эшенә нык өйрәтелгән ул гаскәриләр аерым-аерым полкларга тезелеп сугышканнар. Елъязмаларда язылганча, князьләргә бер өлеше шәһәрләр һәм шәһәр тирәсендәге жирләр белән идарә иткәннәр, ә бер хәбәрдә (1183) ел болгар князенә кыпчак чирүе башында Олуг шәһәргә һөжүм итеп килүе турында сөйләнә. Кайбер тарихчылар моны илдә феодаль таркаулык элементлары күренә башлавына ишарә дип аңлаталар. XII йөз болгар жәмгыятендә феодальләшүнең киң таралыш алган күренеш булуын инкарь итмәстән, әлеге вакыйганы феодальләр арасындагы ызгышлар дип кенә түгел, ә Болгарстан төхетә өчен көрәш чагылышы дип карарга мөмкин. 1183 елда оештырылган походның Олуг шәһәргә, ягъни башкалага юнәлдерелгән булуы да шул хакта сөйләсә кирәк. Тулаем алганда, рус елъязмалары, киресенчә, болгар бөкләренен бердәм хәрәкәт итүләре хакында сөйлиләр. Бу бигрәк тә тышкы һөжүмнәргә кире кайтаруда күренә. Үзләренә калаларын дошман алгач, бөкләр Олуг шәһәргә (илнең хөкемдарына) ярдәм сорап мөрәжәгать итәләр, икенче бер очракта (1183 ел) алар башкаланы камап алган дошман гаскәрләренә каршы көч туплыйлар. Күрәсәң, биредә «князь» терминын жәмгыяте биләгән урыннары һәм статуслары буенча рус князьләреннән аерылып торган болгар югары феодаль катламы вәкилләре мәгънәсендә аңларга кирәктер.

Рус чыганакалары XII йөз уртасы — XIII йөз башында Болгар дәүләтенен башкаласын Олуг шәһәр (Великий город) дип атыйлар. Болгар бәкләренен шул шәһәргә ярдәм сорاپ мөрәҗғәгать итүләре (1164, 1220 еллар), 1183 елда берләштерелгән рус гаскәренен шушы ук шәһәргә поход белән килүе дә моны раслый. Монгол гаскәрләре дә 1232 һәм 1236 елларда иң элек бу шәһәрне алуны төп максат итеп куялар. Бу хәл, әлбәттә, очраклы түгел, башкаланы басып алу, хөкүмәтне юк итеп, каршылык хәрәкәтен оештыручы бер үзәксез калдыру, бүлү-таркату Чыңгызхан һәм аның варисларының хәрби доктринасы үзәгендә торган. Өстәвенә, Авраамийны үтерү белән бәйлә вакыйгаларга карап фикер йөрткәндә дә, Олуг шәһәрнең русларга күп илләр белән, шул исәптән христиан дәүләтләре белән дә алыш-биреш иткән эре сәүдә үзәге буларак билгеле икәнлегә аңлашыла. Мәнә шулардан чыгып та без Чирмешән буенда утырган Олуг шәһәр руслар өчен һәм хәрби-сәяси, һәм икътисад-сәүдә үзәге, Болгар дәүләтенен төхет иясе яшәгән урын булган дип әйтә алабыз.

Һәм тагын бер нәрсә бик ачык, руслар болгарларны үзәге Олуг шәһәр — Биләрдә урнашкан, хәрби эшкә сәләтле гаскәргә таяна торган көчле князьләре булган бердәм дәүләт дип күз алдына китерү өстенә, үзләрен бер халык дип санауларын да теркәгәннәр. Моңы 1164, 1172, 1183 һәм бигрәк тә 1220 елларда булып узган вакыйгалар турында язылган мәгълүматлар раслый. Игътибар итик: «Олуг шәһәрдә һәм башка шәһәрләрдәге болгарлар ишетү белән жыелышып Исадка яр бусна килделәр... яр өстеннән үзләренен әсир төшкән кешеләрен күреп яшьләрсен түктеләр», дип хәбәр итә елъязма. Икенче төрле әйткәндә, болгар рус чыганакаларында үзенә тиешле барча институтлары булган сәяси берләшмә, ягъни дәүләт сыйфатында гына түгел, ниндидер бер дәрәҗәдә үзенен берлеген аңлаучы халык буларак та чагылдырыла.

3. Болгарларның тормыш-көнчүреш дәрәжәсе. Елъязмачылар (шәйлә алар гына түгел, ә рус кешеләренен шактый өлеше дә) болгарларга мул тормышлы халык итеп карыйлар. Мондый караш «Повесть временных лет»ның бернинди даталарны атамыйча язылган өлешендәгә риваять вә хикәятләрдән үк килә. Ә 985 елда булган вакыйгаларны яктырткан язмада без бу теманың аеруча ачык чагылышын күрәбез. Болгар жиренә уңышлы поход ясап кайткан Добрыня князь Владимирга әсир итеп алынган болгарларның «барчасы итектән» булуын әйтә. Болгар иленә күпсанлы һөҗүмнәр (1120, 1164, 1172, 1183, 1185, 1205, 1229 еллар) вакытында бик күп күләмдә бай ганимәтләр («полон и богатства») алынуы хакында елъязмаларда даими теркәлеп килгән хәбәрләр дә болгардагы муллык турындагы күзалламаларга азык биреп торган. Мәсәлән, 1205 елгы поход турында Никон елъязмасында болай языла: «бик күп әсир алып кайттылар, ә башкаларны кистеләр — турадылар, күп учаннарны ваттылар, вә товарны күп алдылар («много полона взяша, а других изсекоша, и учяны многи разбиша, и товар много взяша»). «Мул бүләкләр» («многие дары») хакында 1221 елга караган елъязмада сүз алып барыла. Ул елны болгарлар бөек князь Юрийга солык төкәдиме белән мөрәҗғәгать итәләр. 1229 елда Олуг шәһәрдә булган зур янгыннар турында хәбәр иткәндә дә елъязмачы болгар шәһәре кешеләренен байлыгын әйтергә онытмый («хисапсыз күп товарлар янды» — «товара погоре множество безчислено»). 1236 елда болгарлар башкаласын монголлар алуы турындагы язмада да шул ук нәрсә асрым күрсәтелә («Взяша товара множество») — Руслар карашында Болгарның бүтән бер байлыгы — икмәк. Һәм ул Суздаль жирләрен ачыктан йолып калыр дәрәҗәдә күп. 1024 елгы язмада болай диелә: «барча кешеләр Идел буйлап Болгарга киттеләр һәм аннан бодай һәм арыш алып кайтып, исән калдылар» («идоша по Волзе вси людие в Болгары и приведоша пшеницу и жито и тако от того ожиша»).

Сүзне түгәрәкләп әйткәндә, Идел Болгарстаны руслар күзендә бай шәһәрләре һәм ундырышлы жирләре булган ил саналган, халкының шактый мул тормышы рус князьләрендә көнчелек хисен уятып, еш кына талау походлары ясауга этәргән.

4. Болгарлар — сәүдә йөртүче халык. Бусы да шулай ук болгарлар турындагы иске һәм иң тотрыклы, байлык һәм муллык төшенчәсе белән дә бәйләнгән, хәтта соңгы заманнарда кадәр яшәп килгән образларның берсе. Болгарларның Иделдә нык сәүдә эшләре алып барулары беренче тапкыр «Повесть временных лет» язмаларында 1024 елда хәбәр ителә. Бу хактагы күзалламаларны «Авраамийның үтерелүе турындагы сүз» («Сказание об убиении Авраамии») дигән язмада очраган мәгълүмат яхшы характерлы. Ул Владимир бөек князнен 1230 елгы жыелмасына караган бүтән байтак мәгълүматлар белән бергә күп кенә төньяк-көнчыгыш жыелмаларына 1229 һәм 1230 ел белән кертелгән. Анда рус телендә сөйләшми торган бер христиан кешесенен шәһәрләр буенча күп мал белән сату итә-итә Болгар шәһәренә килүе әйтелә. Үтерелгәннән соң Авраамийны махсус христиан зиратына күмүләренә караганда, руслар өчен ул Иделдә сату итүче төрле кавемнәрдәге йөзләрчә сәүдәгәрләрнең берсе булган. Олуг шәһәр исә руслар арасында традиция буенча транзит сәүдә үзәге дип кабул ителгән. Елъязмада шәһәрдәге товарның «исәпсез-сансыз» күп булуы турындагы сүзләр дә шуны ук раслый. Елъязмачыларның күзаллавынча, болгарларның имин тормышы һәм байлыгы энә шул дөньякүләм сәүдә эшчәнлеген белән бәйләнгән. Болгарларны сату итүче халык итеп күзаллауның гадәти һәм дә халыкчан образга якин торуы бик ихтимал нәрсә. Хәер, шунысын да искәртеп үтәргә тиешбез ки, болгарлар хакындагы дөньяви хәбәрләренә рус жәмгыятенен менталитеты дәрәжәсе буенча бүлү әлегә шактый читен мәсьәлә булып кала.

5. Болгарлар һәм ислам дине. Урта гасырларда русларның Идел болгарларын күзаллавы «мөселманлык» төшенчәсеннән аерылгысыз булган дип әйтә алабыз. «Повесть временных лет» язмасының элгәреге редакцияләреннән берсендә урын алган «Дин турындагы тәгълиматлар»да ук инде «Мөхәммәд динендәге болгарлар килде («приидоша Болгаре веры Божмице» дигән юллар бар). «Повесть»ның, ихтимал, Владимир редакциясеннән чыккан елъязмаларда болгарларның дине «орачинския»дип аталган. Елъязмалар болгарларны шулай ук «поганые Божмиты» дип мыскыллыйлар. Православие руханилары мөселманнарны, әлбәттә, динсез кешеләр дип санып, шуңа күрә елъязмада еш кына «динсез болгар агаряннары», яисә «динсез болгарлар» сүзләрен кулланалар. Бу — елъязмаларга гына түгел, чиркәү әдәбиятына да хас күренеш. Мәсәлән, Н. М. Гальковский тарафыннан XIII гасырга каратылган «О посто к невежам в понеделок второй недели» әсәрендә жен-пәриләр (ниндидер әрвахлар): «Без болгар жирләрендә йөрөп... Һәм тагын бүтән жирләрдә йөрөп тә» рус жирендәге кебек «яхшылык, намус, итагатьлелек тапмадык», дип зарларын белдерәләр.

Болгарларның тоткан дине «Слово об идолах» дип аталган бер язмада дөресрәк яктырылган. Аның авторы болгарлар үз диннәрен «арвитьски писания»ләрдән (гарәпчә язучылардан) алганнар дип күрсәтә, ә аны исә иблис котыртуы буенча һәр суккан срацин жрецы «Мамед» уйлап чыгарган, ди. Биредә шуңа да игътибар итик, автор Мөхәммәдне гадәттәгечә «Божмит» дип түгел, ә дөресрәк рәвешкә китереп «Мамед» ди.

Никон елъязмасында 6498 (990) ел белән билгеләнгән бер хәбәр бик кызыклы. Хәер моның XVI йөздә генә язылган уйдырма булуы да ихтимал, андагы «болгарлар... бесерменнар һәм татарлар атала» дигән фраза шуңа ишарәли кебек, чөнки ул XIII йөз уртасыннан да алдарак була алмый. Биредә сүз Владимир князенең миссионерлык эше турында бара. Христиан князе, философ Марк Македонянин боерыгы белән болгарларга аларны үз диннәреннән баш тартырга өндәү өчен кешеләр җибәрелә. Ләкин болгарлар «акылсызлыклары белән шашкан кешеләр буларак «измаильтен» һәм «срацин» булып калуны артык күрәләр. Тик дүрт князь генә Болгардан «Володимер янына Киевкә китә» һәм шунда чукуна. Рус елъязмаларында гаять тә сирәк очрый торган менә бу хәбәр Болгарстандагы ислам диненең ортодоксальлеген асызыклап күрсәтә.

Мөселман динен тотучы болгарлар турындагы мондый хәбәрләр характерлары белән шактый күп төрлө. Шуңа күрә аларны берничә төркемгә бүлеп карыйк.

а) Мөселман дине тәртипләре. Бу тема буенча мәгълүматлар «Повесть временных лет»ның диннәр турында 986 елгы язмасында тулырак бирелә. Владимирның: «Сезнең тоткан динегез нинди?» дигән соравына болгарлар: Аллага ышанабыз; ә Мөхәммәд безне сөннәткә утыртырга өйрәтә, дунгыз итен ашамаска, шәраб эчмәскә куша: ә үлгәннән соң... хатыннары белән азгынлап кылырга мөмкин була» дип җавап бирәләр, имеш. Шушы ук сюжет теге яисә бу кыскартулар һәм өстәмәләр белән «Повесть»ның барлык редакцияләрендә кабатлана. «Диннәрне сынау» дигән икенче бер язмада (987 ел) болгарларның дога уку күренеше рус күзгә аша тасвир ителә: «Болгарга бардык, ә анда мәчет дигән гыйбадәтханәләрдә бил бөгәләр: билбауларын салып баскан килеш иеләләр дә утыралар, шашкан кебек, әле тегендә, әле монда борылып карыйлар, һәм аларның эчендә шатлык юк, ә зур хәсрәт һәм әшәкелек кенә бар» («Ходихом в Болгары, какося кланяють в храмах, ркоучи в ропатех: стоаше бее пояса и поконився сядеть, глядять семо и овамо, яко бешен, и несть веселиа в них, но печаль и смрад в низ велик»).

Менә шундый йолаларга «Повесть временных лет» Византиядәге православие чиркәвендә үткәрелгән йоланы каршы куя: аның купшылыгы һәм зиннәтлелеге илчеләргә шул дәрәжәдә зур тәэсир ясый ки, Владимир, янәсе, шәрык мәһәбле христиан динен кабул итмичә булдыра алмый.

б) Мөселманлык — көчләр һәм сугыш дине. Христианнарга каршы сугышка өндәүче ислам диненә күнел салган болгарларның потенциал дошман булулары турындагы караш, күрәсәң, мөселманнарга кискен рәвештә тискәре мөнәсәбәттә торган чиркәү әһелләре арасында тугандыр. Болгарларга дошман күз белән караганга күрә алар үзләренә дә шундый мөнәсәбәт булмавына ышана алмыйлар. «Повесть временных лет» та 1088 елда ук инде болгарларның Муромга походы хакында хәбәр ителә, ә сонрак Владимир-Суздаль елъязмаларында мондый хәбәрләр ешай бара. Ә XII йөзгә икенче яртысыннан алып, ягъни Болгар иле белән Владимир Русе арасындагы үзара каршылык көчәя башлагач, болгарларның дошманлыгы турындагы караш ачыктан-ачык асылыклана. «Сказание об убиении Авраамия» язмасында (1229 ел) бу аеруча нык чагыла. Аның эчтәлегенә мондый: болгарлар, имеш, христиан сүздәгәрә Авраамийның байлыгына кызыгып, аны тотып алып, мөселман диненә күчәргә мәжбүр итмәкче булалар. Ләкин теге сүздәгәр, бернинди үгетләү һәм җәзалауларга карамастан, бу эштән баш тарта һәм шуңа күрә аны үтерәләр. Шуңа күрә әлегә «христос өчен газап чиккән» кешене изге дип тану болгарларның барча христианнарга дошманлыгын һәм мәкерчелеген күрсәтергә тиеш була. Һәм бу эшнең моңарчы күрелмәгән тизлек белән эшләнүен Владимир князе политикасына сүздәгәрләр ясаган йогынты белән генә аңлатып булмый. Бу вакыйга иң элек Владимир Русе үткәргән тышкы политиканың Болгар белән конфронтацияне

көчәйтүгә табан борылуын сөйли. Елъязмаларның әлегә язманы эченә алган 1230 ел жыелмасы, Ю. А. Лимонов исбатлап үткәнчә, бөөк князь Юрий Всеволодовичның басып алу политикасын идеологик яктан аклау өчен хезмәт иткән дә инде. Болгарларга менә шундый карашларда, шиксез ки, мөселманнарга каршы төрә походларына өндәү йогынтысы да чагыла һәм бу яктан ул омтылышларның болгар жирләренә күршә торган төньяк-көнчыгыш Русь князьлегендә иң нык таралыш алуы да очраклы түгел.

в) *Мөселманлык — нәфес аздыручы дин*. Бу стереотип иң элгәреге һәм тотрыклы күзалламаларның берсе. Һәм аның нигездә мөселманнарның сексуаль тормышы детальләренә игътибирны бәйләп һәм аларны тотнаксыз һәм бозык кешеләр итеп күрсәтү максаты белән Коръән һәм шәригать тәләпләрен аңлы рәвештә бозып аңлату ята («ә Мөхәммәд бу дөньяда теләсә нинди азгынлык кылуны лаеклы эш дип өйрәтә» — «а Бохмит ны учить достойть блуд творити всяк на сем свете») — «Повесть временных лет»та мөселман жәннәтен тасвирлаганда бу тагын да ачыграк чагыла: «Һәм дә үлгәннән соң, диләр, хатыннар белән азгынлык кылачаклар: Мөхәммәд һәрберсенә 70 чибәр хатын бирер һәм арадан иң матурын сайлап, калганның барча гүзәллеген аңа бирер һәм шул аңа хатын булыр». Мондый мәгълүматларның барчасы христианнарның тормыш рәвеше белән капма-каршы булганлыктан, әлбәттә, алар арасында кире мөнәсәбәт уятмый калмаган. Христиан рухында тәрбияләнгән, ә женси якынлык чиркәү тарафыннан тик нәселне дәвам иттерү чарасы итеп каралган шартларда үскән кешеләр өчен «гөнаһның» ләззәт чыганагы булуы турындагы фикер үзәк нәрсә итеп кабул кылынган. Ә азгынлыкка чакыручы образларны дин дөньясына кертү һәм шуны хуплау исә русларның «азгын хисләргә бирелүче» болгарларны төмам бозык затлар итеп күзаллавына этәреш бирми калмаган.

Мондый тискәре образның калыплашуына халыкның өскә феодал катлавының бик мул һәм зиннәтле тормышта яшәве дә эз салган булуы мөмкин. Чыганактан күренгәнчә, «Шәрекъчә» тормыш рәвеше» Болгарда шактый тамыр жибәрәп өлгәргән күренеш буларак, рус жәмгыяте яшәеше, иң мөһиме, аның христианлык идеаллары белән кискен каршылыкта торган һәм бу хәл болгарлар хакында тотнаксыз һәм үз гөнаһларын яхшыга санаучы кешеләр дигән этностереотип формалашуга ярдәм иткән.

г) *Мөселманлык — хәрәм гамәлләргә өйрәтүче дин*. Руслар карашында болгарларның тискәре йөзә ничек формалашуы алар турында китап традициясе белән үстерелә килгән ялган күзалламалар мисалында ачык күренә. Китап сүзә еш кына болгарларны ислам дине тарафыннан нормаль кешедә жирәнгәч хисләр уятырлык пычрак гамәлләр кылырга өйрәтелгән кешеләр дип күз алдына бастырырга омтыла.

Әлегә образның киң яшәеше аның «Повесть временных лет»ның 1116 елгы редакциясенә кергән «филосов сүзә» («Речь философа») кебек абруйлы чыганактан таралуына бәйле. Биредә епископ Сильвестр кулы уйнаган дип әйтергә нигез бар. Автор князь Владимирга мөрәжәгать итеп, грек философы авызыннан нәфрәтле сүзләр әйттерә: «синең яныңа болгарлар килеп, үз диннәренә өйрәткәннән ишеттек, аларның дине күкне һәм жирне пычратучы ул һәм алар барча кешеләрдән ныграк ләгънәтләнгән затлар, хода тарафыннан башларына утлы ташлар төшереп батырылган, юк ителгән Садом һәм Гоморга ияргәннәр, аларны да һәлакәт көне, хода жиргә төшеп, хөкемән чыгарыр һәм законсызлык һәм әшәкә эшләр кылучыларның барысын харап итәр көн көтеп тора; алар үзләренсә төрле төшләрен юып, шуны эчәләр, сакалларына сөртәләр һәм Мөхәммәдне телгә алалар; аларның хатыннары да жирәнгәч гамәлләр кылалар.

«Слово об идолах» («Сыннар турында сүз») дигән аноним әсәрдә дә болгарларга шундый рухта пычрак ягыла.

«Философ сүзә» һәм «Сыннар турында сүз» дә тасвирланган фрагментлар тикшеренүчеләрдә охшашлыклары буенча бер авторныкы булуларыннан шик калдырмый. Бу мәсәләне ныклап тикшергән академик Б. А. Рыбаков «Сыннар турында сүз»нең авторы атаклы «Хождение»ның авторы игумен Даниил булырга тиеш дип нәтижә ясый. Бик күп кенә тарихи һәм тел фактларын чагыштырып, тикшеренүче «Философ сүзә»нә кертеп куелган «срацин» өстәмәләре дә шул ук Даниил эше булуын ышандырырлык рәвештә исбат итә. Б. А. Рыбаков шул ук хезмәтендә «Сыннар турында сүз» һәм андагы «срацин» өстәмәләренен, игумен Даниилның башка әсәрләренен дә кайчан язылуын (1107—1118 еллар) әсаслы нигезләп күрсәтә. Һәрхәлдә, «Философ сүзә»ндә һәм «Сыннар турындагы сүз»дә урын алган әлегә ялаларның төрә походлары башланганнан соң мөселман дөньясына каршы юнәлдерелгән идеологик көрәшнен көчәюенә дә бәйле икәнлегә житәрлек дәрәжәдә ачык күренә. Палестинага сәяхәт кылган игумен Даниилның үз әсәрләре аша мөселман динен тотучы болгарлар йөзендә чиркәү һәм Рус дәүләте дошманның образын тудырырга омтылуы бик ихтимал, ул һичнинди уйдорма һәм ялган алдында да тукталып калмый.

Икенче төрле әйткәндә, рус кешеләре арасында болгарларга карата күрәләтә тискәре һәм дошман мөнәсәбәт тәрбияләргә тырышканнар. Русь һәм христиан идеалларына каршы куелган әлегә «дошман образ», «һичшиксез, XII гасыр чиркәү мохитында туып, төрә походлары

идеологиясен үзенә сендереп, XII гасыр ахырында — XIII гасыр башында Владимир-Суздаль князьлегендә нык таралыш алган. Шунысы мөһим ки, бу этно-дини стереотиплар күп кенә яклары белән ислам дөньясына карата Европада хөкем сөргән мөнәсәбәтне кабатлый. Әмма биредә кайбер аерымлыklar да күзгә ташлана. Европа карашында ислам шулай ук сугышчан дин, үз нәфесенә капканы киң ачучы дин булган. Монгол яулап алуларына кадәр Русьта исламны ялган, аңлы төстә хакыйкәтне бозып күрсәтә торган дин, ә Мөхәммәдне антихрист дип санау кебек мотивлар йомшаграк чагыла, аларны әле кайбер фрагментларда гына күрергә мөмкин була. Шуның белән бергә, Европада исламга көнкүрештәгә хәшәрәт дип карау сизелми кебек. Соңгысын русның мөселман образын үзенчә абберрацияләве күренеше дип санарга мөмкин. Кыскасы, православие чиркәве мөселман болгарлар турындагы мәгълүматларны бозу гына түгел, ә аларны христианлыкның дошманнары итеп күрсәтү тенденциясен шактый нык сиздерә, бу жәһәттән ул европалылар белән чагыштырганда кискенрәк һәм контрастлырак буяуларны эшкә жита. Болгарның әнә шундый сурәтен тудырудан максат Русьның уңай образын, аның изгелеген һәм сафлыгын тагын да калкурак, ачыграк итеп күрсәтү була. Киев — Печера монастыре игумены Феодосий үзенә князь Изяславка язган хатында әйткәнчә (1069 ел булса кирәк), «И несть бо иная вера лучши, яко же наша, едина чистая и честная и святая си вера правоверная...» (Безнең православие диненнән яхшырак дин юк. Ул үзе генә саф, тугры һәм дә изге дин...) Кем дә кем чит динне мактаса, шуның белән ул үз динен түбәнсетә. Ә кем дә кем үз динен дә, читләренкән дә хуп күрсә, ул ике дингә ышанучыга әверелә...

Менә шундый принциплар буенча эш иткән рус дини китапчылары, аңлашыла ки, мөселман болгарларның уңай образын түгел, дәрәжәлә азмы-күпме туры килгән сурәтен дә тасвир итә алмыйлар. «Срацинар»ны нәкъ менә шулай бозып күрсәтү русларның христианлык үзәгын үстерүгә хезмәт итә, Владимир Русенның өстен катлавы идеологиясен һәм политикасын үткәрдә мөһим роль уйный. XII йөзгә 70 нче елларында Богородица (Мәрьям ана) культын кертү аеруча Владимир иконасын дини ихтыяжларга хезмәт иттерә башлау моңа аеруча ачык мисал була ала. Елъязмада әйтелгәнчә, ике яклы үткән корал, безнең белән сугышчыга теләгән дошманнарга «ут белән кадаучы» бу ике безле үткән корал нәкъ менә болгарларга каршы юнәлдерелә һәм үзенә иң куәтле мөмкинчәлектәрен рус гаскәрләренә Болгар иленә походны вакытында күрсәтә башлый, ә аның бер мөмкинчәлеге-болгарларны сугышта жинеп, Бряхимов шәһәрә алу көне, 1 август, Спас бәйрәме дип игълан ителә, ә бу вакыйга исә «Сказание о чудесах Владимирской иконы божией матери» дип аталган махсус повестьта тасвир ителә, Андрей Боголюбскийның Владимирдагы бөек князь елъязмасына кертелә. Соңрак бу язма Мәрьям ана иконасының яңадан-яңа мөмкинчәлектәре турындагы хикәятләр белән тулыландырыла бара, тик болгарларга каршы юнәлеше генә үзгәрми. Моңы без бөек князь елъязмаларының соңгырак жыйнакларына кергән 1183 һәм 1220 еллар походлары турындагы хәбәрләрдән дә күрәбез.

Русларның болгарлар турындагы карашлары, тулаем алганда, күп төрле характерда, бу хәл алар арасындагы интенсив һәм күп юнәлешле элементләр белән билгеләнә. Болгар иле һәм халкының дөньяви образы чынлыктагыга шактый якын, ә кайбер бозулар информациянең житеңкерәмәве һәм дә борыңгы рус тормышы реалияләрен болгар жәмгыятенә күчереп карау белән аңлатыла. Ә инде кузалламаларның икенче бер төркеме, ягъни ислам диненә караганы, аңлы рәвештә бозып һәм имгәтеп күрсәтелә һәм болгарларны тискәре сурәттә гәүдәләндереп, «дошман образын» тудыру максатына хезмәт итә. Күрәсеп, болгар кешеләре турындагы дөньяви характерда булган этностереотиплар озак вакытлар дәвамында, X йөз ахырларынан башлап туплана килгән, ә дини эчтәлекләре рус жәмәгәтьчеләге аңына актив рәвештә XII йөздән сәңдерелә башлый һәм XII йөз ахыры — XIII йөз башларында Төньяк-Көнчыгыш Русенның югарыда торган дөньяви һәм рухани катлавы дөньяга карашларын билгеләүче фактор булып әверелә. Болгарларның тискәре образы яшәеше белән үк инде христиан Русенның һәм аның рухи кыйммәтләренә уңай образын калкытып күрсәтә, Борыңгы Русьның төрле катлауларында этник үзәгын үстерүгә ярдәм итә.

Шул рәвешчә, монгол яулап алуларына кадәр чор рус-болгар элементләре урнашу һәм ментальлекнең төрле дәрәжәсендә этностереотиплар формалашуның башлангыч фазасы була. Русларның болгарлар турындагы кузаллавычыларында дини һәм дөньяви билгеләренә үрелеп баруын, шул ук вакытта дини китап традициясенә акрынлап өстенлек алуын күрсәтергә мөмкин. Нәкъ менә болгарларның гарипләндерелгән образына хас билгеләр яшәвендә давам итеп, Владимир-Суздаль князьләренә Болгар иленә карата үткәргән политикасында үз эзен сала.

ИСКӘНДӘР ИЗМАЙЛОВ.

САКЛАП КАЛА АЛЫРБЫЗМЫ?

(Борынгы башкалабыз Биләр турында археолог язмалары)

Республикабызның Алексеевск районы Биләр авылы янында, халкыбыз телендә «ямьле Чирмешән буйлары» дип йөртелә торган искиткеч бай табигатьле төбәкләрнең берсендә борынгыдан калган зур шәһәр хәрабәләре ята. Идел-Чулманнан һәм олы юллардан ерактарак урнашкангадыр инде, болгар чоры белән бәйле бу тарихи-археологик истәлек озак еллар буена галимнәрнең, туган якны өйрәнүчеләрнең һәм, гомумән, тарих сөючеләрнең игътибарынан читтә калып килде. Элек тә һәм хәзер дә күбрәк Шәһри Болгар турында сөйлибез. Әйе, Болгардагы кебек беренче күрүгә үк күңелләрне жәлеп итә торган үзенчәлекле архитектура корылмалары Биләрдә сакланмаган. Ерак чакрымнарга сузылган балчык үрләр, шушы үрләр-чокырлар белән уратып алынган мәйданда әледән-әле очрый торган сәер табылдыклар, инде күптән жимерелеп беткән йорт һәм каралты-кура урынарына ишарәләүче кирпич, көл өемнәре генә кайчандыр бу урында тормышның гөрләп торганлыгы турында сөйләләр.

Борынгы Биләр каласы гыйльми хезмәтләрдә XVIII йөзләрдә үк телгә алына башлый. Октябрь инкыйлабына кадәрге чорда шәһәр хәрабәләрен Н. П. Рычков, Н. А. Толмачев, М. С. Рыбушкин, И. А. Износков, В. А. Казаринов кебек күренекле сәяхәтчеләр һәм һәвәскәр тарихчылар карап-өйрәнәп китәләр, кайбер архитектура калдыклары турында кызыклы гына язмалар да калдыралар. Шул елларда тупланган күпсанлы археологик коллекцияләр әле дә Казан, Мәскәү, Санкт-Петербург, Хельсинки музейларында саклана. Бу табылдыкларның бер өлеше Х. М. Френ, А. Ф. Лихачев, Н. Ф. Высоцкий, И. Р. Аспелин, А. М. Тальгрэн хезмәтләрендә масхус өйрәнеләп, рәсемнәре белән басылып та чыга.

Революциягә кадәр язылган хезмәтләр арасында профессор С. М. Шпилевскийның 1877 елда дөнья күргән «Казан губернасындагы борынгы шәһәрләр һәм башка болгар-татар ядкярләре» дигән китабы аерым урын алып тора. Шул чорда билгеле булган барлык тарихи чыганаclarны, бигрәк тә гарәп-фарсы язучыларының һәм рус елъязмачыларының мәгълүматларын игътибар белән өйрәнәп, С. М. Шпилевский, Биләр шәһәре XII гасыр урталарынан алып монгол яуларына кадәр Идел Болгарстанының башкаласы булган, дигән фикергә килә. Бу фикер тарих һәм археология фәнендә әле хәзер дә өстенлек итеп килә. Кызганычка каршы, археологик тикшеренүләр Биләрдә бик соң башланып китә. 1915—1916 елларда биредә П. А. Пономарев белән М. Г. Худяков, 1928 елда А. С. Башкирев экспедицияләре эшли, әмма эпизодик характердагы бу эшләрнең нәтижәсе зур булмый. Шунлыктан С. М. Шпилевский тарафыннан әйтелгән фикер озак еллар буена археология материаллары белән нигезләнмәгән килеш кала бирде.

Шәһәрлектә һәм аның тирә-юнендә планлы рәвештә алып барыла торган фәнни казып тикшеренү эшләрен 1967 елда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты белән Казан дәүләт университетының берләштерелгән экспедициясе башлап жиберде (житәкчесе профессор А. Х. Халиков). Инде чирек гасыр эшләп килгән экспедиция материаллары Биләр турындагы традицион карашларның күбесен жимереп ташладылар. Яңа табылдыкларны жентекләп өйрәнәп, археологлар шәһәр үсешендәге төп этапларны билгеләделәр, аның 920 нче еллар тирәсендә төзелә башлап, 1236 елның көзендә монгол-татарлар һөжүме вакытында тулысынча жимертелеп юкка чыгарылуын исбат итә алдылар.

Соңгы еллардагы археологик ачышлар яктылыгында Биләр үзенең матур административ үзәге һәм бай һөнәрчелек бистәләре булган, башлыча агач, сирәгрәк булса да таш, кирпич биналардан торган ифрат та зур урта гасыр шәһәре буларак күз алдына килеп баса. Чыннан да, сәяхәтчеләрне һәм туристларны гына түгел,

күпне күргән археолог галимнәрне дә иң әүвәл борынғы каланың искиткеч зур территориядә урнашкан булуы шаккаттыра. Биләр үзенең төзелеше, планировкасы яғыннан караганда нигездә ике өлөштән торган. Кайбер урыннарда икешәр кат крепость стеналары белән ныгытылган эчке шәһәрнең мәйданы 130 гектар чамасы. Өч рәт крепость стеналары белән уратып алынган тышкы шәһәр исә 490 гектар жирне били. Аннан соң әле тышкы шәһәрне бөтен яктан кочып алган посад, ягъни бер-берсенә терәлеп диярлек урнашкан эреле-ваклы поселоклар да, Биләрнең аерылгысыз өлөшен тәшкил иткән бит! Шуларның барысын да бергә кушып исәпләсәк, борынғы шәһәр территориясенә 800 гектардан да артып китүен күрербез. Чынлап та, рус елъязмачылары әйткәнчә, Бөек (Олуг) шәһәр бу! Шунысы гажәп, инде X—XI йөзләрдә үк шәһәр ике өлөшкә бүленгән булып, шундый ук зур мәйданны биләп торган икән. Биләр кебек гигант шәһәрләр үз вакытында Европада гына түгел, бөтен дөньяда бармак белән генә санарлык булган. Исегезгә төшереп үтим: күп кенә тарихчылар тарафыннан X—XI йөзләрдәге башкалабыз дип санала торган Шәһри Болгарның территориясә 9—12 гектардан артмаган. XIII йөз башларында гына аның мәйданы 24—25, шәһәр яны поселокларын да кертеп, 35—40 гектарга житкән. Эре шәһәрләребездән Суар — 90 гектарга, Кашан — 108, Ашлы (Ошель-Богдаш-кино) — 77, Жүкәтау — 40—50 гектар мәйданда урнашкан булган.

Аңлашыла ки, Олуг шәһәр Идел Болгарстанының икътисади, ижтимагый-сәяси һәм мәдәни тормышында зур роль уйнаган булырга тиеш. Әйе, болгарчы галимнәребезнең барысы да монголлар чорына кадәрге мөстәкыйль дөүләт экономикасында Биләрнең башка шәһәрләр арасында беренчелекне тотуын бертавыштан таныйлар. Шәһәрлектә хәзерге көннәргәчә эзләрен югалтмаган һөнәрчелек бистәләре (бигрәк тә тимер коючылар, чүлмәкчеләр яшәгән урыннар), дистәләрчә һөнәр ияләренең казып тикшеренүләр выкытында табылган эш кораллары, алар ясаган әйберләр, сату өчен күпләп әзерләп куелган товарлары, Якын Көнчыгыш һәм Урта Азия, Кавказ һәм Византия, Русь һәм Скандинавия илләреннән китерелгән кыйммәтле әйберләр — шушы икътисади беренчелекнең археологик чагылышы-дыр.

Биләр үзенең югары үскән мәдәни тормышы белән дә аерылып торган. Кыйммәтле асылташлар белән бизәлгән китап тышлыгы, болгар остасы Әбү-Бөкер тарафыннан 1146—1147 елда эшләнгән һәм хужасы исеменә гарәпчә матур теләкләр язылган бакыр йозак, балчык, сөяк, металл әйберләрдә сакланып калган язучылар, кара савытлары, шахмат фигуралары — шул мәдәни байлыкның археологлар кулына килеп кергән бик аз бер өлеше генә. Олуг шәһәрдә Шәрыкъ илләренең югары уку йортларында (мәдрәсәләрендә) белем алган, шәрыкъ әдәбияты һәм фәне белән яхшы таныш булган галимнәр, язучылар, шагыйрьләр яшәгән һәм ижат иткән. Алар арасында бөек болгар шагыйре, мәшһүр «Кыйссаи Йосыф» поэмасының авторы, болгар-татар язма әдәбиятына нигез салучы Кол Гали дә булган.

Менә шуңа күрә дә без, болгар тарихының кадерле жәүһәрләре арасында Биләр каласы иң күренекле урыннарның берсен алып тора, дип һич тә шикләнмичә әйтә алабыз. Соңгы елларда үткөрелгән казу эшләре исә бу истәлекнең тарихи әһәмиятен тагын да калкурак итеп күрсәтә торган житди ачышларга китерде.

Биләр археологик экспедициясенә төп эшләре күбрәк эчке шәһәрдә үткөрелә. Биредә X гасыр башларында ук инде шәһәрнең һәм Болгар дөүләтенә административ-сәяси үзәге оеша башлый. Бу районда күпсанлы торак йорт һәм хужалык корылмалары белән беррәттән болгар монументаль архитектурасының иң борынғы үрнәкләре дә казып тикшерелде. Алар арасында агачтан һәм таштан салынган Жамигъ мәчете хәрабәләрен аерым күрсәтеп үтәргә кирәк. Археологик материалларга нигезләнеп, бу мәчетнең агачтан салынган борынгырак өлеше X йөзнен беренче яртысында, ихтимал, тарихи 922 елда төзелә башлагандыр, дип уйлыйбыз. Бераз вакыт үткәннән соң мәчет кинәйтелә, аның көнчыгыш стенасына терәлеп, таштан ясалган тагын бер бина китереп салалар. Гомуми мәйданы 2300 квадрат метрга житкән, тышкы яктан ярымколонналар белән матур итеп бизәлгән шушы мәһабәт мәчет хәрабәләрен, бигрәк тә аның биек манарасын, әле XVIII гасыр сәяхәтчеләре дә күрәп соклана торган булганнар. Болгар-татарларның милли архитектура тарихы буенча танылган белгеч, профессор С. С. Айдаров фикеренчә, Шәһри Болгарның XIII—XIV йөзләрдәге атаклы Жамигъ мәчете үзенең төзелеше буенча Биләр мәчетенә бик тартым, соңгысы аның өчен үрнәк булып хезмәт иткән. (Сүз уңаенда жәяләр эчендә генә булса да әйтеп үтәсем килә: болгарларда ислам дине кабул итүнең 1100 еллык юбилеен Биләр мәчетендә үткөрү тарихи дәрәжәгә күбрәк туры килгән булып иде.)

Мәчеткә якын гына урында «бай феодал йорты» дип йөртелә торган ике катлы зур кирпич бина урнашкан. Ул идән астыннан тармакланып киткән махсус каналлар

буйлап йөрүчә эссе һава белән жылытылган. Бу матур йорт, ихтимал, күрше мәчеттә хезмәт итүчә югары дәрәжәле берәр дин әһеленекә булгандыр, дип фараз кылалар.

Жамигъ мәчетенен икенче ягында, аңа терәлеп диярлек үк, мәйданы ягыннан артык зур булмаган байлар зираты урнашкан. Биредә моннан берничә ел элек мөселманча күмелгән иллеләп каберлек тикшерелгән иде. Үлгән кешеләреннән кайберләре кирпечтән өеп ясалган склеп (кечкенә мавзолей) эчендә яталар. Болары болгар патшаларының кабере түгелме икән, дип уйлыйбыз.

Биләрнен административ үзәгендә кирпечтән һәм таштан салынган тагын берничә бина эзләре сакланган. Аларның берсен берничә ел элек кенә казып башлаган идек. Табылдыклар арасында түгәрәк тәрәзә пиялалары, стеналарга ябыштыру өчен махсус ясалган жете кызыл һәм сары төстәге ялтыравык плитәләр, ерак илләрдән китерелгән кыйммәтле савыт-саба ватыклары бар. Күрәсен, бусы да аның гади генә йорт булмагандыр.

Биләрнен халык тыгыз утырган эчкә шәһәрндә башлыча югары катлау вәкилләре: эре феодаллар, бай сәүдәгәрләр һәм күп кенә өстенлекләр белән файдаланучы оста һөнәрчеләр (металл коючылар, алтын-көмешчеләр, корал осталары) яшәгәннәр. Шуңа күрә дә биредә икешәр катлы кирпеч йортлар салу сирәк күренеш булмаган. Махсус приборлар белән жиһазландырылган самолеттан фотога төшерү нәтижәсендә, мәсәлән, шәһәрнен бары тик шушы өлешендә генә дә утызлап кирпеч бина калдыклары булуы ачыкланды. Монголларга кадәргә болгар архитектурасы тарихын, матди һәм рухи мәдәниятен өйрәнүчеләр өчен никадәр кыйммәт байлык бит бу! Кирпечтән һәм таштан салынган бай йортлар ул вакытларда һәр шәһәрдә дә булмаган бит. Суарда, мәсәлән, андый йорт әлегә берәү генә билгеле; Шәһри Болгарда исә бөтенләй дә булмаган (бүгенге көнгә кадәр сакланган архитектура корылмаларының барысы да Алтын Урда чорына карыйлар). Археологлар элекрәк Хулашта (Тәтеш районы) һәм Муром (Мөрән) шәһәрндә генә (Самара өлкәсе) бер-ике кирпеч йорт хәрабәләрен тапканнар иде. Миңа калса, шушы факт үзе генә дә Биләр шәһәрлегенен чын-чынлап уникаль тарих-археология һәйкәле булуын бик ачык күрсәтеп тора.

Менә гади генә агач йортлардан торган тышкы шәһәр. Биредә уртакул һәм ярлы һөнәрчеләр, вак сәүдәгәрләр, әле жирдән-авылдан аерылып житмәгән кичәге игенчеләр, терлекчеләр яшәгән. Чүлмәкчеләреннән остаханәләре, балчык савыт-саба яндыру мичләре урнашкан бистә генә дә өч гектар чамасы жирне биләп тора! Шәһәрнен икенче бер почмагында безнең игътибарны шартлы рәвештә «кәрван-сарай» дип аталган зур гына кирпеч йорт калдыклары жәлеп итә. Монда чит илләрдән сату-алу эшләре белән килгән сәүдәгәрләр өчен кунакханә урнашкан булган дип уйлыйлар (мунча түгелме икән дип фараз кылучылар да бар). Тышкы шәһәрдә шулай ук яшелчә һәм жимеш бакчалары, терлек тотар торган урыннар, кечкенә көтүлекләр һәм зиратлар булган. Бүгенге көндә безгә билгеле булган биш зиратның икесе — тышкы шәһәрнен көньяк-көнбатыш һәм төньяк өлешендә урнашканнары — 15—20 гектарлап мәйданны били!

Югарыда китерелгән фактлардан чыгып, Биләрнен үз вакытында никадәр алга киткән һәм бай шәһәр булуын күз алдына китерү кыен түгел, әлбәттә.

Менә шушы гүзәл шәһәр — борынгы дәүләтебезнең башкаласы — 1236 елның көзендә монгол-татар илбасарлары тарафыннан шәфкатьсез рәвештә яндырыла һәм талана, меңләгән кеше үтерелә, коллыкка куыла. Яндырылган шәһәр территориясендә дүрт гасырдан артыграк тереклек булмый. Бөтен жирдә ишеләп беткән кирпеч йорт калдыкларын, көл-күмер өемнәрен һәм аунап яткан кеше сөякләрен генә күрергә мөмкин булган. Ерактан ук элеккеге Жамигъ мәчетенен ярым жимерек манарасы калкып торган...

1654 елда бирегә Россия дәүләтенен көньяк читләрен саклау өчен дип атаклы Кама аръягы ныгытмаларын корырга рус укчыларын (стрелецларны) күчереп утырталар. Килмешәк халык тиздән игенчелек белән дә шөгыльләнә башлый, төзү эшләре киң жәлеп китә. Укчылар поселогы нәкъ менә борынгы шәһәр территориясендә, дөресрәге, аның төньяк-көнбатыш өлешендә, кайчандыр күпсанлы оста һөнәрчеләре белән танылган бистәләр һәм зур гына мөселман зираты урнашкан районында калкып чыга. Шәһәрлекнен калган өлеше әкреләп сөрелә башлый һәм чөчүлек жирләренә әверелә.

Дөрес, әле XVIII йөздә дә басу уртасында ялгыз гына утыручы жимерек таш биналарны күрергә мөмкин булган. Әмма жирле халык изге дип йөрткән урыннар, һәр ташы болгар бабаларыбызның данлы тарихын күз алдына китереп бастыра торган ядкярләр урыс килмешәкләре өчен бер дә кадерле булмаган шул. Аларны кызганмыйча ватканнар, жимергәннәр. Шул вакытларда күпме мөкатдәс һәйкәлләребез жир йөзеннән мәңгегә юкка чыккан?!

Бүген борынгы шәһәр территориясенә өчтән бер чамасы Биләр авылы астында калган. Авыл Советы бинасы, почта һәм колхозның мәдәният йорты нәкъ менә тышкы шәһәр ныгытмалары өстендә «утырлар». «Сельхозтехника»ның зур-зур корпуслары — Беренче, шифаханә һәм аның янында әле яңа гына барлыкка килгән урамдагы стандарт торак йортлар — Бишенче, урман хужалыгы конторасы һәм колхоз гаражлары — Өченче шәһәр зиратларын да бөтенләй диярлек жимереп бетергәннәр. Кыскасы, борынгы башкалабызның өчтән берен инде юк дип әйтергә була.

1967 елда Биләр шәһәрлеген союзкүләм әһәмиятле тарих-археология истәлегә дип игълан итү, 1969 елда филиал сыйфатында яңа оештырылган Болгар дәүләт тарих-архитектура тыюлыгы составына кергү киләчәктә аның сакланышын тәмин итүдә хәлиткеч адым булырга тиеш иде кебек. Аннан соң бит әле Татарстан Министрлар Советы 1969 елның 13 нче мартында, Биләр шәһәрлеген территориясендә рәхсәтсез бернинди төзү һәм жир эшләре үткөрмәскә, дигән бик кирәкле карар кабул итеп, аны үтәүне Мәдәният министрлыгына һәм Алексеевск райбашкарма комитетына йөкләгән иде. Иш өстенә куш дигәндәй, 1971 елның 12 нче маенда Министрлар Советы: «Халык депутатларының Алексеевск район советы Свердлов исемендәге колхозның борынгы истәлекләр урнашкан 210 гектар жирен алып, Биләр шәһәрлеген саклау өчен җаваплы Болгар тарих-архитектура тыюлыгына тапшыру мәсьәләсен ике атна вакыт эчендә хәл итәргә тиеш», — дигән тагын бер әһәмиятле карар чыгарды. Бик кирәкле документлар иде алар, турысын әйтк, файдалары гына булмады. Хужалык житекчеләренә мондый карарлар кирәкмени?

Нәтижәдә халкыбызның милли горурлыгы, бай мирасыбызның аерылгысыз бер өлеше булган Биләр шәһәрлегенә һаман да вәхшиләрчә талануында дәвам итә. Бернинди контрольсез, археологларга әйтмичә генә, теләсә нинди төзелеш эшләре башкаралар, канаулар казылар, юллар салалар. Иң куркынычы шул — хәзерге көндә шәһәрлекнең моңарчы әле яхшы гына сакланып калган участкалары жимерелә. Шушы сүзләремне раслап, соңгы ике-өч елга караган дистәләргә фактлар китерә алыр идек. Аларның берсенә генә тукталып үтәм.

Өченче ел җәй башында экспедиция эшләрен башлап жибәрергә дип Биләргә килеп төшкәч, шәһәрлекнең төньяк өлешендә борынгы крепость стеналары янында ук ниндидер төзелеш мәйданчыгы күрү, аптырап калдык. 400 баш эре терлеккә исәпләнгән ферма салып маташалар икән. Әллә ни күп эш башкарырга өлгөрмәгәннәр иде әле. Гектардан артык жирне тимер-бетон баганалар белән тотып алганнар да (монның өчен ике йөзгә якын чокыр казып, культура катламын бозганнар иде инде), төзелеш материаллары гына китереп ташлаганнар. Ике йөз метрлап читтәрәк, шәһәрлеккә эчкерәк кереп, туристлар, экскурсантлар үтә торган юл өстендә «Аммиак. Агулы! Сыегайтылган газ» дип язылган галәмәт төзү цистерна утыртып куйганнар; шунда ук тимер-бетон блоklar, бүрәнәләр аунап ята, әллә нинди чокырлар казылган... Нәрсә бу? Нишләп шулай мыскыллылар халкыбызның кадерле ядкярләрен? Болай да бит инде Свердлов исемендәге колхозның бөтен хужалыгы — сыер һәм дүңгыз фермалары, гаражы, авыл хужалыгы техникасын саклау урыннары, ыңдыр табагы, силос базлары һәм тагын әллә нәрсәләре — шәһәрлек территориясендә. Ярый, алары элгәрәк төзелгән, дип тынычланып инде. Хәзер соң, урын беткәнмени башка жирдә? Күрү торалар ич археологларның ел саен килеп эшләп киткәннәрен; хөкүмәтебез карарлары турында да ишеткәннәре бар — исләренә төшереп торабыз. Сорарга иде, күнел өчен генә булса да, ярыймы ул жирдә төзәргә, дип. Кая ул?!

Күзгә бәрелеп торган шушы башбаштаклыкны күрү, нишләргә белмәдек, шундук авыл советы рәисе В. Леушинга, республика мәдәният министрлыгына, район һәм республика прокуратурасына хәбәр итеп, алардан ярдәм сорадык. Без җавап көткән арада зур гына ферма корпусы да калкып чыкты, суүткәргеч торбалар өчен берничә йөз метр озынлыктагы тирән траншея казырга да өлгерделәр, бульдозер белән 2500 квадрат метр жирнең культура катламын китереп, теге цистернаны балчык өеме белән уратып та алдылар (хәзер бу урыннан үтәрлек түгел — сасы аммиак исе ярты чакрымнан аңкып тора). Бүгенге көндә колхоз житекчеләре, шәһәрлекне аркылы-буйга дигәндәй жимереп, күрше авылга юл салырга исәпләп торалар.

Шулай итеп, безнең күз алдыбызда болгар тарихының уникаль һәйкәле — борынгы Биләр шәһәре юкка чыга бара. Татарстан мәдәният министрлыгының тарих-мәдәният һәйкәлләрен саклау һәм алардан файдалану буенча фәнни-производство идарәсе (директоры Р. М. Вәлиев), кызганычка каршы, Биләрнең язмышына карата гафу ителмәслек битарафлык күрсәтте. Конкрет эшләр эшлисе урында, тарихи истәлекләргә сакларга һәм алардан файда-

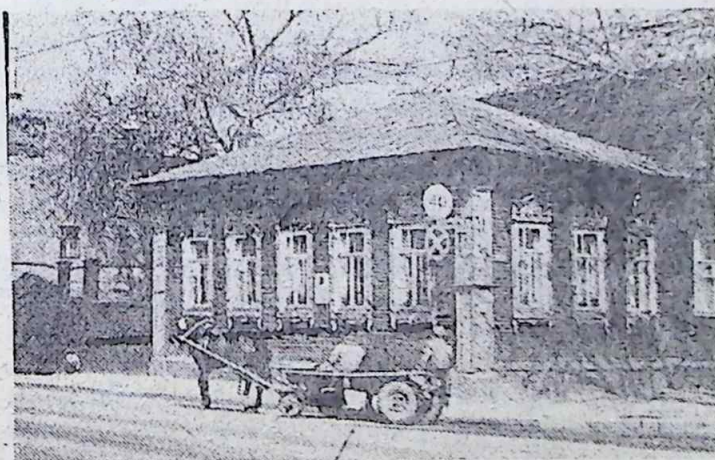
ланырга кирәк, дип матур сүзләр сөйләп йөргән арада бөтенләй дә юкка чыгачак ул.

Бу хәлдән котылу юллары бармы соң? Әлбәттә бар! Моңың өчен бары тик бер генә юл күрәм мин: Биләрдә мөстәкыйль тарих-археология тыюлыгы оештыру. Шундый тыюлык булмый торып, мондагы вәхшилекне беркайчан да туктатып булмаячак. Тыюлыкның төп бурычы исә Биләр шәһәрлеген һәм аның тирә-юнендә урнашкан дистәләрсә болгар истәлекләрен саклау һәм аларны фәнни яктан өйрәнү булырга тиеш; яхшы юллар салмыйча, туризм турында уйларга да ярамый әле. Туризм дигәннән, хәтерегездә булса, моннан берничә ел элек матбугатта Болгар, Суар, Биләр һәм Жүкәтау шәһәрләре буйлап «Көмеш ай» исемле халыкара туристик маршрут ясау турында сүз кузгатылган иде. Бу перспективаны һич тә истән чыгарырга ярамый. Шулай икән, шәһәрлектә тәртип урнаштыруны бүгеннән үк башларга кирәк. Югарыда телгә алынган яңа ферманы (ул әле һаман да төзелеп бетмәгән килеш ята бирә) һәм аммиаклы цистернаны һич кичекмәстән алып ташлау бу юнәлештә беренче адым булыр иде. Киләчәктә исә эчкә шәһәр территориясеннән барлык авыл өйләрен әкрәләп чыгаруны, моңың өчен хәзердән үк анда һәртөрле эре төзү эшләрен тыюны мәҗкуль күрәбез. Дәүләт тыюлыгы булмыйча торып, ай-һай, белмим, бу эшләргә кем башкарып чыгар икән?

Биләрдә безнең экспедиция тарафыннан төрле елларда казып тикшерелгән дүрт архитектура һәйкәле консервацияләнгән һәм өлешчә реставрацияләнгән хәлдә яталар. Элегрәк аларны карарга дип ерак районнардан, чит өлкәләрдән күпләп киләләр иде. Хәзер исә боларның барысы да ярымжимерек хәлдә, чүп-үлән басып киткән үзләрен. Кем аларны төзекләндерер икән? Эчкә шәһәр территориясендә борынгы бина хәрабәләрен актартып ташларлык дәрәжәдә тирән итеп сөрүне кем туктатыр? Казу эшләре вакытында табылган кызыклы әйберләргә халыкка күрсәтү өчен яхшылап җиһазландырылган музей төзү эшләрен кем башлап жибәрер? Биләрдә мөстәкыйль тыюлык булса, мондый сораулар тумас иде, бәлки.

Шәһри Болгар, Биләр, Суар, Жүкәтау... Аларның һәркайсы безгә үзенчә кадерле, кыйммәтле. Һәркайсының кабатланмас язмышы, мен еллык тарихыбызда үз урыны бар. Ул тарих әле язылмаган. Язма чыганакаларыбыз аз. Булган чыганакалар исә борынгы шәһәрлекләр, авыллыктар һәм каберлекләр сыйфатында җир астында яталар. Шуларның берсен генә югалту да халкыбызның үткән тарихын бик нык ярлыландырачак. Юл куймаска иде моңа!

ФАЯЗ ХУҖИН, тарих фәннәре кандидаты,
Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих
институтының өлкән фәнни хезмәткәре, Биләр археологик экспедициясе жетәкчесе.

ГАЛИРУХЛЫ ШӘХЕС

Соңгы еллардагы иман яңарту процессы безнең ижтимагый аңыбызда зур борылышлар ясаган вакыйгаларга бай. Мәдәни һәм социаль тарихыбызга карашыбыз кискен төстә үзгәрә, һәр күренешкә яңача бәя бирү зарурияте арта. Милли мәдәниятебезнең данлы мәйданына намнары тарих сәхифәләреннән нахакка сызылган шәхесләрнең исемнәре кайту да моның ачык мисалы. Дистәләрчә еллар исемнәрен дә яд итәргә ярамаган олуг милләт хадимнәребезнең төржемәи хәлләре безне бүген хайран калдыра, күнелләребездә эшчәнлекләренә һәм кылган фиғлиятләренә самими соклану, зур ихтирам хисе уята. Тарихны моңарчы бары тик ике төрлө жетә төс белән генә тасвирларга ияләнеп житүбез аркасында без табигатьтә әллә никадәр башка буяулар һәм төсмерләр дә барлыгын бөтенләй онытып жибәрдек. Яшәеш-хәятның соңгы кысаларга гына сыймавын истән чыгарып, без гамәлдә милләтебезнең мөлкәтле катламы вәкилләреннән генә түгел, мәгълүм схемадан «бүлтәеп чыккан» бүтән даирә зыялыларынан да ваз кичтек. Кимендә мең еллык данлы тарихы булган милләтнең биниһая олуг һәм бай мирасын телгәләп, сортларга аерып, аңа уңай һәм тискәре тамгалар салып, без бүген тирән тамыр жәйгән маңкортлыкка ныклы зәмин-жирлек әзерләдек. Бу афәттән котылу чарасы бер генә. Безгә аңыбызны пакъләргә, каләбебезне сафландырырга, дегет сыланган мирасыбызны чистартырга, милләт намына бар гомерләрен сарыф иткән мөгтәбәр зыялыларыбызның исемнәрен барларга, үз тамырларыбызны, үз тарихыбызны, үз мирасыбызны ачыкларга, белергә, тикшерергә, өйрәнергә кирәк.

Шушындый әтрафлы барлауга, ачыклауга мохтаж, гадел бәяләнергә тиеш, һәр яклап өйрәнелергә лаек шәхесләрбезнең берсе — ошбу мәкаләбезнең каһарманы Гайса Еникеев булып. Бу милләт хадименең татар, башкорт, казакъ, кыргыз, бүтән төрки халыклар, кинрәк алганда, мөселманнар өчен кылган игелекле хезмәте моңарчы үзенең тиешле бәһасен алганы юк. Хәер, шөкер итик, мирасыбызны начар белү аркасында аның адресына кайчандыр йола төсен алган шыксыз-иләмсез сүзләр дә бик әйтелмәде булса кирәк. Хәлбуки патша самодержавиесе шартларында төрки-татар, мөселман халкының мәдәни мәнфәгатьләре өчен аның кебек жан фида кылган каһарманнар бармак белән генә санарлык. Гайса Еникеевның милләт вә диндәшләре мәгърифәте юлында арсландай көрәше генә дә аны заманының иң гаярь ирләре рәтенә куя. Ул гына да түгел, Гайсаның Дәүләт думасы мөнбәреннән ясаган ялкынлы нотыклары бүгенге халәтебезгә шул кадәр аһәндәш ки, әйтерсез алар гасырыбызның 10 нчы елларына түгел, ә 90 нчы елларына адресланган...

Әлеге мәкаләнең язылуы белән автор нигездә өлкән әдибездә, әдәбиятыбызның аксакалы Әмирхан ага Еникига бурычлы. Гайса Еникеев әдипкә әтисе ягыннан туган тиешле кеше икән. Әмирхан аганың шәхси архивында Гайса әфәнденең Дәүләт думаларында ясаган чыгышлары текстлары, дөресрәге, аларның стенографик отчеттан алынган фотокопияләре саклана. Әдип, киң күнеллек күрсәтеп, миңа бу материаллар белән танышырга рөхсәт итте. Итеп кенә калмады, бәлки алардан теләгән күләмдә файдаланырга да мөмкин дип белдерде. Фатихасын алдым, бу олуг ышанычны аклау — минем кичектергесез һәм изге бурычым дип саныйм.

Әлеге мәкаләдә Казан Фәнни үзәге, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты фәнни архивында сакланган һәм Мәдинә ханым Рәхимкулова шул архивка тапшырган кайбер материаллардан да беркадәр күләмдә файдаланылды.

Борынгы һәм затлы морза (мирза) нәселеннән булган Гайса Хәмидулла углы Еникеев 1864 елда Уфа губернасы Бәләбәй өязе Яңа Каргалы авылында дөньяга килә. Әлбәттә, без сүз алып барган чорларда инде бу нәселнең шәүкәте нык зәгыйфьләнгән, хокуклары чикләнгән, аның вәкилләренә ярым мифик «чабаталы морза» дигән атама-тәхәллүс тагылган булган... Сәләтле малайны Оренбургның Татар укучылар мәктәбенә (ОТУМ) укырга бирәләр. Бу абруйлы уку йортын бик яхшы билгеләр белән генә тәмамлаган Гайсаны шунда ук башлангыч әзерлек мәктәбе мөдире итеп калдыралар. Шул ук вакытта яшь педагог ОТУМ каршында эшләп килгән укучылар белемен күтәрү жәйге курсларын даими оештыру белән шөгылләнә, аның мөдире була. ОТУМда эшләү чорында ук, ягъни 1883 елдан ул Рус Император География Жәмгыятең Оренбург бүлегенә гамәли әгъза итеп алына, ә 1887 елда шулай ук Оренбург Фәнни Архивы Комиссиясенә әгъза буларак кабул ителә. 23 яшьлек татар егете өчен

бу инде, әлбәттә, олуг мәртәбә була. Әлегә җәмгыятьләрдә Гайса бик актив эшчәнлек алып бара. Урыс телен бик мөкәммәл белгән Еникеев параллель рәвештә жирле банкта штаттан тыш тәржемәче булып эшли, биредә үзенә магия-икътисади белемен тирәнәйтә, финансларга кагылышлы мәгълүматын ныгыта. Монда алган тәҗрибәләре аңа киләчәк тормышта бик кирәк булчак әле.

Киң кырлы талант иясе Гайса ОТУМда һәм дә атап кителгән җәмгыятьләрдә эшләү дәверендә үк милли музыкаль фольклорны өйрәнү һәм туплау буенча бик бәрәкәтле эш башкара. Үзе дә матур итеп җырлаучы («җырчы Гайса» дигән кушаматы да булган,) башкаручы (курайда гажәп оста уйнаган) энтузиаст егет ОТУМ чорында һәм гомумән чирек гасыр дәвамында Идел һәм Урал бие губерналарына сәфәр кылып, бай музыкаль фольклор мирасы туплый. Шуңа эшчәнлекнең бер өлеше нәтиҗәсе буларак, профессор И. А. Овод ярдәмендә зур кулъязма җыентык төзи. Бу мәжмугага 200 ләп халык җәүһәрләре үрнәкләре теркәлә. Алар арасында 64 татар, 42 башкорт, 17 типтәр, 12 мишәр, 10 башка төрки халыкларның җырлары һәм күп кенә дини мөнәҗәтләр, көйләр һ. б. була. Җыентык мәгълүм дәрәҗәдә фәнни калыпта төзелгән. Андагы көй-җырлар үзләренең жанрлары буенча 10 төргә бүленәләр һәм шуңа төр принципларыннан чыгып бәйләнәләр. Гайса Еникеевның бу өлкәдәге мактаулы эшчәнлегенә музыка белгече М. Нигъмәтҗанов «Музыкальный Татарстан» дигән китабында (1970) югары бәя бирә. Белгечләр Еникеев җыентыгыннан 114 җырның гына безнең көнгәчә килеп ирешкән билгеләп үтәләр, калганын, барлаучының исемеңнән жуп, таралып-сибеләп беткәннәр икән. Музыка белгече Л. П. Атанова мәгълүматларына караганда, Г. Еникеев җыентыгына кергән җырларны В. И. Ленин да яраткан. Кокушкино авылында сергендә чагында ул бу җырларны көтүче малай Баһавига ияреп җырлый торган булган. Шундыйларның берсе «Сары, сары, сап-сары...» җыры.

Самодержавиенң реакцион милли сәясәт нәтиҗәсендә 1890 елда ОТУМ ябыла, алдынгы карашлы зыялыларны эзәрлекләү көчәя. Шушы чорларда Гайса Хәмидулла углы кыска сроклы мөгаллимнәр курсларына җитәкчелек кыла, мәгърифәтчелек буенча эшчәнлеген давам итә.

1895 елда 31 яшьлек Гайсаны татарның иң атаклы мәдрәсәләреннән берсе булган «Хөсәения»гә (Оренбург) чакыралар. Ул биредә урыс теле һәм әдәбияты укыта. Шуңа ук вакытта зыялы морзабыз мәдрәсәнең 12 кешедән торган назыйрлар шурасы (попечительный совет) әгъзасы итеп сайлана. Бу үтә абруйлы исемлектә Фатих Кәрим, Мөхмүд бай Хөсәенов, Хөсәнгата Габәши, Закир Рәмиев (Дәрмәнд), морза Хөсән Акчурин һ. б. кебек шәхесләрнең исемнәре булуы бик күп нәрсә турында сөйли. Күп тә үтми, кабиятле педагог мәдрәсәнең директоры итеп билгеләнә.

«Хөсәения»дә эшләү дәверендә Гайса Еникеев укытуның яңа, мөкәммәлрәк ысулларын кертүгә, гыйлем бирү процессын заманының алдынгы уку йортлары дәрәҗәсенә күтәрүгә зур көч куя. Мәдрәсәгә нигез салучы Гани бай Хөсәенов таләбенә муафыйк рәвештә ул уку программасында дөньяви һәм табигать фәннәренең гомуми санын арттыру, сыйфатын яхшырту фикерен алга сөрә, боларны вөҗүдкә ашыруда хәлиткеч рольләренә берсен уйный. «Хөсәения» мәдрәсәсенң даны бөтен Россиягә тарала. Бу мәгърифәт учагы татар (өлешчә башка төрки милләт) зыялыларының бөтен бер буынын хәзерләп чыгара.

XX йөз башында Гайса Еникеев Оренбургтан Казанга күчеп килә. Биредә ул татар сәүдә короле Әхмәд бай Хөсәенов (1837—1906) фирмасының ышанычлысы, ягъни доверенное булып хезмәт итә башлый. Әхмәд бай вафатыннан соң, калган бөтен вәкыф маллар һәм шуларны идарә итү өчен васый (опекун) итеп тәгаен кылына (билгеләнә).

Мәгълүм булганча, 1906 елның 31 мартында патша хөкүмәте төрки-татар, гомумән мөселман халыкларының мәктәпләрен кысу, ана телләрен чыгару, бу милләتلәрне урыслаштыру идеясенә таянган реакцион «Кагыйдәләр» кабул итә. Халык телендә алар кыскартылып, «31 нче март правилосы» дип йөртеләләр. Теленә, иманына, динәтенә зур афәт янаганын сизеп алган татар халкы бу «Кагыйдәләр»гә каршы бердәм күтәрелә, патша администрациясенң төрле идарәләренә шикаятләр, нәфрәтнамәләр ява башлый. Монда тәвәккәллекеңә көтмәгән хөкүмәт мәсьәләне яңабаштан карарга мәҗбүр була һәм ахыр чиктә үзенә үтә реакцион омтылышларыннан вакытлыча гына булса да ваз кичә. Халык мәгарифе министрлыгы (ул чорда «халык» дигәннән басым ясалган) ашыгыч рәвештә махсус комиссия төзи. Мөфти хәзрәтләре Мөхәммәдъяр Солтанов тәкъдире белән әлегә комиссия составына Гайса Еникеев та кертелә. Бу комиссиядә Гайса әфәнде «31 нче март правилосы»н кире кагылышыз дәлилләр белән фаш итә, милли мәгариф эшенә аяныч хәлгә тасвирлый, хөкүмәттән мәктәп-мәдрәсә ихтияжларына тиешле чыгымнар тотуны, мөселман мәгарифен һәрвакыт күз уңаенда тотуны таләп итә. Еникеевның ялкынлы чыгышы мөселман халкы күңеленә хуш килә, ул Гайса әфәндедә милләт мәнфәгатьләрен аяк терәп якларга сәләтле баһадир бер шәхес күрә. Моның нәтиҗәсе тиз күренә. 1907 елның көзендә III Дәүләт думасына сайлаулар башлана. 43 яшьлек Гайса Еникеев 10 мөселман депутатының берсе буларак, Казан губернасыннан Думага вәкил булып үтә.

III Дәүләт думасында аерым мөселман фракциясе төзелә. Билгеле инде, Гайса әфәнде дә

аның эшчәнлегеннән читтә калмый. Бик хәзерлекле булуын һәм активлыгын искә алып, Г. Еникеевны Дума җаваплы сәркәтипләренен берсе итеп сайламакчы булалар. Әмма ул, мөселман фракциясенен карары буенча, президиумда гел уңнар гына утырганлыктан, сайланудан баш тарта. Хәлбуки, бу бик гыйбрәтле факт. Социаль чыгышы буенча морза булган Еникеев тәрәккыят — прогресс тарафдары иде, шуңа күрә хөкүмәт сәясәтенә «ләббәйкә» дип торган уңнар белән янәшә утыруны ул үзе өчен хурлык санады. Бу җәһәттән Гайса әфәнденен IV Дәүләт думасында (1912 елда ул монысына да сайлана) башкорт, кыргыз, казакъ һәм Төркестан җирләренә үзәк губерналардан урыс крестьяннарын күчереп утыртуга каршы ясаган нотыгы аеруча игътибарга лаек. Хөкүмәтнең аз җирле крестьяннары мөселман җирләренә күчерү сәясәтен кискен гаепләп, ул әче тәнкыйт сүзләрен башкалада типтереп яшәүче бай алпавытларга да юнәлтә. Ни өчен әле, ди Еникеев, җире 15 дисәтинәдән арткан крестьяннар үзләре кебек үк ярлы крестьяннарга ярдәм итәргә тиеш тә, Петербурттагы университет дипломлы, берничә дистә мен дисәтинә җиргә, бихисап кибетләргә, «меңәр фатирлы 5—6 катлы йортларга ия булган» мөлкәт сахибләре читтә калырга тиеш? Без җирсез крестьяннарга ярдәм итү кирәклеген яхшы аңлыйбыз, әмма бер хәерче язмышын икенче юксыл хисабына хәл итүгә каршы киләбез. Урыннан Алексеев ише уң депутатлар чөнечкеле репликалар ташласалар да, Гайса әфәнде «дөнья кендекләре»нә каршы һөҗүмән дәвам итә, аларның кешелексезлеген, комсызлыгын ачып сала...

Әмма Еникеев биредә сүзнең җир микъдары хакында гына бармавын яхшы аңлый. Патша хөкүмәтенә, беренчедән, үзәк районнарда җир кытлыгынан җәфа чиккән крестьяннарын алпавыт биләмәләренә кул сузмавы кирәк иде. Икенчедән, мөселманнарның иң әйбәт җирләрен урыс крестьяннарына бүлеп биреп, царизм милләтләр арасында ызгыш тудыруны, җирле халыкны җәберләүне, кысуны, ахыр чиктә урыслаштыруны, христианлаштыруны максат итеп куйды. Патша түрәләре мөселман җирләрен урыс крестьяннарына бүлеп бирүне аклау өчен «православие динендәге халыклар Рус җирен туплаучылар алар» (икенче сүз белән әйткәндә, чит җирләргә басып алучылар) дип игълан иттеләр һәм бар көчләре белән башкорт, кыргыз, казакъ җирләрен талауны куәтләделәр. «Рус җирен туплаучылар, жыючылар» мәсьәләсенә тукталып, Гайса әфәнде болай дип белдерә: «Моңы Мәскәү князьлекләре хөкөм сөргән Московия чоры турында гына әйтергә мөмкин. Хәзер исә Россия гаять зур мәйдан били һәм бу мәйдан урыс элементы гына түгел, бәлки сугышлар вакытында каһарманлык кылган, тугрылык белән хезмәт иткән, фигыль һәм бәхет уртак булыр дип өметләнеп килгән инородецлар тарафыннан да тупланган. Мин уйлыйм ки, ватандашларның бурычы, вазифасы җирне һәм дәүләтне жыюда гына түгел, бәлки аларны химая кылу, ягъни саклау да» (Стенографик отчет, «Россия» газетасы, 2733—2734 б.). Бу җиргә шундый ук хокукны, ди хатип, без православный «жыючыларга» гына түгел, башка диндәге халыкларга да бер дәрәҗәдә бирергә тиешбез, югыйсә без инде хәзер «инородецлар»га бернинди дә ихтыяҗ калмады дигән фикергә килеп төртеләбез (Стенографик отчет, 2734 б.).

Күчереп утырту («переселение»), шуның нәтижәсе буларак милләтара ызгышлар кабыну мәсьәләсе ул чорларда шулкадәр кискен була ки, бу турыда татар газеталарында әледән-әле төрле жанрдагы хәбәрләр басылып тора. Мәсәлән, 1907 елның 7 февралендә «Урал» газетасында (Оренбург) «Кыргызлардан Россия халкына ачык хат» басыла. Шул ук елның февралендә Г. Тукайның якыннан катнашы белән Уральскида чыккан «Фикер» газетасы «Кыргызлардан-русларга» дигән жан өшеткеч ачык хатка урын бирә. «Фикер»дән бер гыйбрәтле өзек китерәбез: «Хөкүмәт... безнең яхшы җирләребезнең барчасын переселенецлар өчен дия алып бетерде. Безгә исә ялгыз (бары тик) әрем кеби нәрсәләр генә үсә торган... һичбер нәрсә үсми торган тозлы җирләргә генә калдырадыр. Переселенческая партия чиновниклары безнең тары, бодай вә солы чәчкән җирләребезне куркытып яки бай кыргызлар илә сатулашып алып бетерәләр вә үзәбезне «бүтән җирләргә китегез» дия куалар... безне төрмә, кәтер, казак вә солдатлар илә куркыталар... Кыргызлар, җирләренен бу илә талануына күчеп килмеш руслар сәбәп дия аларга дошманлашалар. Ошбу сәбәпле кыргызлар илә переселенецлар арасында дошманлык, үтерешү башланадыр. Ләкин без, аңлы кыргызлар, монда кыргыз вә рус каннарының гаепсез акканлыгын беләбез, фәкать моның илә бәрабәр кан агу моннан соң... дәхи дә (тагы да) артачагында шөбһә итмибез.

Хөкүмәт, алпавытлар файдасын төшенеп, җирсез крестьяннары кыргыз җирләренә күчерә. Ләкин моның сәбәпле кыргызларның һәлак булачагын һич төшенми. Хәлбуки, мәмлөкәттәге аерым милләтләрнең бәхетсезлегә хөкүмәтнең бәхетсезлегедер. Моңы ялгыз хөкүмәт илә руслаштыру тарафдарлары гына аңларга теләмиләр» («Фикер», 1907, 18 февраль).

Шулай итеп, Г. Еникеев Думадагы чыгышы белән хөкүмәтнең күчереп утырту, димәк кысыклау һәм демографик ситуацияне бозу сәясәтен хурлык тамгасы белән тамгалады, колониаль изү объекты булган мөселман халыкларының икътисади, милли һәм дини интересларын яклап чыкты.

Шулай да Еникеев мәгърифәт дөньясында шактый кайнаган һәм эш кылган булганлыктан, тоткан кыйбласына тугрылыклы булып, Думада да башлыча шул юнәлештә хәрәкәт итә. Ул Думаның мәгърифәт эшчәнлеген тикшерә торган махсус комиссиясендә әгъза була һәм аның

эшләрәнә бөтен вакытын сарыф итә. М. Ф. Усал, ягъни Фуад Туктаров үзенә «Беренче, икенче вә өченче Думада мөселман депутатлар һәм аларның кылган эшләре» дигән китабында (1909) Гайса әфәнденә бу комиссиядә һәм мөселман фракциясенә мәҗлесләрендә һәрвакыт чыгыш ясавын, уку эшләренә, мәктәп-мәдрәсәләргә кагылышлы канун, циркуляр, законопроектлар һ. б. шуның ише документларны табып, туплап, аларны тәфсилләп өйрәнү нигезендә гамәл кылуын язып үтә. Думадагы мөселман фракциясә мәктәп-мәдрәсәләр турында законопроект хәзерләгәндә бу эшнең башлап йөрүчесә һәм рухландыручысы шул ук Еникеев була. Законопроект әзерләү процессында Гайса әфәнде эшнең барышын тасвирлап, киңәш сорاپ һәм теләктәшлеккә өмет баглап гәзитләр аша халыкка мөрәҗғәт итә. Бу шәхеснең милләт өчен үз-үзен аямыйча эшләве турында шул ук китабында М. Ф. Усал, мөселән, болай дип яза: «Гайса әфәнде өченче Думадагы мөселман депутатлары арасында иң эшләүчән вә үзенә вазифасын бик галибәнә (каһарманнарча) ифа итүчеләрдәндер (башкаручылардан). Хәтта кышкы вә пасха каникулларында да Петербургтан китмичә, төрле китапханәләргә йөрәп, материал вә законнар тикшерәп үткәрдә. Хәтта шушы ике-өч ай эчендәгә хезмәтә аркасында Гайса әфәнде бик картайды да. Казаннан кара сач вә мыек белән киткән Гайса әфәнде биш елдан соң ак сакаллы карт булып кайтачактыр» (109—110 б.).

Гайса Еникеевның урысчасы бик камил булуы турында әйткән идек инде. Хәер, телне яхшы белү генә әллә ни мөҗиза түгел. Гайса әфәнде гадәттән тыш оста хатип, ягъни оратор да була әле. Алда телгә алынып киткәнчә, ул 1912 елда IV Думага да депутат итеп сайлана. Бу юлы Еникеев Думага Оренбург губернасы вәкиле буларак үтә. Ләкин соңгы 4 нче чакырылышка мөселманнардан фәкәт 7 генә кеше сайлана, әмма аларның да берсә (Самара губернасынан Миндәгалиев) ни сәбәптәндер Дума утырышларында катнашмый, мөселман фракциясенә гамәлдә 6 гына кеше тәшкил итә. Алар арасында заманының шактый дәрәҗәлә һәм укуышылы кешеләре була. Мөселән, Котлугъмөхәммәд Тәфкилев пажский корпус тәмамлап, подполковник дәрәҗәсә белән отставкага чыккан зат, озак еллар Бәләбәй өязендә дворяннар рәисе булып торган. Думада исә мөселман фракциясә башлыгы. Биниәмин Әхтәмов Петербург университетының хокук бүлеген тәмамлаган адвокат, Казанда присяжный поверенный ярдәмчесә. Бакудан сайланган Мөхәммәдйосыф Жәгъфәров шулай ук присяжный поверенный булып эшләгән югары дәрәҗәлә юрист. Дагстанлы (лезгин) Мөхәммәд Далгат Германиядә университет тәмамлаган зат, доктор, статский советник була һ. б. Әмма бу кешеләренә берсә дә төрки-татар, мөселман интересларын яклап, аларның мәгариф, рухи мәдәният өлкәсендәгә аяныч халәтен тасвирлап, Гайса әфәнде кебек фидаи чыгышлар ясамый. Бәлки матур итеп урысча нотык сөйли алмаганнардыр. Әмма Еникеев үзенә чиста урыс теле, сәнгәт дәрәҗәсәнә житкән хатиплыгы белән барча депутатларны үзенә жәлеп иткән. Хәтта башка ораторларның нотыклары вакытында әледән-әле тотнаксыз, тупас репликалар ташлап утырган карагруһ Пуришкевич та, стенография отчетларыннан күренгәнчә, Гайса әфәнденә бұлдерергә базмаган. Ә хатипның чыгышлары усал, үткен, аларда Пуришкевич ишеләрнең «үт куыгына» барып кадала торган ачы гаепләүләр, бик күп төрткә гыйбарәләр, кискен, кырку сүзләр тулып ята. Еникеевның ораторлык маһирлыгы аның көчлә логикасында, кәгазгә карамыйча ыспай жөмлөләр төзү осталыгында гына түгел. Гайса әфәнде урыннан әйтелгән һәрбер репликага, гажәп йөгәрек фикерлелек күрсәтеп, яшен тизлегендә җавап бирә, сүз сөрешенә һичбер кимчелек-ноксан китермичә, оппонентының «авызын томалый белә» гасабиланып, фикер жебен чуалтмый, һәр хәрәкәтеннән, ишарәсеннән үз-үзенә ышанганлык, вәкарәлек, «солидность» бөркеләп тора.

Татар милләтә вәкиле Г. Еникеевның аерымы татар, аерымы башкорт, яисә ялгыз казакъ, ялгыз кыргыз халыклары мәнфәгатә өчен генә көрәш алып бармавы жиңел аңлашылса кирәк. Ислам динендәгә бу милләтләренә барысына да хөкүмәтнең урыслагытыру, чукундыру-христианлагытыру политикасы бер үк дәрәҗәдә яный. Бу гомуми хәрәф-гарасатка бары тик бергәләп кенә каршы торырга мөмкин була. Шуна күрә дә гомуми интересларны күздә тотып, Думада төрле милләт вәкилләрен берләштергән мөселман фракциясә төзелә һәм ул, этник вә тел аермалыкларын күпертмичә, алга сөрмичә, ислам динендәгә бөтен кардәш халыкларның мәнфәгатләрен бертигез химая кыла, яклай.

Шуның белән бергә, Еникеев һәм аның фикердәшләре бер мөселман халкы өчен генә дә көрәшмиләр. Алар милли-колониаль изүне шулай ук шактый татып килгән башка «инородецлар»га да, теләктәшлек белдерәләр, алар өчен дә хокуклар даулылар. Билгелә инде, мөселман фракциясә гади урыс халкына карата да хәер-хаһлык принцибыннан чыгып эш итәләр: гомумкешелек, гомумдемократик позицияләрдә торып, социаль, икътисади һәм хокукий жәһәттән нык жәберләнгән православие мәһәбәндәгә урыс һ. б. халыкларның да интересларын онытмый, уртак ватан идеясен һәрдаим алга сөрә.

Инде Еникеевның III һәм IV Дәүләт думалары мөнбәреннән сөйләгән аерымы нотыклары эчтәлегенә урын бирик. Россиядә яшәгән, гомер сөргән төрек-татар һәм мөселман халкында Гайса әфәнде үзенә III Думада 1908 елның 9 июнь-мәҗлесендә ясаган куәтлә чыгышыннан соң зур шөһрәт казана, киң катлау милләт һәм диндәшләренә мәгълүм була. Бу нотыкны барлык абруйлы татар гәзитләре дә диарлек тәрҗемә итеп бастыралар. Без файдаланган «Идел»

гәзите (Әстерхан) ана үзенң дүрт санында (27 июнь, 1, 4, 8 июль) урын бирә. «Идел»дә басылған бу материал турыдан-туры стенографик отчеттан тәржемә ителгән һәм, безнеңчә, рәсми документ кәченә ия. Халык мәгарифе нәзарәтенң сметасын раслауга багышланган бу утырышта Г. Еникеев хөкүмәтнең мәғрифәт өлкәсендәге жинаятьчел сәясәтен бөтен кискен-легә белән фаш итә. Россиядә, ди ул, уку-укыту эшенә, гомумән, бик аз акча сарыф ителә. (Безнең соңгы вакытларда телдән төшмәгән «остаточный принцип» хәтергә килә. Әмма бу чыгымнарның да төп елеше православие динендәге халыклар файдасына тотыла, ә мөселманнар үксез, үги бала сыйфатында кала бирәләр. Урта һәм Көнбатыш уку-укыту округларына, аерым алганда, Мәскәү округына 941 мең сум тәгәен кылынганда, бөтен Төркстан вилаятенә нибары 203 мең тәңкә акча сарыф ителә. Житмәсә Синодка һәм башка рәсми ведомстволарга да бу суммалардан зур өлеш чыгарыла, ә мөселман мәктәп-мәдрәсәләре бу субсидияләрдән бөтенләй мәхрүм. Мөселман уку йортларына тартым чиркәү-приход мәктәпләре, духовное училищелар, семинарияләр һәм академияләр хөкүмәттән шактый зур суммалар алганда, шундый ук рухи максатларга хезмәт иткән мәдрәсәләренң ярдәмнән гажиз калуы бик аяныч күренеш. Ә бит, дип дәвам итә Еникеев, Синод үзе генә дә һәр ел рухани, дини һәм мәғрифәт максатларына 30 миллион сум акча сарыф итә (Идел, 1908, 27 июнь).

Шуннан соң хагип патша хөкүмәтенң «икенче сорт» милләтләргә, ягъни мөселманнарга карата үткәрелгән сәясәтенң тамырларын тикшерә башлый, Екатерина II заманнарына кадәр тарихи экскурс ясый. Ахыр чиктә, хакимиятнең асыл максаты — «мөселман балаларын урыслаштыру» дигән нәтижә чыгара. Чыгыш дәвамында Гайса әфәнде Александр II вакытындагы Мәғрифәт министры Дмитрий Толстой, карагүһ миссионерлар Ильминский, Тимофеев, Малов, Шестаковларның жинаятьчел эшләрен фаш итә, 1870 елда кабул ителгән «Инородецларны укуту чаралары» дигән реакция «Кагыйдәләре»нең асылын ачып сала. Мәғрифәт министрлыгының 1870 едагы махсус журналынан ул иллюстрация өчен бер өземтә китерә: «Әлбәттә, Россия дәүләтендә яшәгән инородецларны укутудан төп максат-аларны урыслаштыру һәм урыс халкы белән кушу булып тора» (835 б.) Шуннан соң Еникеев хөкүмәтнең беренчесеннән дә әшәкерәк, әмма тегесенә нигезләнеп эшләнгән 1874 ел «Кагыйдәләре»нә анализ ясый, аның иң карагүһ һәм чирканыч 7 пунктың тәфтиш итә. Бу «цивилизацияле» документлар нигезендә ана теле, иман, мәктәп-мәдрәсәләр, гомумән, рухи хәят шундый кысуларга дучар ителә ки, хәтта мөселманнар, бу очракта башлыча татарлар, күпләп Төркиягә һижрәт кыла, ягъни асыл ватаннарын ташлап китәргә мәжбүр булалар. Төрле мәкерле ысуллар белән (мөселманнар мәнфәгатә өчен эшләнә дигән уйдормалар таратып) үткәрелгән урыслаштыру сәясәтен Гайса әфәнде әхлак, инсаф, инсаният төшенчәләренә бөтенләй хилаф һәм мөселман халыкларын милләт буларак бетерүгә, юк итүгә алып бара дип белдерә. Бу политика, ди ул, мәмлөкәт мәнфәгатә күзлегеннән дә бик зарарлы, чөнки ватандашлар арасына дошманлык сала (Идел, 1908, 1 июль).

Еникеев ата миссионер, кара йөз Ильминскийның Синод башлыгы (обер-прокуроры) Победоносцевка язган күп санлы хатларыннан өзекләр китерә, боларны төрки-татар, мөселманнарга халык буларак түгел, бәлки урыслаштыру, христианлаштыру объекты итеп кенә карауларын баян итә. Ул хатларның этәлегенә Гайса әфәнде биргән баяләрне Думаның сул канаты хуплап каршы ала, гөрләтеп кул чаба. Оратор мөселман мәктәпләренә көчлөп урыс теле кертүне, урыс класслары ачуны, мең ел игелекле хезмәт иткән гарәп хөрәфләрен кысрыклап, кириллица, урыс дәрәсләкләре көчлөп тагуны, мөселман балаларының зифәнен православие рухында «пакьләргә» тырышуны, исламнан йөз чөөртергә маташуны кискен гаепли һәм Дума депутатларына мөрәжәгать итеп, алардан мөселман мәктәпләрен чын милли нигездә тәрәккый иттерүдә ярдәм кулы сузуларын сорый. Ильминский ысулындагы урыс-инородец мәктәпләре дип белдерә хатип, гыйлемгә һәм прогресска хезмәт итмиләр, мөселманнар аларга ышанмыйлар, бу школалар мәғрифәт тарату юлында уңай роль уйный алмадылар һәм алмаячаклар. Фән раслаганча, ди Еникеев, бер халыкны тәрәккый кылдыру өчен уку ана телендә булырга тиеш. Школа-мәктәпләрдә һәр предмет балаларның үз ана телләрендә укытылып, урыс теленң исә аерым бер дәрәс кенә булуы шарт. Бу очракта да урыс телен уку мәжбүри түгел, бәлки балаларның үз ихтыярларында булырга тиеш (Идел, 1908, 4 июль).

Нотыгының азагында Г. Еникеев мәғрифәт өлкәсендәге гаделсезлекләрен, телне, иманны, динне кысуларның кичекмәстән бетерелүен, мөселманнар өчен мәдәни сферада киң мөмкинлекләр тудырылуын, төрле махсус уку йортлары ачылуын, мөселман мәгаллимнәренң урыс учительләре белән хокуклары тигезләнүен һ. б. таләп итә. Һәм шул таләпләренә эченә алган, 10 пункттан торган программа тәкъдим итә (тулырак вариантың түбәндәрәк күрсәтербез). Бары тик шушы элементар таләпләр үтәлгәндә генә, дип белдерә оратор, мөселманнар ватаннарына тугрылыклы гражданныр булырлар, аның мәнфәгатләре өчен бар һиммәтләрен сарыф итәрләр. Бу сүзләргә суллар бик каты кул чабалар (Идел, 1908, 8 июль).

Гайса Еникеевның Россиянең мөселман дөньясында киң яңгыраш тапкан икенче зур чыгышы III Дәүләт думасының икенче сессиясендә, 1909 елның 20 апрелендә була. Биредә без турыдан-туры стенография материаллары фотокүчермәләреннән файдаланабыз. Бу нотыгын депутат үзенң үткән елгы чыгышындагы таләпләренң үтәлү-үтәлмәвеннән башлый. Нәтижә

бер: мөселманнарның мәгариф эшендә бер генә карыш та алга китеш юк, киресенчә, жинаять-чел сәясәт һаман куәтләнә, милләтләрне кысу колачы арта гына бара. Хатип Дума әгъзалары алдында патша хөкүмәтенә 1870 елгы 26 март, 1874 елгы 20 ноябрь «Кагыйдәләре»еннән башлап, 1906 елгы 31 март һәм 1907 елгы 27 октябрь «Кагыйдәләре»енә кадәр — барысының да мөселман халкын чикләү, кысу, жәберләү, изүгә нигезләнүенән тәкратлап күрсәтә, боларның «какшамас» вә «тайпылмас» урыслагыту идеясен генә алга сөрүләрен исбатлый. Мәнә аның чыгышыннан бер өзек: «Хөкүмәт үзенә мәктәпләрдәге урыслагыту сәясәте белән безнең балаларыбызның туган әлифбаларын, туган хәрәфләрен тартып алырга, аларны гомуммөселман мәдәниятеннән, гомуммөселман тамырларыннан аерырга тели; ул урыслагыту ансатрак булсын өчен, гомуми мөселман гаиләсен бүлгәләргә, кисәкләргә таркатырга омтыла. Хөкүмәт безнең балаларыбызның дини хисләрен һәлак итеп, аларга ят төшенчәләр тагарга тырыша һәм шуның белән туган төбәгеннән, газиз халкыннан аерырга маташа» (Стенографик отчет, 3 нче чыкырылыш, 2 нче сессия, 2577 б.).

Г. Еникеев бу нотыгында да (Идел буе, Кырым тарафлары үрнәгендә) мөселманнарны тел һәм дин жәһәтеннән иләмсез кысуларның берсеннән-берсе шыксызрак яңа мисалларын китерә, хөкүмәтнең мөселман халыкларына карата һаман саен көчәя барган һөжүменә нәфрәтен белдерә. Аерым алганда, Бөгелмә өязенә Шәлшәле, Миндәбай, Чапай авылларындагы татар мәктәпләрен тар-мар итү, ябу фактлары аның нотыгының тәсир көчен тагын да арттыра. Еникеев төрки-татар, мөселман халыкларының милләт буларак сакланып калуында ислам диненә нинди әһәмияткә ия булуын бик яхшы аңлый. Исмәгыйль бәк Гаспралыны, тел һәм дин — милләтнең нигезе, алар жуелса яисә бозылса, милләт яшәүдән туктый, дигән гали фикере Гайса әфәнде өчен дә кыйбла була. Шуңа күрә ул динне кысыклауга, мөселманлыкны эзәрлекләүгә, иманны мәсхәрәләү күренешләренә кыя ташы кебек каршы тора, мәктәп-мәдрәсәләренә нигезендә дин, дини әхлак ятарга тиеш дигән карашны алга сөрә.

Гайса Еникеев төрки-татар, мөселман халкының инде югалтыр нәрсәсә дә юк дәрәжәсендә дигән ноктаи назыйрдан чыгып, курку, шөбһәләнү, икеләнүләрен бөтенләй читкә алып ташлый һәм сәясә карашлары, социаль кыйблалары үтә чуар булган Дума әгъзалары алдына, милләт хакын каһарманнарча даулап, биш пункттан торган, «кичекмәстән үтәләргә тиеш» дигән таләпләр китереп куя (түбәндә тәфсилләп тукталырбыз). Бу чыгышны да суллар дәррәү кул чабып алкышлыйлар. (Шунда ук, 2588—2589 б.)

Бу урында аз гына чигенеш ясап, шуны искәртү зарур: Г. Еникеевның һәр чыгышында, аерым пункт ителәп, махсус басым ясап әйтелмәсә дә, мондый фикер ярылып ята: Россиядәге төрки-татар, мөселман, православие мәзһәбендәге бүтән милләтләр кебек үк, дөүләткә кырыкмаса кырык төрле салым, йолым түли, солдат бирә, урта ватанны дошманнардан саклай, патша хезмәтен үти, авылда игенен игә, фабрикада товар житештерә, шахтада күмер чаба, приискада алтын казый һ. б. Кыскасы, башкарган эшләре, вазифа-бурычлары хәтсез, ә хокуклары мыскыл итү дәрәжәсендә чикләнгән. Бүтән милләтләр белән бер дәрәжәдә үк мәмләкәт мәшәкәтләрен күтәргән халыкны Россиянең тигез хокуклы, һәр гражданны итеп күрсә, аның тәрәккыяте өчен бөтен көчне сарыф итәсе, кылган хезмәтләренә тәшәккер итәсе, рәхмәт укыйсы урынына идарәче даирәләр, мөселманнарны тел, дин, мәгариф, мәдәният жәһәтеннән аяусыз жәберлиләр, наданлыкка дучар итәләр, урыслагытулар, иманына тукуналар. Хөкүмәтнең мөселманнарга таләпләре зур, дөгъвалары олы, әмма аларның үз дигәнчә, кешечә яшәүләре өчен кыл да кыймылдатмый. Житмәсә, шушы инсаниятсез мөгәмәләгә ризасызлык белдерсәләр, хөкүмәт мөселманнарны сепаратизмда гаепли башлай, панисламизм, пантюркизм ише карачкылар уйлап чыгара, төрле шыксыз мөһерләр баса, тамгалар суга... Бу фикерләр һәр дүрт Дөүләт думасында башка мөселман депутатларның (К. Хасанов, С. Максуди һ. б.) чыгышларында да еш кабатлана.

Гайса әфәнденең IV Дөүләт думасында 1912 елда ясаган чыгышы да милләт мәнфәгатьләрен яклау жәһәтеннән бик кыйммәтле. Ул биредә дә патша хөкүмәтенә «инородецларны матди һәм рухи яктан изүнең иске традицион юлына» кыю бәя бирә. Дмитрий Толстой, Победоносцев, фон Плеве кебек карагүлһарның тынчу дәверен, аларның реакцион мәсләкләрен фаш итә. Самодержавиенә тоткан юлына ул, бер дә курыкмыйча, «проведение черносотенно-ассимиляторски-миссионерско-обрусительной тенденции» дигән үтергеч диагноз куя (Стенографик отчет, «Россия» газетасы, 2140 б.). Ә бу тенденция, ди хатип, «инородецларны хокукый яктан чикләү, аларны наданлыкта, караңгылыкта тоту, матди һәм рухи зәгыйфьләндерү, жирсез калдыру, ана телен, туган әдәбиятны, дини, этник үзенчәлекләрен, горәф-гадәтләрен юкка чыгару, һәр халыкның иң мөһимдәс нәрсәсә булган милли мохитен, яшәеш һәм матди иминлек шартларын харап итүдән гыйбарәт». Бу вакыт сулдан кул чабулар, «дөрес» дигән тавышлар яңгырый... (Шунда ук.)

Бу чыгышларның аеруча әһәмиятле ягы тагын шунда, аларның текстлары махсус стенографик хисаплардан тыш, урыс һ. б. телләрдәге гәзитләрдә дә басылып торган. Димәк, нотыкларның эчтәлегә белән Россиянең алдынгы карашлы даирәләре генә түгел, чит ил зыялылары да таныша алган, төрки-татар мөселманнарның аяныч әхвәле турында камил мәгълүмат хасил иткән.

Гайса Еникеев тирән мәғлүматлы политик та. Аерым алганда, ул шул замандагы социаль шараитны, Россиянең империячел асылын, колониаль сәясәтен, милләтләрнең азатлык өчен көрәш тенденцияләрен бик нигезле итеп тасвирлый. Нәтижәдә аның чыгышы әледән-әле сулларның бердәм алкышлауларына күмелә. Хатип бер халыкны икенчесенә каршы куюнын, «инородецлар» проблемасын куерту, күпертүнең реакциягә бик файдалы икәннен күрсәтә, урыс халкының да империячел структураларда имин яши алмавын искәртә. Хәтта моны дәлилләп мәғлүм классик фразаны да китерә: «Үзе белән янәшә яшәгән милләтләрнең хөрриятенә даими төстә кул сузучы халык үзе дә азат була алмый». Әлбәттә, суллар «теттереп» кул чаба (Шунда ук).

Чыгышларыннан күренгәнчә, Еникеев Россиянең патриоты, ватанпәрвәр шәхес буларак гәүдәләнә. Ул мәмләкәтнең бердәмлеге, куәте, иминлеге, өметле киләчәгә өчен тирән борчыла. Нәкъ шуңа күрә дә һәр милләтнең «хөр Россиянең хөр гражданны» булуын телә, «бүлгәлә һәм идарә ит» принцибын катгый төстә кире кага. Идарәче даирәләр үткәргән жинаятьчел сәясәтнең илне һәлакәткә алып баруына көенч белдереп, Гайса әфәнде Дума депутатларына кисәтү ясай. Хокук, тел, дин жәһәттеннән, кауми аермалыklar, гореф-гадәтләр, рухи һәм матди яктан рәхимсез изү, кысу, жәбер кылу, Россия гражданны арасына милләтара ызгышлар салу — болар барысы да, дип белдерә хатип, илнең куәтен бик нык киметте. «Әфәнде-ләр,— ди ул,— хәзерге сугышлар дәүләтнең мәдәни дәрәжәсенә, ватанпәрвәрлегенә, бу мәмләкәтнең этбаглары (подданнылары) бердәмлегенә имтихан икәннен онытмагыз. Победоносцев, Плеве һәм компаниясенә жинаятьчел политикасы Манчжурия кырларында, Цусима хурлыгында һәм 1905 ел революциясендә бөтен тулылыгы белән үзенә гәүдәләнешен тапты...» (Шунда ук, 2143 б.). 1905 ел инкыйлабын бу исәпкә кертеп, Еникеев аны китереп чыгарган сәбәпләргә, ягъни шул ук «мисез» сәясәткә ишарә ясады.

Өвәлге чыгышларындагы таләпләрне дә берләштереп, милләт мәнфәгатьләрен хәятының иң алгы планына куйган Еникеев IV Дума әгъзалары алдында 11 пункттан торган янә бер зур программа күтәрә чыга. Хәзерге чорыбыз өчен дә бик актуаль икәннен истә тотып, без аны тулысынча китерүне тиеш табабыз.

1. Мәктәп өлкәсендә мәселманны урыслаштыру системасын бетерергә һәм 1870 ел 26 март «Кагыйдәләре»ннән башлап 1907 ел 1 январь «Кагыйдәләре»нәчә дәвам итеп килгән кысу чараларын юк итәргә.

2. Дәүләт казнасыннан халык мәгарифенә сарыф ителә торган сумма гадел бүленсен, акчаның мәселманны тигән өлеше мәселман халкының санына карап тәгаен кылынсын.

3. Мәселманның гомумбелем бирү башлангыч мәктәпләре халыкның яшәеш, этнографик һәм дини үзенчәлекләрен катгый исәпкә алып төзелсен һәм бу мәктәпләрдә уку аңа телендә алып барылсын.

4. Бу мәктәпләргә тиешле мөгаллимнәр хәзерләү өчен педагогик уку йортлары ачылсын.

5. Барлык мәселман мәктәбе мөгаллимнәре хезмәт хокукларыннан (правами службы) файдалансын һәм матди яктан урыс укучылары белән бертигез тәмин ителсен.

6. Башлангыч мәктәпләрнең мөгаллимнәр персоналын хәзерләү мәсьәләсе хәл ителгәнә кадәр, Халык мәгарифе нәзариәтә тәкъдим итәргә: дини мәселман мәктәпләре указлы мәдәрисләренә мәдрәсәләргә тәмамлау турында биргән таныклыкларын башлангыч жәдиди мәктәпләрдә мөгаллим булып эшләү өчен житәрлек дип танырга; әгәр мәдрәсә мөдире, ягъни мәдәриснең күзәтүе һәм җаваплылыгы астында төзелсәләр, мөгаллим булчак кешеләргә дидактика һәм методика кагыйдәләре белән таныштыру өчен ачылган педагогик курслар оештыруны тыймаска.

7. Мәселманның дини мәктәбе Халык мәгарифе нәзариәте карамагынан алынып, үзе дә үзгәртеп корылырга тиешле Мәселман дини идарәсенә тапшырылсын. Аннан тыш бу мәктәпләр Изге Синод карамагындагы рухи тәгълими уку йортлары белән тигез рәвештә дәүләт казнасы хисабына тәмин ителсен.

8. Мәселман балалары кереп укый торган гомумбелем бирү уку йортларына тиешле предмет буларак казна хисабына ислам дине кертелсен һәм мәселман балаларын бу уку йортлары уставында каралганнан олырак яшьтә дә кабул итү гәмәлгә куелсын.

9. Хатын-кызлар уку йортлары да Мәселман дини идарәсе карамагында булсын, алар өчен чыгымнар шушы идарә аркылы бирелсен; мәслимәләр өчен тотыла торган сумма аларның санына карап билгеләнсен.

10. Башлангыч гомумбелем бирү мәктәпләрен оештыру һәм аларның программаларын төзү жирле халыкның, урыннардагы жәмәгәт оешмаларының ихтияжларыннан чыгып, закон нигезенә корылган тәртипкә таянып эшләнсен. Бер үк вакытта урыннардагы оешмалар программаларын жирле халыкның дини һәм яшәеш үзенчәлекләрен игътибарга алып, төрле кауемнәрнең дини һәм бүтән башкалыкларын истә тотып сайланган вәкилләрнең турыдан-туры катнашуы белән тормышка ашырылсын.

11. Мәселманны өчен, жирле дини һәм яшәешкә кагылышлы аерымлыкларны күздә тотып, гомумбелем бирү югары типтагы башлангыч мәктәпләр, авыл хужалыгы, сәүдә, техник белем, һөнәрчелек мәктәпләре һ. б. профессиональ уку йортлары ачылсын (Шунда ук, 2144 б.).

Империя пайтахете Петербургта, уң һәм карагруһ депутатлар күпләп «кунаклаган» Таврия сараенда мондый программаны гарыз кылу, әлбәттә, мисалы күрелмәгән кыпчылык иде. Шулай итеп, Гайса әфәнде, тайпылмас курсыннан язмыйча, төрки-татар, мәселман халыкларының язмышына кагылышлы иң житлеккән, иң кичектергесез мәсьәләләргә үтәүне тагын да үтемлерәк таләп итә, нотыгын сул тарафларның алкышлары арасында тәмамлай.

Безнең уебызча, Г. Еникеевның киң Россия мәмлөкәтенә һәр тарафыннан жыелган гаять чуар карашлы вәкилләр мәжлесендә ясаган мондый үтә кыпо, таләпчән, конструктив, тормышчан чыгышлары милли тарихыбызны бизәүче якты бер сәхифә булып тара. Без мондый каһарман шәхесләребез белән чын мәгънәсендә горурлана алабыз. Күргәнебезчә, хәзерге вакытта, РСФСР күләмендәге халык депутатлары съездларында, РСФСР Югары Советлары сессияләрендә (Татарстан да шул исәпкә керә) чыгыш ясаучы депутатларыбызга Гайса Еникеевның гасыр башындагы нотыкларынан гыйбрәт алырдай урыннар шактый күп. Чөнки Гайса әфәнде нотыкларының төп өлеше бүгенгә күн өчен дә үтә актуаль яңгырый, миллият язмышына, мәдәнияткә кагылышлы бихисап мәсьәләләр өле дә булса хәл ителмәгән, яисә аларның торышы Еникеев чыгышлары заманына караганда да аянычрак.

III һәм IV Дәүләт думаларындагы тынгысыз эшчәнлектән тыш та Гайса Еникеев кул кушырып ятмый. Ул шул ук чорларда мәселман мәктәп-мәдрәсәләре торышын тикшерү буенча жыелган съездларда актив катнаша, мәгариф проблемаларына багышланган хезмәтләр яза. Мәселән, 1910 елда Петербургта «Законопроект о начальном образовании» һәм «Проект предложенного закона о введении всеобщего начального обучения» дигән ике китап бастырып чыгара. Тиздән бу хезмәтләр татарча да дөнья күрә.

Шунысы да игътибарга лаек, кайбер мәгълүматларга караганда, Г. Еникеев III һәм IV Думалардагы социал-демократлар фракциясә белән элемтәдә торган, конспиратив максатларда урысча псевдонимнан файдаланган.

Кызганычка каршы, Гайса әфәнденең революциядән соңгы тәржемәи хәле һәм эшчәнлегә аз билгеле. Бу өлкәдә өле безгә житди эзләнүләр алып барасы бар. Биредә бер әһәмиятле моментны искәртеп китү дә урынлы булып. Думада ясаган үткән чыгышлары буенча Г. Еникеевны В. И. Ленин яхшы ук белгән булырга кирәк. Кайбер саңгырау, риваяти мәгълүматларга караганда, Октябрь хәрриятеннән соң Совет хөкүмәте башлыгы Гайса Хәמידуллаглы, мәгариф өлкәсендәге олуг тәҗрибәсен күздә тотып, шул сферадагы хезмәткә тартырга уйлаган. Бу хосуста Еникеевга тиешле кәгазь бирелүе дә риваять ителә. Әгәр әлегә факт расланса, Гайса Еникеевның үз заманында нинди абруйга ия булуын тагын да калкурак күзалларга мөмкин булып иде.

1918—1923 елларда бу гаярь шәхес Вятка шәһәрендә халык мәгарифе комиссариатының губерна коллегиясә әгъзасы булып тора һәм мәктәпләр бүлеген житәкли. Бу постларда игеләклә хезмәт башкара. 1923—1928 елларда Еникеевны без инде Уфада Дәүләт банкысында хезмәткәр сыйфатында күрәбез. 1927 елда аның «Авыл хужалыгы буенча статистик мәгълүматлар» дигән татарча хезмәткә дөнья күрә.

Ни өчен туган халкы мәнфәгатьләре, мәгърифәтә хакына бөтен энергиясен сарыф иткән мәшһүр зыялы шәхес соңгы елларында «сәер» юнәлеш алып, авыл хужалыгы өлкәсенә, финанс системасына кереп киткән соң? Моның сәбәбе бик гади. Совет властеның сталинчыл дәверендә затлы нәселдән килгән шәхесләргә, гомумән, чыгышлы буенча ярлы крестьян яки эшче булмаган кешеләргә мәгълүм сыйнфый күзлектән чыгып кына бәяләү гәмәлдә иде. Шәхесләргә бай, буржуй, алпавыт, мулла яисә аның токымы дигән кара мөһерләр сугылып, аяусыз һөҗүм кампаниясә жәелдерелде. Кулга алу, сөрү, ГУЛАГ төпкеленә озату, һич югында эзәрлекләү гадәти бер күренешкә әверелде. Билгеле инде, морза нәселеннән булган (гәрчә «чабаталы» булса да) Гайса Еникеев та бу шаукумнан имин калмады, ул да сыйнфый көрәш гөбәсенә элгеп, үзенә «аксәяк» чыгышы өчен төрлечә кысыкланды, бакый омытылышы булган төп эшеннән читләштерелде. Шулай да ул үз үлеме белән дөнья куйган «бәхтияр» шәхесләргә берсе булды. Гомер йомгагының 1937 ел мәхшәренә кадәр сүтелмәвен «бәхет» дими ни дисен? Гайса әфәнде 1931 елда 67 яшендә Уфа шәһәрендә вафат булды.

Мәкаләбез героеның нәселе, варислары турындагы мәгълүматыбыз да әлегә бик чикле. Аның Ибраһим исемле (Рязань шәһәрендә гомер кичергән) улы һәм бер кызы булганлыгы гына мәгълүм. Бәлки бу мәкаләгә укыганнан соң, олуг мәгърифәтчебезнең якин кардәшләре, аны күрәп яисә ишетеп белгән өлкән яшьтәге кешеләр безне хәбәрсез калдырмаслар. Гайса әфәнденең торышы һәм эшчәнлегә турындагы истәлекләр белән уртаклашырлар.

Югары мөнбәрләрдән халкыбызның хокукларын яклап оран салган, аны агарту, мәгърифәтләр, сәгадәтләр итү өчен жанын аямаган бу фидакяр миллият хадименең якты рухы алдында без баш ияргә тиешбез.

РАВИЛ ӘМИРХАН,
тарих фәннәре кандидаты.

ТАРИХИ КЫҢГЫРАВЫК

(Бер гажәеп шәхес турында)

Рәшид Ибраһимов (1853—1944) яки Габдрәшит Ибраһимов, Рәшид казый, Рәшид баба — татар журналисты, тумышы буенча Бохарадан булып, аннан Себергә, Тобольск төбәгенә килеп урнаша, Кышкар мәдрәсәсендә белем ала, дүрт ел бие Мәдинә шәһәрәндә (Гарәбстан) яши, Оренбург Диния нәзарәтендә казый була, 1895 елдан журналистлык эшенә күчә, татар, гарәп телләрендә газета-журнал чыгара башлый. «Иттифакы мәслимин» партиясен оештыручылардан берсе. Унынчы елларда ул Япония, Һиндстан, Төркиягә сәяхәт итә. Балкан сугышы вакытында «Бәянел-хак» газетасына хәбәрләр жибереп тора. 1913 елда ул Истанбулдагы «Төрөк йорду» һәм «Төрөк сүзү» журналларында эшли, «Ислам дөнъясы»нда редактор була. Тукай томнарында аны «Октябрьдән соң ак эмигрант» дип аңлаталар. Дәрәс түгел. Р. Ибраһимов Россиядән Октябрь революциясенә кадәр үк китә, беренче бөтендөнъя сугышы вакытында Берлинда яши һәм әсирлеккә төшкән татар солдатлары янына килеп йөри (бу турыда Франциядә чыккан китапларда мәгълүмат бар; шул үк вакытта ТАССРның халык, РСФСРның атказанган артисты Хөсәен Уразиковның (1894—1977) безнең блокнотта язып алынган истәлекләре бар). Х. Уразиков, патша армиясе солдаты, әсирлеккә төшкәч, лагерьда аны күрә. Р. Ибраһимов әсирләр тезелгән строй алдына Хөзр-Ильяс кебек ак чапан, ак чалмадан, ак атка атланып килеп баса. Унжиде меңлек татар егетләрен Төркиягә күчеп, анда Гыйрак тирәсендәге чикләрдә Англиягә каршы көрәшү өчен төрөк батальонына язылырга өнди. Татар егетләреннән бер мең кешелек армия төзеп аны Төркиягә озаталар. Әмма Истанбулда кабат хәрби хәзерлек мәктәбен үткән татар егетләре үзләрен яңадан ниндидер максатларда үткән кертәчәкләрен белгәч, баш күтәрәләр. Солдатлардан байтак кеше Төркия туфрагында башын сала: әсир офицерлар белән солдатлар арасында килеренке моментта бик күп солдат кача. Берничәсен әсир офицерлар атып үтерәләр, куркып калган әсирләрдән үзен-үзе үтерүчеләр була. Күп кенә татар егетләре Төркиянең көньягында куаклы урманнар эченә качып, шунда калалар. Евфрат елгасы буенда, Басрада инглизләргә каршы сугышта күп татар егете башын сала... (Болар — Бөгелмә, Азнакай, Минзәлә, Оренбург, Астрахань, Бирск, Эстәрлетамак, Буа, Этнә егетләре... Зюссен лагерена алар янына Р. Ибраһимов кына түгел, герман профессоры Г. Вайль дә килеп йөргән һәм бик күп жырлар, текстлар язып алган һәм 1930 елда Берлин-Лейпциг басмаханәсендә «Татар текстлары» исемле китап чыгарган, Р. Ибраһимовның үгет-нәсихәте белән Төркия-Гыйрак фронтына киткән татар егетләре исә баш күтәрәп, офицерларын атып үтереп кире Истанбулга кайталар. Әмма инглизләренң Багдад өчен көрәше барган районда байтак татар егетләре яңадан икенче тапкыр — инглизләргә әсирлеккә төшәләр. Истанбулдан дингез аша Ватанга кайтып житкән әсирләргә Севастопольдә аклар каршы ала һәм кызылларга каршы көрәшәргә дип мобилизация яыйлар. Ләкин юлда бу егетләр баш күтәрәп, ниһаять, кызылларга кушылалар һәм 1920 елда Самарага киләләр. Х. Уразиков сөйли: Самараның драмтеатрында митингта кызыллармеецлар белән берлектә төрөк коммунисты М. Сөбхи чыгыш яый. Х. Уразиков шунда Р. Ибраһимовны күрә: Япониягә малае янына барышы икән (Р. Ибраһимовның малае Мөнир, әтисенен теләге буенча Токио университетын тәмамлый, шунда яшәп кала). Рәшит казый «Николай патшаны үтерсәләр, каберен тапмыйм» дип йөргән кеше, патша власте бетерелгәч, шулай чит илдә яшәп кала. Ул 1944 елның сентябрендә Япониядә үлә, кабере — Токиода.

Р. Ибраһимов — үз гомерендә матбугатта жылы сүз ишеткән кеше түгел. Югыйсә, царизмның кан дошманы инде. Әмма аның самодержавиегә каршы дошманлыгы Россия тарихындагы эшчеләр хәрәкәтенң программасыннан бик ерак тора. Аның көрәш ысулында эшкә ашмаслык алымнар да очрый иде.

Рәшид бабаның куәтле энергиясе күп очракта жилгә оча. Мәсәлән, ул Япония үзәге Токиода мәчет салдыру өчен акча җыя, бу мәчетне салдыра да. Тукайда:

Ала карга, кара козгын әрсезләнә — тук була;
Һинди мәдрәсә салганда, Рәшид — мәчет Токиода.

Һинди Минһаж. — Йосыф Кадермәтев дигән кеше. Ул Һиндстанда белем ала. Ул Саратов ягындагы Хвалын өязендә Һиндстан тибында университет салдырам дип халыктан акча жый, әмма «дарелфенүн» салынмыйча кала. Һ. Минһаж шулай сатира объектына әйләнә.

Тукайда Р. Ибраһимов гел сатирик планда: Рәшид баба Япониягә, Йосыф Акчура Фәластинга сәяхәткә чыгып киткәч «Яшен» журналының 1909 елгы апрель санында Тукай «Дәүре галәм» («Дөнья гизү» мәгънәсендә) дигән шигырен бастыра. Р. Ибраһимовның бу исемдә китабы бар.

Йосыф китте сәяхәткә, Рәшид икенчеләп китте,
Рәшиднең сурәтендә бер дегет тулган чиләк китте.

Тукай аның «Өлфәт» газетасын (Петербург, 1906—1907) да тәнкыйть итә, клерикаль газетаның «жимерелү»еннән көлә. Рәшид казыйның мин-минлеген эләктереп ала: «Гаҗәп талантлар» дигән фельетонында «гадәттән тыш булдыкчылык» дигән төшенчәгә аның «үз-үзен мактарга» яратканын кертә, «Дөнья бу, йа!» дигән шигырендә Р. Ибраһимовның милләт исеме белән халык алдында күтәрелеп, ахырдан буржуалар интересын кайгыртучыга әйләнгәнлеген күрсәтә.

Бер заманда Рәшидкә «габде милләт» нам бирәб,
Хәзер инде «габде корсак»ка төшергән дөньядыр.

(Габде-кол).

Мондый өзеңләр, мисаллар байтак. Әмма, әдәбият тарихында бер төгәлсезлек бар. Японияне мәселманлыкка чыгару юнәлешендәге эшчәнлекне татар буржуа журналисты Г. Ибраһимовка гына кайтарып калдыралар. Һич тә алай гына түгел. Тукай әсәрләренен 1975 елгы 1 томында моңа карата шактый тәфсилле комментарий бар. Анда, 1906 елда Тукайның «Япунияне мәселман идәчәк голяма нәрәдә?» (Японияне мәселман итүче муллалар кайда?) исемле шигыренә аңлатма буларак, болай әйтелгән: динчеләр тарафыннан Япониядә мәселманлык тарала, микадо (патша) мәселманлыкка чыга, шул максатта мәселман галимнәрен чакыра икән, дигән хәбәр таралган, диелә. Р. Ибраһимов та бу эшкә алынып, Япониягә сәяхәт кыла. Шулай итеп, татар матбугаты өчен бу хәл фельетон жанрына азык була.

Рәшид Ибраһимовка — аның энергиясен шундый буш, авантюристик эшкә исраф-итәргәме инде? Нигә шулай? Бу сорауга җавапны 1922 елда Галимжан Ибраһимов бирәчәк.

«Японияне мәселманлыкка чыгару» буенча исә Рәшид казыйдан башка да кешеләр, оешмалар эшли иде. Әйтик, Р. Ибраһимов Япониягә 1909—1910 елларда сәяхәт итә, ә Тукайның «... нәрәдә?» шигыре 1906 елда ук «Фикер»дә басылган. Бу чорда әле Р. Ибраһимов «япончы» түгел. Ул — берәздән гына бу шаукуымга кушыла. Аның юлъязмасы «Дәүре галәм»дә 1909 елда гына басыла. Димәк, японнарны мәселманлыкка чыгару буенча кемнәрдер, башкалар эшләгән, активлык күрсәткән? Дөрөс, Тукай инде 1906 елда ук бу авантюрага үзенә мөнәсәбәттен ачык белдергән иде: моның белән шөгыйльләнгән мәселман галимнәренә мөрәҗәгать итеп, ул болай ди:

Япония патшасы микадо мәселман булырга тели диләр;
Сезне уз янына чыкара — бик тиз шунда китегез!

Тукайның гел шулай инде: бу эш белән мәшгуль динчеләргә «китегез!» ди (1906), ә хезмәт ияләре татарларга Россия империясенен карагучылары «Төркиягә китегез» дигәч, «Китмибез» дип аваз сала. Бу сүзләрдә мәгънә тирән. Шуңа күрә ул, Япония халкын мәселманлыкка чыгару юнәлешендә «эш күрсәткән» шөхесләрдән көлә генә. Тукай бит барысын да күзәтеп барган: «Мир Ислама» журналы (издание императорского общества Востоковедения под редакцией В. В. Бартольда) 1912 елда чыккан беренче томында «японнарны ислам диненә күчерү» мәсьәләсенә махсус тукталып болай яза: Токиода чыга торган «Япония рекламасы» газетасының 1911 елгы 6431 нче санын (1911, IX) («Мәселманнар туганлыгы» журналынан алынып бер мәкалә басылган. Анда Хики фамилияле Япония баронының үзе, кызы һәм кияве Хатаноның Гали, Фатима һәм Хәсән исеме алып ислам диненә күчүләре турында хәбәр ителә (Гали — Мөхәммәд пәйгамбәрнең кияве; Фатыйма — Мөхәммәднең кызы). Барон Хатаноның ислам диненә күчү сәбәбе хәбәр ителә: ислам динендә үз-үзенә үтерү бик нык тыелган икән. Ул үзен «чия чәчәге һәм хризантемалы барлык мәсьәләләрдә дә бәхетле илен» японнар арасында бик нык таралган

үз-үзенне үтерү дигән афәттән коткарырга карар кылган. Һәм япон телендә «Ислам» дигән журнал чыгара башлаган.

Японнарга «ислам дине кертү» өлкәсендә «Вакыт» газетасы да, Ш. Шәһидуллинның «Заман календаре» да укучыларына «интрига» ташлый. Кызык мәсьәлә бит! Укучыларны нәрсә белән булса да тотарга кирәк бит! Әнә, Һиндстандагы мөселман галиме Мөхәммәд Бәрәкәтулла хан «Япониядә ислам дине тарату юлында хезмәт итүче вә анда мөселман җәмгыятенен башында торучы» бер зат икән. Һиндстанның Маһупан шәһәрненнән чыккан бу галим «Токиода телләр мәктәбендә урду теле мөгаллимлеге итә» («Вакыт», 1914, № 1562; «Заман календаре» 1916 ел өчен, 35 бит). Һәр ике матбугат органы урын һәм сүз әрәм итеп японнарны ислам диненә тарту мәсьәләсенә тукталалар, әлеге галимнең рәсемен басалар. (Шәйх Мөхәммәд Бәрәкәтулла 1919 елның көзендә Уфага килә һәм шәһәр яшьләре алдында клубта чыгыш ясый. Аның гарәп телендә сөйләгән докладын татарчага тәржемә итеп торалар. (Ул заманда әле тәржемәчеләрне Мәскәүдән ияртеп килмәгәннәр, гарәп телен белүчеләр урыннарда булган.) Жыелышны тәнкыйтьче Х. Ишбулатов алып бара.

Тукай исә Россия һәм бөтендөнья сәхнәсендә барган зуррак сыйнфый, халыкара хәлләр, мөнәсәбәтләр белән мәшгуль, ә мондый буш «эшләрдән» ул көлә генә. Анда да узышлы гына, артык көч исраф итмичә генә... Бу мәсьәләгә кагылып ул 3. Бәшири белән сөйләшкәндә болай ди:

— Адам әйтеп ышанмаслык буш хыял бит бу! — диде ул. — Иң элек японнарның мөселман булу ихтималлары юк. Аннан соң — аларның мөселман булуларыннан безгә ни файда? Безгә буш, файдасыз хыяллар артыннан йөргәнче, Россиядәге үз туган халкыбызны башка алдынгы милләتلәр дәрәжәсенә күтәрү юлында хәрәкәт итәргә кирәк. (Курсив безнеке — М. М.). Кызыклы гына ситуация: 1922 елда дөнья матбугатында Рәшид казый үлгән дигән хәбәр тарала. Уйдырма хәбәр Татарстанга да килеп җитә. Һәм Галимҗан Ибраһимов бу хәбәргә нигезләнеп «Тарихи кыңгыравык өзелде» дигән зур мәкалә яза. Мәкаләнең әһәмияте зур: Г. Ибраһимов монда Рәшид казыйга төп-төгәл бәя бирә, татар дөньясында, тарихта аның урынын билгели. Ул аны «кызык карт» дип атый һәм тарихта урын алачак, ди. Рәшид казый «бөтен гомерен әле Себердә, әле Уфада, Казанда, Питерда, Каһирәдә, Әлжәзаирда, Истанбулда, Калькуттада, Багдадта йөрәп, «бәтәбез, уйганыгыз» дип кычкырып үткәрдә».

Рәшид Ибраһимовның тагын нинди файдалы эше булган соң? «Чулпан йолдызы» дигән газетасында ул Романовлар хезмәтчесе мөфти хәзрәтләрен сүгә. Бу газета Россиядә басыла алмый, чит илдә чыга. Аның «Мирьат»ы матбугатның татар яшьләре өчен 1905 елга кадәр «өстәл китабы» булып тора.

«Без беләбез, карт — коммунизм кешесе түгел, шулай ук Антантаны җимерүдән артыкка бара алмый ул. Ләкин буржуазиягә үзен сатмаган бер ихлас дәрвиш булганга, аның шәрәкьне коткару юлында тырышуы онытылмаячактыр» (Курсив безнеке — М. М.). Мәкаләнең иң әһәмиятле урыны: Г. Ибраһимов бу «карт»ның наданлыгын, тарихи барышка мөнәсәбәттә гаять чикләнгән икәнлеген әйтә; «Рәшид казый надан кеше иде. Сөз аңарда гыйльми бер нигез эзләмәгез! Нинди дә булса мәгълүм бер ысул, мәгълүм программа буенча хәрәкәт тә тапмассыз. Ул — бер кыңчыравык!! Туктамый шалтырата торган бер кыңгыравык иде!! Катыйоклаган кешеләрне уятуда мондый зур кыңгыравыкларның роле бер дәвердә зур була... Болар, уйганыгыз, дип азан кычкырып йөриләр.

... Рәшид бабай мәгълүм бер тарихи дәвернең үткән баскычының бер көрәшчесе — кадимнән жәдиткә чыгуда алга өстерәүчесе уларак урын алачак» («Татарстан хәбәрләре», 1922, № 51).

Р. Ибраһимовның тарихны хәрәкәткә китерүче көчләрне аңламавы, тарихи вакыйгаларга, гомумән, дини-милли позициядән генә чыгып үз мөнәсәбәтен билгеләве аның бәласе иде. Аның иң зур дошманы — «Көнбатыш мәдәнияте». Бу төшенчәгә ул, әлбәттә, беренче чиратта нык үскән Көнбатыш империализмын кертә. Аныңча, шәрәкьне әнә шул көнбатыш мәдәнияте талый, йота. Көнбатышта фәннен, техниканың, культураның үсүе, аныңча, шәрәкьнең бик нык талануына, фәкыйрьләнүенә китерде, Р. Ибраһимов шәрәкьнең үз эчендәге феодалларны, Чыңгыз, Бату, Тимерләрне сагына. Бу инде аның наданлыгынан иде.

1917 елның февраленнән соң (Россиядә патша власте бәрәп төшерелгәч) кайбер Европа социалистлары арасында Стокгольмга жыелип бөтендөнья сугышын туктату, үзара килешү мәсьәләләрен хәл итү өчен конференция уздыру кирәклеген турында сүз башлана. Матбугатта бу хәбәр таралуга җиңел сөякле сөяхәтче Р. Ибраһимов Стокгольмга килеп тә җитә. «Шура» мөхәррире Р. Фөхрәддиновка язган хатында ул Стокгольм конференциясенә зур өмет баглаганлыгын, «монда мөселман сыйфаты белән» катнашачагын белдерә. Мөселман яшьләреннән бу киңәшмәгә тагы

да вәкилләр килүен өмет итеп ул: «без дә шунда булдық» дип әйтер өчен генә булса да мондый эшләргә катнашырга кирәк, ди. Р. Ибраһимов кешелек жәмгыятен сугыш афәтеннән коткару өчен үзенчә юллар эзли: «Галимнәр әйтүенчә, дөнья яңадан туфан астында калачак». Һәм шунда ук ул идеалистик бер «ачыш» ясый: бу туфаннан кешелек жәмгыятен алып чыгу өчен бер пәйгамбәр кирәк. XX йөз мәдәнияте, ди Р. Ибраһимов, Нух пәйгамбәрнең үзен дә гаркь итү (суга батыру) ихтималы юк түгел.

Хатында үтә кызып китеп Р. Ибраһимов элек үзенә пропагандасына (Европа мәдәниятенә каршы) ышанмаган кешеләрдән зәһәрләнеп келә: күрәсезме, Европа мәдәнияте кешелекне нишләтте? Мин моңа бик ризамын!). «Тимерләр, Чыңгызлар, Бату һәм Һулагуларга салават укырга тиешле булган көннәр килде». Европаның мәдәнияте, ди ул, шушы туфракта югалачактыр. «Безнең һичбер сүз сөйләргә кодрәтемез калмаган, ни генә сөйләсәк тә «егерменче гасыр мәдәнияте» кәлимәсе дәрхаль каршымызга чыгадыр иде». Инде шул мәдәният нинди фәләкәтләргә китерде? Сербия короле кайда? Каратагъ ни йирдә? Бельгия белән Румынияне нишләтте? Егерменче гасыр миһманнары булган Габделхәмид берләшкән Николай ни хәлдәләр?» («Шура», 1917, 12 сан. Сүзлек, гаркь итү — суга батыру; кәлимә — сүз; дәрхаль — шундый ук; фәләкәт — бәла, бәхетсезлек; миһман — кунак.

Р. Ибраһимов дөньяга яңа пәйгамбәр чыгуын көтеп Стокгольмда ятканда бу конференцияне уздыру-уздырмау мәсьәләсендә Россиядә кискен көрәш бара. В. И. Ленин бу конференцияне уздыруга бик нык каршы була. (В. И. Ленин, ПСС, т. 49, стр. 447.) Сугышчы һәм нейтраль илләр социалистларының халыкара конференциясен уздыру мәсьәләсе 1917 елның апрелендә Петроград советы Башкарма Комитетында берничә мәртәбә карала. Шул максат белән Петроградка Дания, Норвегия, Швеция эшчеләр партияләренең социал-демократик күпчелеге исеминнән Дания социал-демократы Боргбьерг килә. Бу конференциядә катнашучы Ленин интернационализмга тулысынча хыянәт итү дип исәпли. РСДРПның Апрель конференциясе Боргбьернны герман империализмының агенты дип билгели һәм Стокгольм конференциясендә катнашудан баш тарта. Бу конференциягә каршы икәнлекләрен төрмәдән торып К. Либкнехт һәм Р. Люксембург та белдерәләр. Конференциянең ачылуын көтеп Стокгольмда яткан Р. Ибраһимовның да карашларында үзгәреш сизелә. Р. Фәхреддиновка язган икенче хатында ул, конференция булса да, хәлләргә тәэсир итә алмаячак дип уйлавын әйтә. «Сугыш озак барыр кебек күренә. Минем фикеремчә, сугыш һәм солыхка житди тәэсир Россия хөкүмәте кулындадыр. Россиянең алачак вазгыяте солыхны тәэмин итәр. Юкса, бер такым сәрсәриләрнең сүзләрендә күп мәгънә булмас. Инсаннарның зәгыйфьлекләреннән файдалана белүчеләр үзләренең икътисади вә шәхси мәнфәгатьләре юлларында өч ел эчендә кырык миллион адәмнең каннарын түктеләр. Бу исә инглизләрдә жиде ноль вә дүртле рәкыме белән тәгъбир иделәдер, диләр. Инглизләр инде моны яшерми гәзитләрендә дә яздылар. Шул жиде нольгә яңадан өч ноль кушылса, ни зарар бар? Әлбәттә, лордлар, министрлар өчен бер зарар да юк, хажәт булса, ноль дәхи дә артыграк булсын. Менә мәдәният, менә мәгариф!» («Шура», 1917, № 18. Сүзлек: вазгыять — шарт; такым — төркем; сәрсәри — дивана; икътисади — экономия; рәкыме — цифра.)

Г. Ибраһимов бу «надан карт»ка биргән бәясендә күп хаклы: Рәшид баба сугышның бөтен гаебен Антантага аудара, лордларны гаепли. Шәрәкьне талауда Англия, Франция башка дөүләтләргә уздырып жибәргәннәр иде шул. Бу исә Р. Ибраһимовның күзен буа, сугышның характерын аңлауда адаштыра. Идеалистик фикер йөртүе, икътисади үсеш законнарын аңламавы аны бөтенләй каршылыклы нәтижәгә китерә: «Илаһи! Бер Чыңгыз күндерсәң булмасмы!» дип Аллага ялвара ул. Рәшид казый кан коючы Гитлер, Сталиннарны күрәп үлдә: Европа империализмының нәтижәсе буларак ул «коткаручылар» 1923 елда СССРда, 1933 елда Германиядә властка килделәр.

Стокгольм конференциясе оеша алмый кала. Кайбер делегатлар сугышчы ил вәкилләргә белән бергә утырудан баш тарталар, күп кенә делегатларга паспорт бирелми.

Рәшид Ибраһимов исә, болардан бихәбәр булып Стокгольмда көтеп ята: Антантага дошманлык кына кешене сәяси көрәшчә итә алмый шул әле. Беләм кирәк, сәяси көрәш тәҗрибәсе кирәк. Соңгыларынан исә бу карт мәхрүм иде...

Әмма Рәшит казый Ибраһимов — шәхес иде. Көрәшчә иде. Милләт, халыкны исә көрәшчеләр генә алга алып бара.

МӨХӘММӘТ МӘҖДИЕВ.

Солтанов мәчете

Казан шәһәренең өске ягындагы Ленин (элеккечә Воскресенская) урамы буенча Иделгә таба, Иске Татар бистәсе ягына күз салсаң, еракта, төрлө-төрлө йортлар арасынан калкып, кояш нурларында ялтырап торган ике мәчет манарасын күрергә була. Университетская урамы буенча күрәнгән Печән базары мәчете, ә Астрономическая буенча күрәнгән Солтанов мәчете булып. Бу ике мәчетнең салыну вакытлары да, язмашлары да бер төрлөрәк.

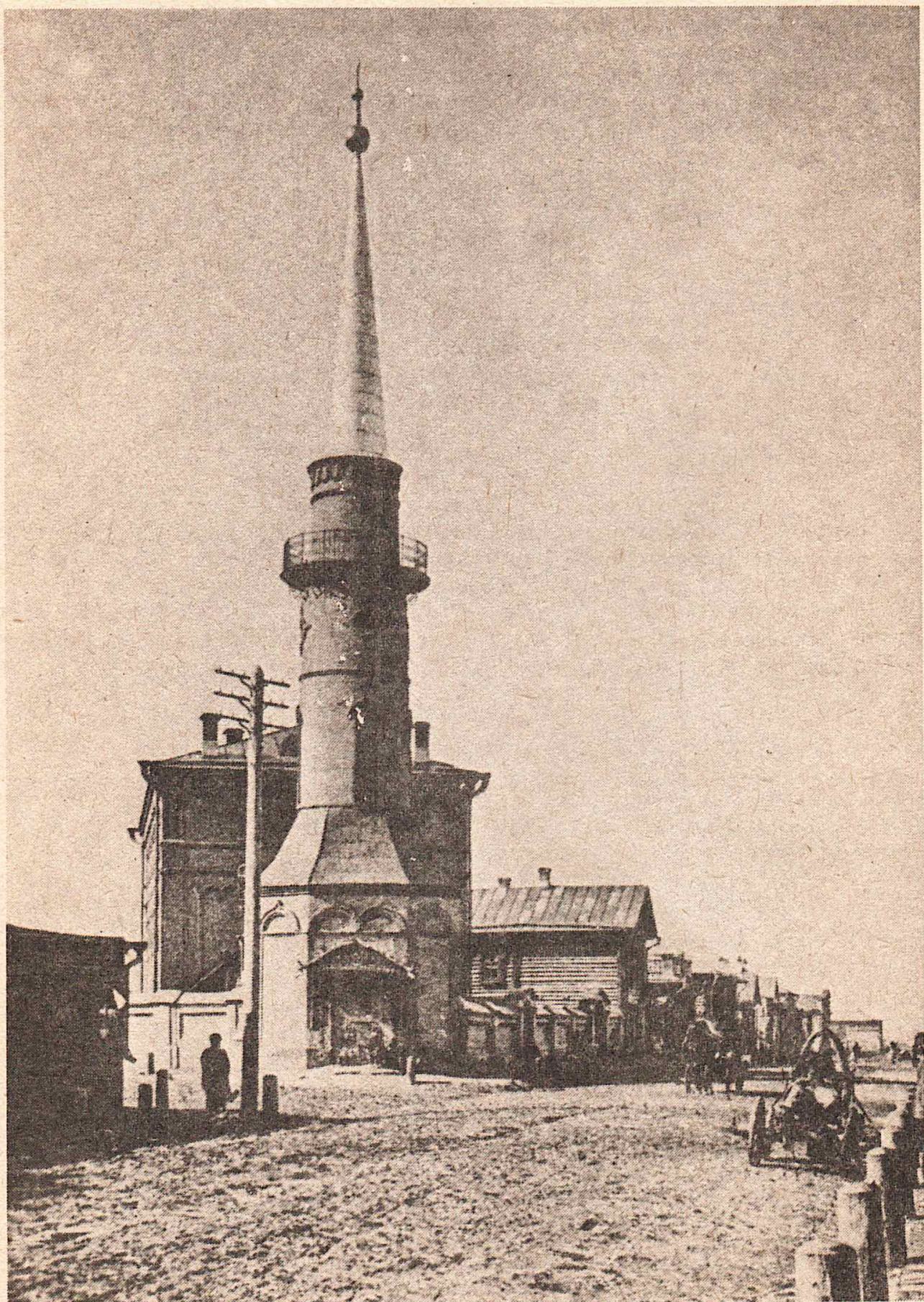
Солтанов мәчете Иске Татар бистәсенә Фукс һәм Тихвинская урамнары почмагында (Г. Тукай урамы, 14 йорт) 1866 елда салына башлаган. Ул Казанның мәшһүр бай сәүдәгәрә акчасына салынган. Шуңа күрә, бу мәчетне байның исеме белән «Жиһанша мәчете», «Госман мәчете» дип, ә соңрак икенче бай исеме белән «Солтанов мәчете» дип йөртәләр. Әмма безнең өчен бу мәчет башка ягыннан истәлекләр һәм кадерләр. Ул татар халкының мәшһүр галиме Шиһабетдин Мәржани хәзрәтләре исеме белән бәйлә. Мәчетне салганчы аның кыйбла юнәлешен Ш. Мәржани үз билгеләгән. Бу мәчетне ачу турында үзенә «Мөстәфадел — әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» әсәрәндә Ш. Мәржани болай дип язган: «1285 (1868) елда, рамазан аеның ундүртендә, пәнжешәмбе көнне ачылып, шәһәрнең барлык укымышлы кешеләре һәм байлары жыйлып, мин имам булып, күпчелек белән бергәләп өйлә намазы укылды».

Солтанов мәчете Иске Татар бистәсендә урысларның татар халкын чукундыру нияте белән салынган Тихвинская һәм Владимирская чиркәүләре арасында калкып чыккан. Күрәсәң, Казан архиепискобы бу яңа мәчетне жимертергә тырышып Мәскәүгә юкка гына хатлар язмагандыр. Әмма шулай да мәчет ул заманда әле исән калган һәм якындагы Печән базары мәчете белән бергә, Иске Татар бистәсендә нинди милләт кешеләре яшәгәннән, нинди дин хөкөм сөрүен еракларга күрсәтеп торган.

Бу мәчетнең архитекторы кем булуы билгесез. Әмма кем генә булмасын, ул заманында хөкөм сөргән стилизаторлык һәм эклектизм, ягъни билгеле үрнәкләргә охшату һәм төрлө стиль элементларын бергә кушып куллану юлыннан чыга алмаган. Инде гадәткә кереп бара торган принцип буенча мәчетнең төп бинасы һәм манарасы аерым, бер-берсенә терәтеп салынган. Ике катлы озынча зур бинаның көнчыгыш һәм көнбатыш якларында арка формасындагы бирик сизгезәр тәрәзә тезеләп киткән. Ике этаж арасында сузылган нәфис бизәкләр,

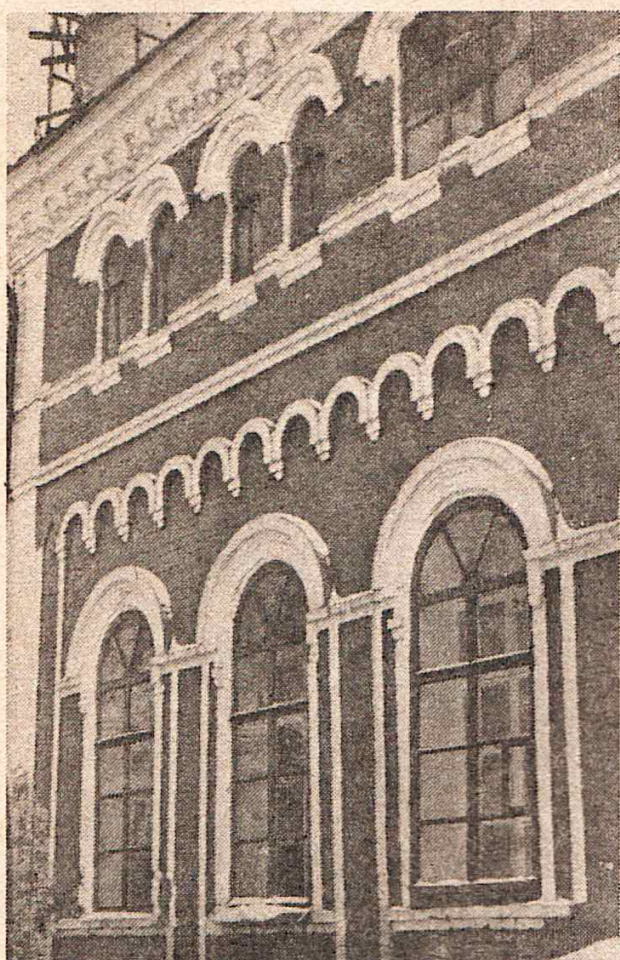
өске катның тешле көрннзы бинага затлы ямь биреп тора. Элек бина кызыл төскә буялган булган, шунлыктан мәчетнең исеме дә халык телендә шулай аталган. Мәчетнең төп ишеге төньякта, манара астындагы бинада ачылган. Аның тимер ишеге бик үзенчәлекле. Өске өлеше ярым түгәрәк итеп эшләнгән һәм татар халык ижатында иң популяр орнамент — кояш рәвешендә бизәкләнгән. Бу мәчетнең манарасы конус формасында булып өскә менгән саен нечкәрә бара, шар һәм ай белән тәмамлана. Урта бер жирендә тимер рәшәткәле азанчы галереясы да бар. Әйе, бүген мәчетнең манарасы бар, әмма әле күптән түгел генә ул юк иде бит, һәм Казанның бик күп халкы аны гомумән мәчет дип тә белми иде. Чөнки бүтән мәчетләр шикелле үк ул 1930 нчы елларда ябылган һәм манарасыз калган. Ниләр генә булмаган бу нәфис мәчет бинасында! Бер вакыт ул тире-галантерея фабрикасының склады да булып торган. 1964 елдан бирле мәчет бинасын шәһәрнең 36 нчы урта профессиональ-техник училищесы биләп тора. Монда алты йөздән артык яшүсмер тегүче һөнәрәнә өйрәнә. Бинаның эчке ягы әлбәттә бик нык үзгәртелгән, элекке зур гыйбадәт залы классларга бүленгән. Әмма бу тирәдә узып йөрүче һәркем аерымачык күрә: бина тышкы яктан элекке хәлендә диярлек сакланып килгән, вакытында аңа тиешле ремонтлар да ясалган. Училище житәкчеләре бинаны саклау өчен кулларыннан килгәнчә тырышканнар. Шулай да мәчет ахыр чиктә барыбер үзенң асылына кайтырга тиеш. Журналның бу саны чыкканда мәчет бинасы инде дин әһелләренә,

Солтанов мечетсең революциягә кадәр
имам-хатибы, ахун Йосыф бине Сәгыйдъ
хәзрәтләре.

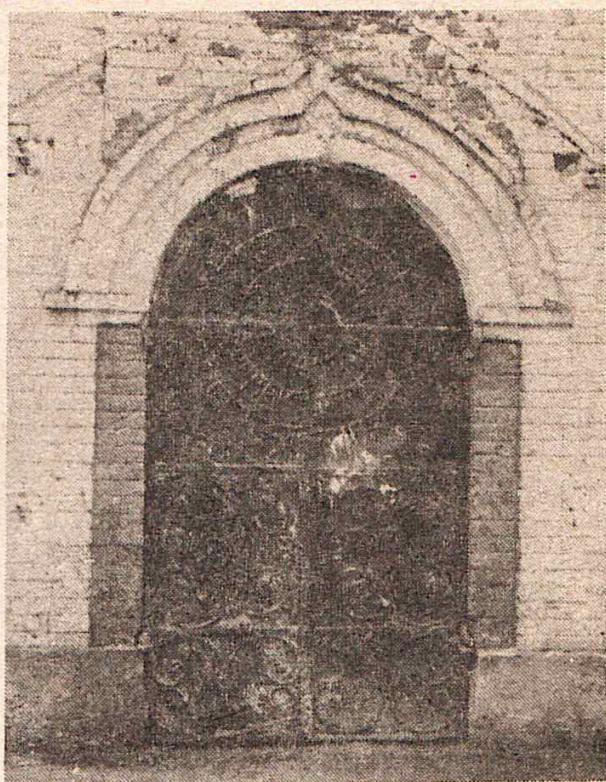
Солтанов мечетсең революциягә кадәр
чыккан открыткасыннан репродукция.

Көнбатыш як фасадның фрагменты.

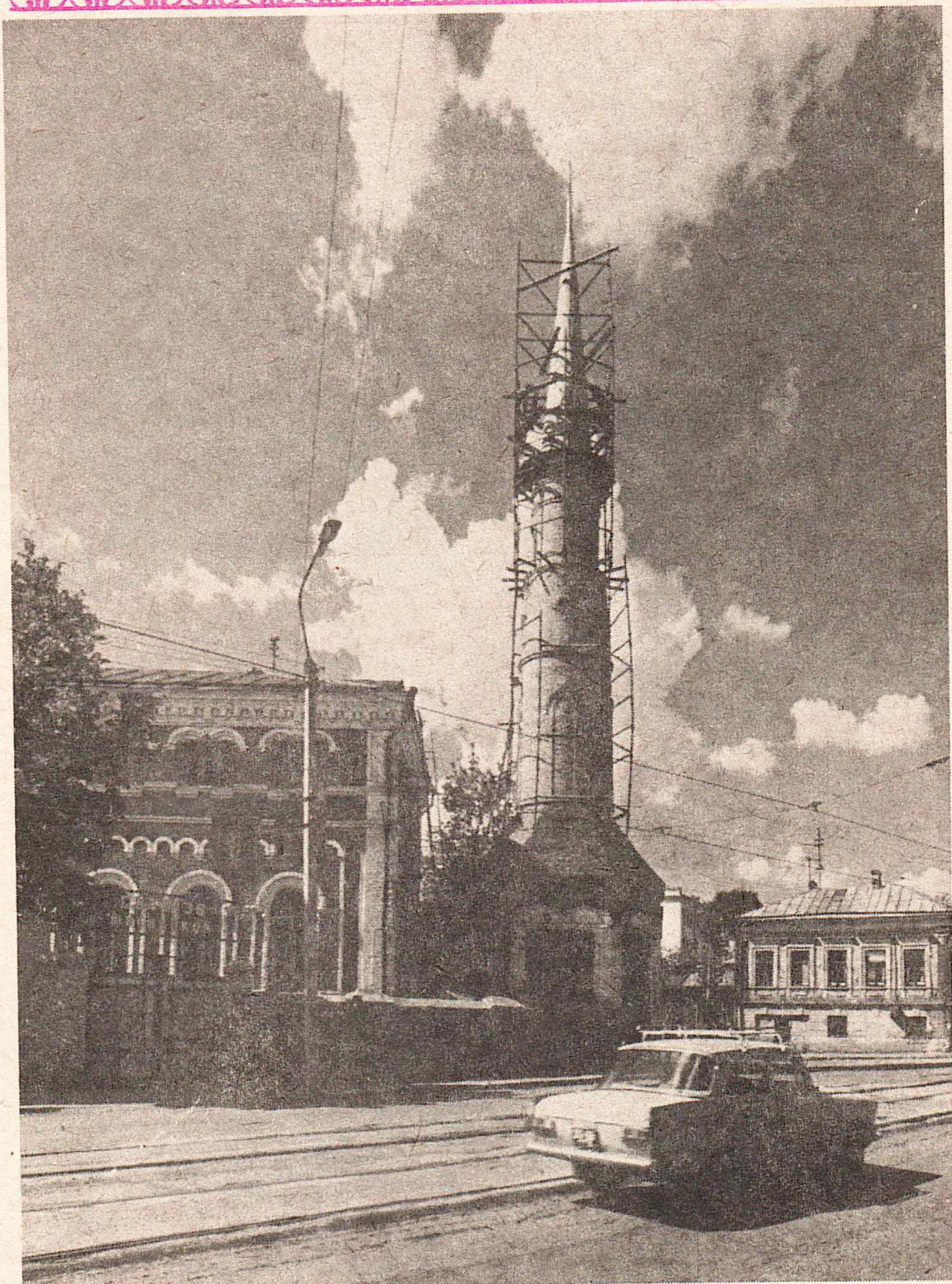
Манара астындагы бинаның тимер ишеге.

мәхәлләгә тапшырылган булуы мөмкин. Әмма әле бүген, бу мәкале язылганда, училищегә күчеп чыгарга икенче бина юк иде.

Элекке мәчет биналарын халыкка кире кайтару, аларны төзек хәлгә китереп гыйбадәтханә итеп яңадан ачу күптән үк көтелгән, гадел һәм изге эш. Әмма кайбер очракларда элекке мәчет биналарында төрле тәрбия, уку яки мәдәният оешмалары урнашкан була. Билгеле ки, бу бюджет оешмаларының үзләренә яңа биналар салу мөмкинлекләре юк диярлек. Шуна күрә, андый очракларда һәр якка да сабырлык һәм үзара ихтирам белән эш итү хәерледер. Солтанов мәчете торгызылу белән Иске Татар бистәсе тагын бер нәфис архитектура һәйкәленә баеды, бу тирәгә чын милли ямь өстәлде.

ЗӨФӘР БӘШИРОВ

Солтанов мәчетенең утызынчы еллардан алып соңгы вакытка кадәрге манарасыз күренеше.

Солтанов мәчетенең манарасын торгызгандан соңгы күренеше.

Мәчет бинасында профессиональ-техник училищеда яшүсмерләр тегүче һөнәренә өйрәнәләр.

ЧАЛПЫ АВЫЛ ТАРИХЫ

Чалпы авылы турында дәүләт архивларыннан алынган һәм турындан-туры халыктан жыйелган материаллар арасында да безнең гасыр башларына, Рус-Япон, Беренче бөтендөнья сугышы, революция елларына караганнары аеруча күп. Шулардан кайбер сәхифәләргә тасвирлап китим.

Мәгълүм ки, 1905—1907 еллардагы Беренче рус революциясе авылда да үзен сиздерә. Патша хөкүмәтенә карата ризасызлыктар Чалпыда да башлана.

1906 елда Чалпы крестьяннары бояр урманыннан рөхсәтсез-нисез агач кисеп алып кайта башлыйлар. Бервакыт Ык елгасы аръягындагы Пальчиков урманын кисәргә баргач, шул авылның старостасы килеп чыга. Старостаның арбасында мылтыгы була. Аны алып Садрый дигән кешегә атам дигәндә, ул старостаны мылтык көпшәсеннән тотып бөрөп ега. Аннан крестьяннар аны күлгә батыралар. Авылга кайтышлы боярның ашлык кибәннәренә үт төртөп тә кителәр.

Авылдагы Казан кешеләренә боярдан ашлык аласылары була. Бояр Пальчиков төрле сәбәпләр табып, икмәкне бирмичә йөртә. Бер көнне крестьяннар жыйналышып баралар һәм, бояр амбарының йозагын ватып, «бу безнең хәләл көчөбез» дип, ашлыкны арбаларга төяп кайталар. Ярлылар авыл байларын «жирләргә яңадан бүлгәргә» кирәк дип тинтерәтә башлый. Байлар куркуга төшә.

Революция хәрәкәтләре бастырылгач, авыл кулаклары талау оештырып йөрүчеләрдән үч алырга керешә. Авыл халкыннан тамга жыйнап берничә кешене Себергә сөрәләр. Боярның амбарын талаган крестьяннарга штраф салына. Мондый чаралар гына ярсан халыкның көрәшен туктата алмый. Башлап йөрүчеләргә Себергә жибәрү өчен тамгаларын куйган кешеләргә каралтыларына, өйләренә төнлә үт төртә.

Бояр урманын саклаучы Питруха исемле бик усал урыс, Чалпы авыл халкын штрафка тарттыра. Малларын урманга керткән өчен дә акча түләтә, жиләккә барган хатын-кызларны кыйнап кайтара. Моннан да үч алу юлын табалар. Бервакыт авылның ике көчле-куәтле егетен кызлар киеме кидереп, хатын-кызлар белән бергә жиләккә жибәрәләр. Жиләк жыеп йөри болар. Күп тә үтми, Питруха килеп чыга һәм хатын-кызларны камчы белән кыйный башлый. Теге ике егет Питруханы атыннан тартып та төшерәләр һәм бик нык итеп имән агачына бәйләп кителәр. Питруха шунда үлә.

1908—1910 елларда мәдрәсәләрдә укып кайткан белемле хәлфәләр авылда яңаça укытуны оештырып йөриләр, кызлар өчен аерым мәдрәсә кирәк диләр. Иске карашлы авыл муллалары моны дингә каршы эш дип кабул ителәр, балаларын жәдитчә укытырга биргән кешеләргә тиргиләр. Халык диннән читләшә башлады дип, Уфадагы мефти хәзрәткә дә хәбәр жибәрелгән.

1913 елда икенче мәхәлләдә таш мәдрәсә салына. Биредә Мөхәммәтхан мулла жәдитчә укыта башлый. Бакчалы урамындагы мәдрәсә шәкертләренә Мортаза мулла белем бирә. Соңрак, Казан шәһәрәндә мәдрәсә тәмамлап кайткан Мөжәһит мулла Латыпов «земская школа» ача.

Столыпинның инициативасы белән 1910 елның июнендә жир эшләргә буенча яңа закон кабул ителә. Яңа закон нигезендә крестьяннар, үзләренә бирелгән жирләрен шәхси милек итеп күчәргә, сатып алырга, теләсә хуторга күчәргә рөхсәт бирелә.

Бу реформа кулактар һәм алпавытлар өчен файдалы иде. Ярлы мужиклар исә жирләрен юнәлп эшкәртә алмыйлар, уңыш түбән алына һәм бик күпләргә жирләрен байга сатып авылдан китү ягын караганнар.

1911 елда Чалпы авылының бай крестьяннары ярлыларның жан башына бирелгән жирләрән сатып алгач, хуторга күчеп яшәүне мәслихәт күрәләр. Бу эштә башлап йөрүчеләр Сәйфелмөлек Йосыпов, Садрый Абдуллин һәм Закир Идиятовлар була. Сәйфелмөлек 500, Әхмәдиев Мөхәммәди 400 дисәтинә жирне авыл халкынан алып, хуторга күчеп яшәргә планлаштыралар. Бу эштә аларга Ибли Закиры (Ибләминов Закир) ярдәм итә. Ул хужалык саен йөрөп жир сатучыларның ризалыгын алып йөри. Крестьяннары аларның шартына риза булмыйлар. Ризасызлык зурга китә. Волость үзгә Тымытыктан старшина, үрәтник һәм полицийскийлар килә. Басудан чакыртылып кайтарылган халык Ибраһим Вәлиевнең ихатасына жыйнала. Бу вакытга 1912 елның жәй аенда була. Старшина белән писер Ибраһим Вәлиевләрнең өй тәрәзәсеннән халык белән сөйләшә. Соңыннан писер земский начальникның карарын укый. Карарда хуторга чыгучыларга жир кисеп бирү турында язылган була. Жирне кайсы төбәкләрдән бирү мәсьәләсендә бәхәс озак дәвам итә. Шунда Гимай исемле карт:

— Жирне аларга бирсәк, кәжә тавын да кертөп бирөбөз, ундырышлы жирләрне генә алмасыннар, — дип кычкыра. Шулчак хуторга чыгарга йөрүчә Мөхәммәди:

— Жәмәгать, Сәйфелмөлек белән икебөзгә — 1000 дисәтинә жир кирәк. Сапый бай жире янындагы, куаклы юлның аскы ягын — агачлыкны да кертөп бирөгөз, — ди. Исмагыйль ана каршы төшөп:

— Алай булса урмансыз калабыз, бирмибөз! — дип сөрән сала.

Авил агайлары гөж килә, кычкырыш башлана, үрәтник кынысыннан кылычын алып:

— Жәмәгать яхшы чакта таралыгыз! — дип әмер бирә. Ләкин ярсан халык аны тыңламый, старшинаны тәрәзәдән суырып чыгаралар. Аны староста гына кыйналудан коткарып кала. Староста халыкны тынычландырырга теләп:

— Мин дәүләт кешесе бит, жәмәгать, нигә тыңламыйсыз?! — дип үрсәләнөп йөри.

Бөзгә авылда ул вакытта тапкыр сөзлө, төбөнәк кенә буйлы Гали исемле бер кешә яшөгән. Такмакчы булган ул. Шушы хәлдән соң ул шундый такмак чыгарган.

Закир өйне бетердө, иллә эшен китердө,
Күчә-күчә яның чыксын, үзәң «крепить» иттердө.
Закир агай агачларын сирәк итөп утырткан,
Хафизларны, Шөгәевләрне барсын да ул котырткан.
Закир туган син бит гыйлем, шушы язү ярармы?
Аю куагын бирмәсәләр, кәжә тавы ярармы?
Садрый мулла, озын торна, ничек сыяр ул юлга,
Йөрөп-йөрөп жир кайтмаса, ничөк түзәр ул хурга.

Бу такмак базар кибетенә ишөгәнә ябыштырыла. Халык моны укып төгәрөп көлө. Бөзгә мыскыл иткәнсөз дип, Закир бу такмакны волостька илтөп бирә. Шушы эшә өчөн такмакчы Галине үрәтник әмере белән волостька алып китөп, ябып куялар. Сорав алырга чакыргач Гали жүләр кешөгә сабыша: бала сыман жылап, идөндө төгәрөп йөри. Мәгънәлө жавап алалмагач, Галине кыйнап, тагы караңгы бүлмөгә ябып куялар. Икенчә көннө сорав алырга чакыргач, тагы шул хәл кабатлана. Аптырагач, Чалпыдан старостаны чакыртып алалар. Ул бу хәлнө: «Гали курыкса чирли башлый, аның шундый өянөгә бар», — дип аңлата. Авил кешеләрөннән, аның «чирлө» булуын раслатып, тамгалар жыйный һәм Галине коткарып кала.

1912—1913 елларда Чалпы авылының 40 хужалыгы үзләрөнә сатып алынган («крепить» ителгәннәр) жирләрөнә Чатыр дип йөртөлө торган басу янына, чишмә буена күчөп тормыш башлыйлар. Бу авылга «Наратлы елга» дип исем бирөләр. Соңыннан «елга» сөзө төшөп кала, «Наратлы» дип кенә атыйлар. Бу авылда «крепить» ителгәннәр күп яшөгәнгә күрә, «Креп авылы» дип тө йөртөләр. Әлө 1940 елларда да авил кешеләрө «Крепкә бардым әлө» дип сөйли торганнар идө.

Өйткәнөмчә, Чалпының бай крестьяннары Сәйфелмөлек, Мөхәммәдиләр жир алып аерым урынга йөрт һәм каралтылар төзөп, хутор оештыралар. Сәйфелмөлекнөң жирө Иреклө авылы ягында, яшөу урыны хәзөргә Таш чыгару карьеры кырында була. Аның 500 дисәтинә, хәзөргөчә өйткөндө, 545 гектар жирө була. Табигый ки, боларны эшкөртү өчөн бик күп хөзмөтчеләр тота. Жирөнөң шактый өлөшен жирсөз яки жирләрө аз булган крестьяннарга уртакка бирөп эшлөтө, арендага да бирөп тора. Аның алма бакчасы, зур гына умарталыгы һәм күп санда атлары, сыерлары булган.

Авилда сату-алу белән шөгыйльлөнүчө крестьяннары да булган. Алар халыкны тоз, шырпы, сабын, керосин, мануфактура товарлары белән тәммин итөп торганнар. Авылда дүрт урында кибөт эшли. Тормыш итү жиңөлдән булмаса да, яшьләр, кызлар, гомумән, авил халкы күңөл ачу, ял итү өчөн дө вакыт таба. Яхшы эшлөргә кадәр Сабан туйлары уздырыла, аулак өйлөрдө төрлө уеннар уйнала. Печөнгө төшкөнчө жыеннар булып уза. Күктөкә, Тымытык, Көкрө елга жыеннары гөрлөп уза. Жөйгө эшләр беткөч, халык көзгө ярминкөлөргә йөри. Кыш башлангач тула басу, каз өмөләрө күңөллө бөйрөмгө өйлөнө. Киндер һәм житөн сүсөннән жөп эрлиләр, өй эчөнө көйлөнгән станнарда киндер ашьяулыклар, бизөклө палас һәм сөлгеләр тукыйлар.

1910 елның жөө була. Бервакыт болында печөн чабучы ирләр янына староста килө, аларга

авылга кайтырга куша. Староста: «Ахун хәзрәт килде иман тыңларга»,— дип яланда сөрән салып йөри. Кешеләр атларны жигеп, авылга кайта башлыйлар. Авылда мәдрәсәдә укымаган, дин сабагын белмәгән кешеләр шактый була. Гәрәй, Гарифулла, Хайбрахман исемле өч кеше шундый кешеләрдән була. Боларның берсенен дә иманны ныклап белмәүләре ачыклана. Фикер алышып уйлашкан, болыннан кайтмыйча калалар. Старостаның бу сөрән салуыннан куркып калалар. Авылга кайтышлы туктап дога укып карамакчы булалар бер кәлимә дога да чыкмый. Кайтмаска, Ахун хәзрәтләренә күренмәскә булалар, мәчеткә килмичә качып калалар. Икенче көнне мулла Хайбрахманны мәчет алдына чакырып, аркасына камчы суктырта. Халык алдында мыскыл ителгән Хайбрахман кабат мәчеткә бармый. Гәрәй белән Гарифулла исә рус авылларында такта ярып йөрергә мәжбүр булалар.

Бу елларда, архив мәгълүматларына караганда, Чалпы авылында ике мәдрәсә эшли. Күрше авыл Чакмак мәдрәсәсендә укучы З. Гыйльфанов, Тымытыкта укучы З. Яркәевләр авылга кайтып, яшьләргә Габдулла Тукай, Мәжит Гафури шигырьләрен укыйлар, балаларны әдәбият белән кызыксындыралар.

...1914 елның жәе. Урак өсте. Кызу кояш астында хатын-кызлар урак ура, ирләр көлтә бәйли. Иреннәре кибеп ярылган. Эчәселәре бик килә, әмма ярамый. Чөнки ураза — Рамазан ае. Шундый кызу август көннәренен берсендә Урсай юлында эшләүче уракчылар Тымытык ягынан килүчеләрен кыңгырау тавышын ишетеләр. Пар атка утырган волостной старшина белән писер бик кызулап Чалпыга төшөп кителәр. «Нинди хәбәр алып килделәр икән?» — дип, уракчылар курка калалар. Тарантас Керәм байга туктый. Старостаны чакырталар. Бу вакытта авылда староста Мөхәммәтжан исемле кеше була. Старшина аңарга: «Герман Рәсәйгә каршы сугыш башлаган, Чалпыдан күп кенә ир-егетләрен солдат итеп сугышка озатасы була. Басудан ирләрне чакыртып кайтарырга кирәк»,— дип әмер бирә. Староста янғын сакчылыгында каравыл торучы Гыймайны ат мендереп басуга жибәрә. Ул: «Ярман сугыш башлаган, жәмәгать, авылга старшина килде, өйләрегезгә кайтыгыз!»— дип хәбәрне уракчыларга житкерә. Авыл халкы каравыл өе янына жыйнала. Старшина, староста һәм писер дә шунда. Писер сугышка китәргә тиешле кешеләрен исемлеген укый. Монда ул 1880—1890 елларда туган сәламәт ирләрнең исемнәрен атый. Элекке солдат хезмәтендә булганнар:

— Патша безгә жир бирсен, жир бирмәсә сугышка бармыйбыз,— дип кычкыра. Старшина үз чиратында «Бөгелмәгә баргач, сорарсыз», дип аларны тынычландыра.

Берничә көн эчендә ирләрне сугышка озаталар. Беренче булып авылдан Газиз Шәрифуллин, Мослах Шәрипов, Хайрулла Камалиев, Зөфәр Мортазин һәм башка ир-егетләр китә. Китүчеләрне туганнары ашка чакырып хөрмәт итә. Авыл өйләренен ачык тәрәзәләреннән күңелләренә әрнетеп моң сирпелә:

Бәгырьләренә телгәлидер китәргә дигән хәбәр,
Ничекләр итеп түзәрсен кайтыр көннәргә кадәр.

Сугышка китәбез инде, безне озатып калырсыз,
Чит жирләрдә үлеп калсак, сагынып искә алырсыз.

...Басу капкасы янында халык төркеме. Картлар, карчыклар кадерле улларын, хатыннары — газиз ирләрен, әниләренен итәкләренә сарылган сабыйлар яраткан әтиләрен Герман сугышына озата. Шунда ук сөйгән ярларына соңгы сүзләрен әйтергә кыймыйча, оялып торучы авыл казлары...

Берничә ай эчендә Чалпы авылыннан 80 кеше сугышка китә. Иң яхшы атлар да озатыла. 1915—1916 елларда яшьләре кәргән егетләрен ала торалар. Ир-атлар аз калгач, язгы чәчүләр дә соңга кала. Кибетләрдә әйбер булмый: халык шырпысыз, тозсыз, керосинсыз интегә. Авыл бөлгенлеккә төшә. Авыл байлары үзләренен малайларын чирле дигән булып, волостытагы житәкчеләргә ришвәт биреп, сугышка жибәрмичә калалар. Үзләре башкаларны сугышка озатканда: «Патша хәзрәтләренен фәрманын үтәү кирәк. Ватанны явыз дошманнан саклау изге бурычыбыз»,— дигән булып, вәгазь сөйләп калалар.

Герман сугышы елларындагы вакыйгалар турында бик күп сөйләргә мөмкин булыр иде. Ул еллар турында халык телендә бик күп истәлекләр саклана. Шуларның кайберләрен генә искәртеп узыйм.

Мин «тарих»ның сүз башында Зөфәр ага Мортазинның авыл тарихын язучы өчен материаллар биреп калдыруы турында язган идем. Ул бу сугышта катнаша, 1917 елгы Февраль революциясен Карпат тауларында каршылый.

Ул 148 укчы полк составында була. Әстерхан егетләре белән хезмәт итә. 1917 елның март аенда Әстерхан егетләренен туган шәһәренә кайтып, полк өчен киёмнәр төяп жибәрүдә дә катнаша. Ул исән-сау кайткач, Чалпыда һәм күрше авылларда башлангыч мәктәп укытучысы булып эшли, соңрак күп еллар тарихтан дәресләр бирә, мәктәп директоры була.

Тагын бер кеше турында сөйләргә теләм. Ул — Газиз Шәрифуллин. Герман сугышында күргәннәре турында көндәлек язып бара. Сугыштан кайткач, ул аларны карчыгы Наһарга

бирә. Бу язмалар арасында Газизнең үзе язган бәетләре дә була. Соңыннан миңа да аларны күрергә туры килде. Авыл тарихына кагылышлы булган бу бәетне тулысынча китерүне зарури саныйм:

Мин илемнән егъламыйча китә алмадым,
Ата-анама гадел хезмәт итә алмадым,
Моңлы булып морадыма житә алмадым.
Алмаш-тилмәш нигә тарта бу кашларым,
Тагын ниләр күрер икән бу башларым,
Яшьләр түгеп егълап калды кардәшләрем.
Йортымыздан чыгып киттек без егълашып,
Туганнарым егъладылар бәхилләшеп.

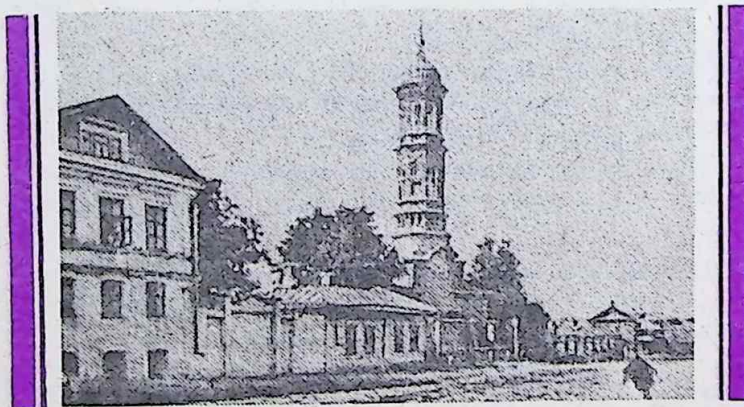
Минем язган мөнәжәтем янган йөрәккә ял булсын,
Егъламагыз минем өчен, калганнарыгыз сау булсын.
Әй, әнкәем, кәгъбәкәем, минем күңелемне бәхил итче,
Бәхилләшеп озата алмадым, күкрәк сөтен хәләл итче.

* * *

Безгә төзәп дошман мылтык ата,
Як-ягымда иптәшләрем үлеп ята.
Сугышканда кара-каршы атышалар,
Ата торгач якин килеп кадашалар,
«Ура!» диеп бер-берсенә чәнчешәләр.
Әгәр күрсән, аккан канга исең китәр,
Пуле тиеп үләнмичә ятканнар бар.
Кайберләре яраланып кире кайта,
Кайберсенен аягы юк, елап ята;
Кая барсаң, анда өелеп үлек ята.
Казыйлар кабер чокрын йөз саженьлап.
Ташыйлар үлгәннәрне сөйрәп-сөйрәп,
Томыралар адәмнәрне йөзләп-йөзләп,
Солдат күргән михнәтләргә кеше ышанмас,
Алар ашын ару кеше эте ашамас.
Яшеренәм дип акуп казый — газиз жаны,
Пуле тиеп яраланса, ага каны.
Исән калам диеп, баш очына ташлар өя,
Снарядлар килеп төшсә, канын коя, жанын жуя.
Михнәтләрнең авырын күрү насыйп булды,
Сугышлар бик авыр иде, ятим белән дөнья тулды.

Гомумән, безнең авылның тарихы бик бай. Герман сугышы, Гражданнар сугышы, коллективлашу чоры, Бөек Ватан сугышы еллары турында да күпләп-күпләп сөйләргә мөмкин булып иде. Әмма монысы инде авылның яңарак чорына карый. Безнең заман. Анысын инде безнең арттан килүче буыннар тарих итеп сөйләргә тиештер.

СӘЛАХ ШӘРИФ.

Мөсәгыйдь бине Мостафа Йортыши.

ТЫЙЫБЪ КИТАБЫ

Тубалак — авызда чөйнәләр, ашка да салыныр, кайнатып та эчәләр. Урысча да тубалак диярләр. Яхшысы катырагы вә авыр тартканыдыр. Тубалакны борыч урынына ашка салып ашау төснә бик күркәм кылыр вә онытучанлыкны китәрер вә авыз исен хуш кылыр вә авыз сасыганга бик яхшыдыр вә теш итләре ээгыйфь булганга бик яхшыдыр вә куыкта вә бөйрәктә, ягъни бөөрдә булчы ташларны бик пакь кылыр. Вә дәхи бәвелне коючыдыр вә бәвел тамган кеше ашаса, файдалыдыр вә куык ээгыйфь вә салкын вә бөйрәкнең, ягъни бөөрнең ээгыйфь булуын вә рөхем ягъни аналык салкын булудан вә бабасыр зәхмәтеннән боларның барчасына бик файда кылучыдыр вә дәхи ошбу тубалакны кайнатып эчү бизгәкләргә файда бирүчедер вә дәхи елан, чаян вә моңа охшаш нәрсәләренң чагуыннан бик файда кылучыдыр.

Нефть мае — һөртөрле багланганны ачучыдыр вә дәхи ике учның авыруыннан файда бирүчедер. Вә буыннар авыруыннан файда бирүчедер вә чагыр төсле нефть мае салкынлык белән авыраган колакка салынса, файда кылыр. Күзгә ак төшкәнгә файдалыдыр вә дәхи бу нефть маен аз гынасын жылы су белән эчсәләр, сулу тарлыкка вә һәм ютәлгә бик файдалыдыр вә дәхи чәнчүне туктатыр вә дәхи сидек тотылганга вә хәйз, ягъни күрем тотылганга эчерсә, файдалыдыр вә куыкта жил булудан файдалыдыр вә рөхем ягъни аналык салкын булганга бик яхшыдыр вә дәхи елан вә чаян вә моңа охшаш нәрсәләр чакканга файдалыдыр.

Нилүфәр — төркичә төнбоек дидекләре нәрсәдер. Күлләрдә булыр вә акмаган суларда булыр вә моңа су кәбестәсе дип тә әйтәләр. Орлыгына хәббүл — гарус, ягъни төнбоек орлыгы диләр. Бу төнбоекның тамырын төеп, су белән чылатып, эссе шешләргә бәйләсәләр вә талак шешегенә бәйләнсә, файда кылыр. Вә дәхи төнбоекның тамырын яки орлыгын төеп бал суы белән катыштырып һич йокламый торган кешенң башына бәйләсәләр, йоклатыр вә дәхи эсселек белән булган баш авыруына шулай ук файдалыдыр. Төнбоекны кайнатып эчү яки төеп тыштан бәйләү талак шешегенә файдалыдыр. Вә дәхи ошбу төнбоекны кайнатып эчү мәниненң, ягъни нәсел орлыгының аз гына сәбәптән китүенә файдалыдыр. Бер мыскал кадәрә эчелсә вә дәхи мәнине, ягъни нәсел орлыгын куе кылыр вә дәхи тамырын кайнатып эчмәкләк эч баруына вә эчәкләрнең кабарчыкларына файдалыдыр. Вә дәхи төнбоекның тамырын төеп, куык авыруына бәйләнсә, файдалыдыр. Орлыгын чәй кебек кайнатып эчсәләр, хатыннарынң рөхемәннән туктаусыз хәйз, ягъни күрем килүне яки аңа охшаш нәрсәләренң агуын туктатыр. Сөт белән эчелсә дә, шулай ук файдалыдыр.

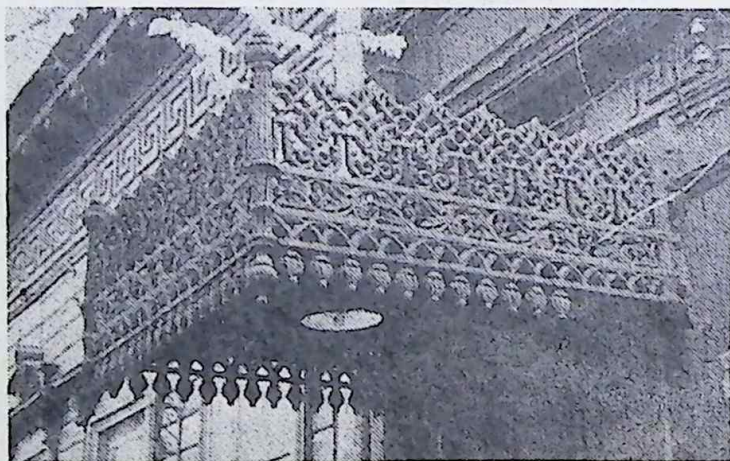
Мәтрүшкә — мәтрүшкәне уып сөтләр өстенә сибеп куйсалар, ул сөт оемастыр вә дәхи мәтрүшкәне чи вакытта төеп, суын серкә белән катыштырып эчсәләр, эчтән кан баруны туктатыр вә дәхи жылы суга чылатып баш авыруына бәйләнсә, файдалыдыр. Хосусан, арпа талканы белән катыштырылса, бик яхшыдыр вә дәхи бу мәтрүшкә белән телнең каты булган жирен усалар, файда кылыр вә дәхи бу мәтрүшкәне сыгып, суын бал суы белән катыштырып, авырый торган колакка тамызсалар, авыруын китәрер. Мәтрүшкәне чәй кебек кайнатып эчелсә, яки ашка салынып эчелсә, кан төкерүне туктатыр вә дәхи сөте юк хатыннар мәтрүшкәне чылатып имчәкләренә бәйләсәләр, сөтен күп кылыр вә һәм имчәкнең шешкәнән кайтарыр вә дәхи эчнә бик куәтле кылыр вә эссе кылыр вә очкылык тотуны туктатыр вә төгамне, ягъни ризыкны бик сәндерер вә дәхи косуны вә күңел болгануны китәрер. Вә сары төшкән кешегә кайнатып эчерелсә, файдалыдыр вә дәхи шәһвәтне, ягъни женси дәртне куәтле кылыр вә мәниненң, ягъни нәсел орлыгының савытларын

вə алəтлəрнə — коралларны бик куəтлə кылыр. Вə жимагъ кылмастан, ягъни жєнси мєнəсəбəткə кєрмəстəн элєк мəтрүшкəнə чылатып фəржєнə, ягъни хатынның жєнєс əгъзасына бəйлəп бєрəз торса, моннан соң жимагъ кылсалар — жєнси мєнəсəбəткə кєрсəлєр, ул жимагътан углан булмый. Вə эч баруны туктатучыдыр вə дəхи котырган эт тешлəгəн кешегə кайнатып эчєрсəлєр, вə тешлəгəн жирєнə бəйлəсəлєр, бик файдалыдыр.

Балавыз — балавызны һəртəрлə шешеклəргə бəйлəсəлєр, шешеклəрнə йомшартып, үлєк белəн тутырыр вə эрєнлəтєр вə дəхи тума балавыз ук башакларны вə һəм үзгə нəрсəлəрнə тартып чыгарыр вə əгəр бик эчкə кєргəн булса да. Вə сары балавыз каты йомшартучыдыр вə сєнєрлəрнə йомшак кылучыдыр вə тума балавызны эстəу-телəу сусатучыдыр вə дəхи ул тары бəртєгə кадəр балавызны эчү эчəклəрнəң кабарчыкланганына бик яхшыдыр вə дəхи шулай эчү файда бирєр, сєтє юк булган хатыннарга.

Лəбəн, ягъни сəт. Сəтлəрнəң яхшырагы кара сыєр сəтє вə һəм яшь сыєр сəтєдєр, карт сыєрның сəтє вə авыру сыєрның сəтє вə ак сыєрның сəтє яхшы түгєлдєр вə сəтнə күп эчү бєтнə күп кылыр, əмма тєснə бик күркəм кылыр. Вə дəхи шикəр белəн эчєлсə, дəхи бигрəк күркəм кылыр вə симєз кылыр вə эрємчєк суы сипкєлнə китəрєр, эчкəч тə вə һəм сəрткəч тə, əмма эчтə шешеклəрə бар кешегə сəт бик яхшыдыр, теш итлəрєн бик зəгыйфъ кылыр, сəт эчкəннəн соң, авызны вə һəм теш итлəрєн тəчє бал белəн чайкау бик яхшы булыр. Вə дəхи сəт, башы шаулаган кешегə вə колагы шаулаган кешегə зарарлыдыр. Шул жəмлəдəн зəгыйфъ башлы кешєлəр вə баш авырулы кешєлəргə зарарлыдыр вə дəхи сəтнə күп эчү күзнə караңгы кылыр. Əмма авырый торган күзгə сəтнə саусалар, бик яхшы булыр, кəжə сəтє бирəн зəхмəтєнə, ягъни шикəр авыруына вə ютəлгə бик яхшыдыр вə кан тəкєргəнгə файдалыдыр вə сəт үпкəдə булучы кабарчыкларга вə һəм бирəн авыруына вə авызга алып гаргарə кылу тамакта бакалар булудан вə кəз тамактан файдалыдыр. Вə əмма юєшлєктəн булучы йєрəк уйнау иялəрєнə яхшы түгєлдєр. Вə сулу тарлыгыннан вə күкрəк авыруына файдалыдыр. Дəхи сəт куыкның юлын биклəр вə эрємчєк сары зəхмəтєнə файдалыдыр. Вə кəжə сəтє истиска зəхмəтєнə, ягъни водянка авыруына вə талакның суы катылыгына файдалыдыр вə кəжə сəтє куыкта булучы кабарчыкларга файдалыдыр вə сəт шəхвəтнə, ягъни жєнси дəртнə бик куəтлə кылыр, əмма сəт бизгəк зəхмəтлə кешегə бик зарарлыдыр вə сəт эчү һəртəрлə файдалыдыр. Хосусан, тилə бəрəнгə бик яхшыдыр, гакылны кайтарыр.

Дəвəмы бар.

Сәембикә ханбикә һәм ИВАН ГРОЗНЫЙ

(тарихи роман)

— Өмә иясенә кайтып житкәч, Сәембикә көянтәсен алган кызга бирде, аркасыннан сөеп алды, хәтта: «Сөйгән егетң бармы соң?»— дип сорады. Кыз салкыннан алсуланып калган йөзен каплый төшөп: «Бар»,— диде бугай, Сәембикә ханбикә аңа иңендәге шәлен салып, кызның иңенә салды.

— Ханбикәң истәлегә итеп егетенә күрсәтерсен.

Искәндәр чана янына йөгерде, аннан ханбикәгә яңа шәл алып килде, чөнки Сәембикәнең халыкка иңендәге шәлен бирү беренче тапкыр гына түгел иде инде. Сәембикә Искәндәр китергән шәлне иңенә салды да ишегалдына атлады, Искәндәр аңа иярде. Өмә уздыручы хужа нә кылырга белми йорт буенча чабып йөри, кемгәдер, ниндидер әмер бирә, кычкырына, каударлана иде. Сәембикә ханбикә аны үз янына дәшәп алды да борчылмаска кушты, үзенәң ни өчен килү максатын әйтте бугай, хужа тынычланып, өйгә юнәлде. Бераздан ап-ак итеп юылган казларны жиде-сигез егет келәткә кертеп киртәләргә тезделәр, ул арада өйдән йорт иясә чыкты, ханбикәне һәм Жәмилә белән Искәндәрне өйгә дәште. Ошбу өйдә нинди ыгы-зыгы баруын күз алдына китерүе дә кыен түгел иде. Алгы якта тәмле каз ашы исә чыккан, кунакларны түр якка алып керделәр, түргә әйдәделәр. Сәембикә белән Жәмилә күзгә-күз карашып алдылар да, итек-киемнәрен салып, түр яктагы мөндәрләргә барып утырдылар. Искәндәр ишек яры таптанып калды.

— Искәндәр, ә син бар, сакчы егетләргә кара, өйгә алып кер. Өй хужасы шулай диде,— дип Сәембикә бүлмә жиһазларын күздән уздыра башлады.

Сакчы егетләр белән каз ашын мактый-мактый, көлешә-көлешә ашагач, Искәндәр йортка чыкты. Урта хәлле игенченең каралты-курасын карап йөрдә, сакчы егетләр атларына печән салдылар, үзләре затлы киёмнәрен киеп, ишегалдына чыккан һәм чытлыкыйланып вә ирәшәп торган кызлар белән мәзәкләр әйтешә башладылар. Искәндәр бер читкәрәк китте дә бу хәлне кызыксынып күзәтә башлады. Кызлар белән егетләр башта бер-берсенә мәзәк такмак әйтсәләр, тора-бара уенга күчтеләр, каз канатын яшерешле уйнадылар. Каз канатын уртага ташлыйлар, егетләр канатка ябырылалар, аннары канатны яшереп, бер сафка басалар. Кызлар исә нәүбәтләшәп, егетләрдән каз канатын эзлиләр. Тапмый икән, үз урнына баса, каз канатын егет куйнында тапкан кыз икәүдән-икәү генә келәткә кереп китәләр, ә биредә чыр-чү куба, киңәш-сабак бирүчеләр ишәя. Икәүдән-икәү генә ябык келәттә

калган яшьләргә: уң битеннән үптерсә — ярата, сул битеннән үптерсә — тизрәк чык, дип кычкырып торалар.

Искәндәр уенга катнашмады, бары тик кызыксынып күзәтте генә. Аңа мондый ихласи самими яшьлек куанычын тоярга язмады. Аны агасы Петр бик яшьли чиркәү әһелләренә илтөп бирде. Ә анда аны бөтенләй башка нәрсәләргә өйрәттеләр.

Күп тә үтми, капка каршына жыелган халык янына Сөембикә ханбикә чыкты. Башта ул авыл аксакалларының моң-зарын тыңлады, аннары кайнарланып үзә сөйләде. Ошбу авылга морза булган адәмгә шактый авыр сүзләр әйтте. Ханбикәнең сүзен куәтләп халык шаулаша башлады. Морза алардан хакы элеккечә уннан бер өлөш түгел, уннан ике өлөш ала икән. Ул гынамы, морзадан ике кадак май жыя. Сөембикә халыкка бу хәл янадан кабатланмас, ханга әйтеп чарасын күрербез, дип ышандырды. Искәндәр шул көндә ханбикәне бөтенләй башка яктан күрде: хөкемдар икән ич бу сөйкемле хатын, олуг вә ихтирамга ия хөкемдар икән ич!

12

Василий кенәзненң тәмам башы дүнгән иде: төшендә булдымы кичәге хәл, өнөндәме? Чынлап та кенәз Мороз аны алыштырырга килгәнме? Килгән булса иртәгә аны ни көтә? Нигә аңа Жангали ханның карары турында әйтмәде?.. Бит иртәгә Казан халкының кузгалуы бар, бер кайный башласа Казан, туктатым димә. Кем-кем кенәз Василий татар халкын белә иде. Өстәлдә сабий олуг кенәзненң әнисе жибәргән фәрман ята — Жангали хан Мәскәүгә озатылырга тиеш. Кайчан, ничек? Элек ул аны үз янына чакырып ала иде, хәзер исә аның сарай юлына эзе төшмәс — Ходайкол углан сарайны сакларга үз сугышчыларын куйган — ясавылы кайтып әйтте. Алай да ул Жангали ханны Мәскәүгә алып китәргә тиеш. Ул үзә белән ясавылын һәм унлап кешесен генә алып. Ничек тә Жангали ханның кая булуын беләргә кирәк.

Кенәз Василий сикереп торды, айнып киткәндәй булды. Хәзер үк кузгалырга, хәзер үк.

— Ясавыл!

Атылып ясавылы керде, аягүрә катты.

— Мин монда, кенәз.

— Миңа киенәргә ярдәм ит. Һәм мине тыңла. Тыңлый-тыңлай киендер. Син хәзер татар киенәрен киясәң дә сарайга үтөп керәсәң. Мә сиңа ике янчык акча. Акчаны кызганма. Син Жангалиненң кая икәннен бел. Бу — бер. Икенчедән, үзәң ин якын ун кешене сайлап ал. Күп сөйләштермичә генә аларны татар киенәренә киендер һәм минем янга алып кил. Безгә бүген төнлә Жангали ханны урлап, Мәскәүгә алып китәргә кирәк. Искәрденме!

— Баш өсте, кенәз. Барысы да син әйткәнчә булып.

— Миңа әнә теге кылычны, ике хәнжәр бир. Бар, хода сиңа изге юл теләсен. Миңа Жангали хан кирәк. Ишетәсәңме, ясавыл!

— Мин аны таш астыннан булса да табармын, кенәз.

— Әйтәм бит, табу гына аз. Безгә аны Мәскәүгә алып китәргә кирәк. Мороз кенәз белә күрмәсен, сак бул. Бар.

Янә ул сугышчы иде. Сугыш дигәндә, яу-орыш дигәндә аңа гүя канат үсә торган иде, миененң кай почмакларынан берсеннән-берсә үткер фикерләр туып чыга һәм кенәз Василий шулай дикъкать итеп эш башлаганда бик сирәк ялгыша иде. Кенәз Морозда аның кайгысы юк, ул аңа хезмәтен тапшырды. Калганы үз эше. Хәерле булсын, воевод буларак ул үз дәрәжәсен белөп хөкем итте, татарлар белән вакланмады, үзен эртерәк тотты, күп нәрсәләргә күз йомды. Әйтик, ханбикәнең үсә-исәя, сәяси яктан аны арта баруына да, шәех Колшәрифненң үз тирәсенә ышанычлы кешеләрен туплануына артык игътибар итмәде. Бер тапкыр шәех Колшәриф аңа: «Кяфер булсаң да син дә кеше, син дә алла бәндәсе, мин дә алла бәндәсемендер. Йөртмә шымчыларың минем арттан, воевод Василий, теңкәмә тимә. Мин үз илемдә, үз жиремдә. Бер-березненң ачуын китерми, бер-березне рәнжетми генә яшик әле, кенәз», — диде. Сәлам юллап үтөп кенә китәсе иткән иде, Хан урамында шәех аны үзә туктатты. Кенәз Василий аны баш иеп тыңлап торды һәм бер кәлиме

дә сүз кайтармый китеп барды. Чөнки янында ук, күлэгәсе кебек ясавылы басып тора иде. Әмма олуг шәехне аңлавы хакында ияк кагып кына ишарә ясаган иде. Аның сүзсез хәрәкәтен шәех тә кабатлады. Сөйләшүләре, аңлашулары бары тик шул булды. Соннан тәгаен җавап бирми китүенә үкенеп бетә алмады кенәз Василий. Мин монда хужа, мин Казан мәркәзенә ия дип әйтәсе калган да бит, әллә нигә куәте җитмәде. Кенәз Василий дингә ышанса да хакыйкәтне диндә түгел, җисми тор-мышның үзеннән эзләде. Шул ук вакытта рухани аталарга беркайчан да яманлык кылмады, аларга начар сүз әйтмәде. Дөнъя мәшәкәтләренә, диннәргә, аерым катлам кешеләргә аның үз фикере бар иде. Әйтик, Александр Глазатыйга ул баштан ук ышанып җитмәгән иде. Йомшак җәеп катыга утыртырга ярата. Кенәз Василий-дан Җангали ханның эзе суынуы булды, вәзир Коләхмәт әйтмешли, Күзлебүкән дә күздән язды. Рухани аталар колы аны гелән санга сукмый башлады. Әнә ни өчен артык диндар кешеләргә яратып бетерми иде ул.

Күп тә үтми, бәрелә-сугыла дияргә була ишектән ясавылы килеп керде.

— Кенәз, ун сугышчы монда. Калада фетнә. Җангали хан гаскәре белән хан капкасына киткән.

— Атлар әзерме?

— Барысы да әзер, кенәз.

— Сугышчылар татар киemenдәме?

— Син дигәнчә иттек, кенәз, борчылма. Егетләргә утлар, сулар кичкәннәрен сайлап алдым.

— Алайса тапшырдык! Әйдә!

Кенәз Василий өч ел гомере узган бүлмәсенә күз йөртеп чыкты, почмактагы иконаны күреп, тиз-тиз чукунып алды да ишеккә атлады.

Тышта караңгы иде әле. Таң яңа атып килә. Ашыгырга кирәк. Җангали хан аның кулында булырга тиеш. Йә биредә башын сала, йә Җангали ханны кенәгинә Елена каршына кайтарып бастыра. Юкса, кенәз исемен йөртәсе юк аңа.

Хан капкасы янында ыгы-зыгы. Җангали хан тирәли жансакчылары баскан. Хан сугышчыларына нидер сөйли, аның кайнарланып кычкыруы колагына килеп ишетелүгә, кенәз Василий:

— Юл, юл бирегез, Нократ морзасы Көрәмшә килә. Юл, юл бирегез, агай-эне!

Кенәз Василийны төнлә түгел, көндәз дә танырлык түгел иде. Көрәмшә морзаны аның күргәне бар, үзенә аңа ошавына тегене күргәч тә шаккаткан иде. Сугышчылар аны чынлап та батыр Көрәмшә морзага ошаттылар, күрәсәң, тыкырык ясалды һәм кенәз Василий Җангали хан янына ук барып җитте.

— Хан, — диде ул тавышын баса төшеп. — Хан, сезне ханбикә дәшә.

Җангали хан сөйләүдән туктады, дикъкәт белән дәшүчегә карады, ахыры ышанды, атын Хан урамына таба борды. Хан артыннан унлап жансакчысы кузгалды, ә алардан чак кына кала төшеп, Василий кенәзгә татар киemenә киенгән кешеләре. Урам тутырып шәех Колшәриф күтәргән диндар халык килгәнә күренде, атын чак кына алданрак юырттырган кенәз Василий Җангали хан белән тигезләште дә сул як тыкырыкка борылабыз, диде. Җангали хан артына әйләнеп карарга иткән иде, өлгерә алмый калды, кенәз Василий аның ат тезгененнән эләктереп алды.

— Мин — бу, кенәз Василий, Җангали хан. Яшисең килсә, карышма, борыл.

Җангали хан кынасындагы кылычына үрелгән иде, кенәз Василий әче итеп сызгырып җибәрде һәм икенче мәлдә инде Җангали кулыннан кылычын бәрәп төшерде. Ханның жансакчылары белән кенәз Василий кешеләре арасында чабыш, кисеш, кадаш башланды. Кенәз Василий ат корсагына типте, атларны кушаяклап чаптырып, Болак буена төште, аннан Кабан күле буена килеп чыкты. Җангали ханның атын ул җибәрмәде, ә үзе ханга элмәк ташлады һәм бауның бер очын ияр божрасына элде.

— Кенәз Василий, кенәз Василий, җибәр мине, җибәр! — дип кычкырынды Җангали хан.

Кенәз Василий аның башына кылычының яссы ягы белән сукты, Җангали хан кычкырудан шундук туктады, аһ! диде дә берьякка ава башлады. Кенәз Василий атларны Сиражи тыкрыгына борды, ә үзе бер кулы белән Җангалине тотты.

— Шаулама дидем мин сиңа, Җангали хан.

Жансакчылар, асыл егетләр артта калдылар. Алар арасында канлы орыш бара

булса кирәктер, чөнки бер генә жайдак та артта күренми. Кенәз Василий атларны тыя төште, ахыр туктатты, атыннан төште.

—Жангали хан,— диде ул ханны иярдән суырып, жиргә төшерде.— Кенәгинә сине исән-имин Мәскәүгә алып кайтырга кушкан. Карышып торма. Монда сине барыбер үтерерләр иде. Иртән кояш чыгуга, Йосыф бәк гаскәре белән Сафа Гәрәй хан Казанда булачак.

Жангали хан дәшмәде, лышык-лышык жылый башлады. Бер көн, бер төн аңа, бары тик бер көн, бер төн ихласи хан булып калырга насыйп иткән булып чыкты. Шуңа үртәлүе, шуңа әрнелүе, шуңа жылавы иде Жангали ханның. Әйе, ул карусыз Василий кенәзгә буйсыныр, аның өчен бу гадәти халәт, ләкин ихласи хан булып алган көнә вә төнә кызганыч иде.

—Йә-йә, тынычлан, Жангали хан. Син алтын күктән төшкән изге зат ич. Кенәгинә Елена да сине рәнжетмәс. Хәзер мине тыңла, Жангали хан...

Кенәз Василий шулай дияргә дә өлгермәде, тыкырык яклап, өермәдәй ике жайдак килеп чыкты. Жайдаклар аларны күрделәр дә бире таба якынайдылар.

—Атыңа атлан, Жангали хан. Йә, тиз бул. Атлан-атлан!

Жангали хан эзәңгегә аягын куйган иде, итеге шуып китте һәм әллә юри, әллә чын жиргә тәгәрәде.

—Имгәк,— диде кенәз Василий ачу белән.— Атка да атлана белмисең, тәхеттә утырган булдың бит әле, ил белән хакимлек итмәкче иттең. Бер кулың белән тезгенгә, бер кулың белән ияр божрасына тотын. Шулай.

Кенәз үзе дә очып менгәндәй атка атланды, кылычын суырып чыгарды. Аны коры кул белән генә ала алмаслар. Кенәз Василийның кылычыннан киткәннәрне санасаң...

Ләкин кенәз Василий ясавылын таныды. Аның янында яралы иде.

—Көчкә котыла алдык, кенәз. Ермолканы яраладылар. Атта көчкә утыра.

—Калдыр аны,— диде кенәз Василий.— Вакыт тар. Тиз!

—Кенәз, ул безнең белән бара алмас.

—Калма, ясавил! — диде дә кенәз Василий кузгалып китте.

Ясавил ишенә карады, күп кан югалтудан ул ат ялына төшкән иде инде. Ясавил тирә-ягына карады, урыс капкалы өйгә күзә төшүгә, шунда чапты да кылычы белән капканы какты. Эт өргән тавыш ишетелде, кемдер капканы ачты.

—Кем бар анда, кем йөри таң атыр-атмас?..

—Хужа, хужа, караклар минем бер ишем яраладылар. Калдырып кына китим әле.

Йорт иясе берсүзсез капканы ачты, ял өстенә төшкән жайдакның ат тезгененә алып, эчкә алып керде. Капканы ябарга дип килсә, ишеннән жыллар искән иде инде.

Ясавил бик тиз кенәзгә куып житте. Ул арада таң атты һәм күзгә күренеп яктыра башлады. Кенәз Василий бишенче йортка туктап, ишегалдында йөргән хатыннан:

—Тамгачы Сиражи монда торамы? — дип сорады.

—Син,— дип кычкырды хатын.— Син дим, кемдер капкага килгән, сине дәшә!

—Әй, йөрерләр инде,— дип сукуырана-сукуырана ишектән Сиражи килеп чыкты, бер кулы белән жылпөгәй киткән чапанын тоткан, икенче кулында дисбе. Ул аны шундук таныды һәм хатынына:

—Ач капкаларны! — дип кычкырды.— Ач-ач, керсеннәр.

Өч жайдак ишегалдына керде, шагырдап капкалар ябылды. Кенәз Василий атыннан төште дә чукунып алды.

—Аллага шөкер, хода саклады!

Берәү дә күрмәде дип уйлаган иде, болдырда басып торган Сиражи кенәзнен чукуынганын күрәп алган икән, йөгереп болдырдан төште дә, аягына элгән келәмдә йөри торган чүеген пычыратып, кенәз янына килде.

—Кяфер?! — диде.

—Кяфер, кяфер мин, тамгачы Сиражи. Мә.— Кенәз Василий тамгачы кулына авыр янчык ташлады.— Авызыңа элмәк эл. Калганын соңнан сөйләшербез. Хәзер атларны абзарыңа куй, солы сал, ә безне түр өеңә яшер.

—Кһм, ни бит...

—Бар, бар, күп теленә салышма. Воевод кенәз Василий мин.— Тамгачы Си-

ражи арырак торган ике кешегә ым какты.— Берсе хан Жангали, икенчесе минем ясабылым.

—Сөбханалла, Жангали хан үзе. Китсәнә, булмастыр!

—Йә-йә, кәмитләнмә. Кыл кушканны. Ханнар килә дә китә, ә без сиңа ярап торырбыз әле.

—Калада фетнә дигән булалар. Сафа Гәрәй хан кайта, имеш.

—Кайдан кайта?! Хәер, кайтыр да китәр дә Сафа хан, ә син тамгачы Сиражи калырсың. Мин дә.

—Э-э шул. Әйе шул, ертык күзнә түгел, ертык-тезгә күз төшә. Шулай инде ул адәм баласы.

Тамгачы Сиражи уч төбөндөгә янчыкны сикертеп карады да аяк очларына баса-баса болдырга юнәлдә һәм:

—Фәйзрахман, Фәйзрахман дим, чурак шайтан! Кая үзе китте! — Болдырда өтек кенә өс-киемнән бер адәм күренде.— Менә агайларың түр өйгә урнаштыр, атларын абзарга яп, берәр соскы солы сал.

—Ярый, Сиражи агай.

Бу юлы кенәз Василий берәүдән дә курыкмыйча инде тәмам укларын төпсез күккә сузган кояш нурларына карап чукуынды.

—Бар соң икән әле, ходаем. Иншалла барысы да әйбәт булып.

Түр өйдә алар чишенделәр, кенәз Василий киез жәйгән сәкегә сузылып ятты, янәшәсеннән Жангали ханга урын күрсәтте.

—Ят, Жангали хан. Ял ит. Безнең эш бетте. Син — хан түгел, мин — воевод. Ят-ят, ятсынып торма. Ә син ясабыл ишегалдына чыгып, күз-колак булып кер. Ошый миңа мөселманнарның кануннары, чит-ят кешенең капкаңа орынырга хакы юк. Хужа кабул итә икән — рәхим ит, инде итми икән — үпкәләмә. Хан булса да кертмәскә хакы бар. Ә бездә ул бәрәп кермәле. Кертергә теләме кеше сиңе, юкмы, бәрәсәң дә керәсәң.

—Урыс канына салынган яман чир ул,— диде моңа кадәр дөшми торган Жангали хан.

—Хак әйтсәң, канда бар безнең яманлык. Ләкин татарда да ул аллага шөкер, Жангали хан. Менә, әйтик, сиңең токымнарың урыс кенәзләренә йөз тотып нә тоттылар, кайчандыр урыс кенәзләре татарларга йөз тотып нә оттылар?... Иччи дияр идең, хата булып куюы бар. Олуг кенәз Иван Калита хан хатыннарына бүләк ташый-ташый таркау кенәзләргә бер дәүләт итәргә керешә. Ясакны үзе жыя, үзе илтәп бирә.

Безгә дә шулай итәргә кирәк иде дә, олуг кенәз Өченче Василий, минем адаш, Рәсәй Алтын Урда көненә калыр дип курыкты. Шуннан Казанны яулагач, Жангали хан сиңе сакларга, сиңа күз-колак булырга өч мең сугышчы белән бирә жибәрде. Жибәрде һәм үзе вафат булды. Хәзер мин болай уйлыйм, хаталанмады микән кенәз?... Бик ихтимал ич! Халыкның күңелен корал белән яулап булмый икән ул, житмәсә, диннәр башка безнең. Сөз әтрәккә, без мәтрәккә карап дога кылабыз, дигәндәй, икебез ике дингә табынабыз. Менә сезне, бөтен мөселманнарны христиан итсәң икән — ул чакта тыныч яшәр иек шикелле миңа. Диннең теле дә, табынган ходасы да бердер — ышану. Сөз безнең өчен — бусырман, без сезнең өчен — кара йөрәк, ягъни кяфер. Шунның өчен, мөселманнарны христиан итү — бердәнбер чарадыр. Менә шундый нәтижәгә килдем мин Казанда өч ел воевод булып торган гомердә Жангали хан.

—Дин кешегә ана сөте вә ана теле белән керә, жан белән чыга, кенәз Василий, ялгышма. Христиан белән мөселман ут белән су ул. Бер-берсеннән башка яши дә алмыйлар, бер-берсе белән яшәү дә мөмкин түгел. Сиңең үз язмышың, минем үз язмышым. Аллаһы тәгалә адәм баласына кеше туганчы ук ябыштырып куя. Әйе, син беркайчан да хан була алмассың, күктән таш яуса да, мин дә кенәз була алмам. Кенәз буласым да килми. Чөнки син чукуынган кеше, потка табынучы кяфер, Аллаһы тәгалә тарафыннан каргалган, каһәрләнгән кеше.

Кенәз Василий торып, терсәгенә таянды, ул Жангали ханны гүя яңа гына күргән иде.

—Ни өчен Аллаһы тәгалә тарафыннан каргалган, каһәрләнгән кеше инде мин, Жангали хан?

— Чөнки потка табынасын. Потка борынгы ахмак мәжүсиләр генә табынган-нар.

— Изге Мәрьям анамы, Христосмы пот?

— Мәрьям ана да, изге Гайсә пәйгамбәр дә адәм балаларыдыр.

Ә адәм баласы Алла була алмый. Христиан халкы энә шул адәми затларга табына, димәк, потка. Димәк, сез ярыммәжүсиләр, иманыгызда камил түгел, катып калган мәжүсиләр сурәтен сөйрәп йөрисез.

Ул арада ашарга керттеләр, качаклар тезелешеп сәкегә утырдылар. Берәр табак токмач ашы ашагач, бер коштабак итне кимергәч, барысы да хушлашып, янә сәкегә тезелделәр — сузылып яттылар.

— Төнлә белән кузгалырбыз, — диде кенәз Василий озын тырнагы белән азау тешен казый-казый. Жангали хан моны күреп, йөзен жыерды.

— Йә, дәвам ит, Жангали хан. Синәң бу тамаша галим вә укымышлы кеше булуыңны белгән булсам, киңәш-сабакларым биреп тә тормаган булыр идем. Сиңа Колшәриф урнына шәех буласы калган, Жангали хан. Хагын-нахагын аерып, хөкем итеп торыр идең. Шәригать кушканча, гадел итеп.

— Шәех булмасам да хилаф сүзләрдән һәрчак сак булдым мин, кенәз Василий. Сиңа, Василий кенәз Искәндәрдән сабак алырга булган. Аңардагы акыл сиңа да, миңа да житәрлек иде.

— Акыл күәсе булса да тумышыннан хаким түгел ул, мөгаллим. Ә мөгаллим кешегә тәхет тә, көч-куәт насыйп түгелдер. Жангали, хан.

— Аяк очларына гына басып, түр якка таба тамгачы Сиражи үтте.

— Әссәләмәгаләйкүм олуг хан Жангали! — диде ул, гүя өйдә башкалар да юк иде. — Казан кайный, Жангали хан. Сафа Гәрәй хан кайта, ди. Нугай капкасыннан керәчәк, имеш. Урам тулы халык. Бүген кич якта диван-мәжлес буласы, ди.

Жангали хан сикереп торды, ни кылырга белми ишекле-түрле йөрөнәргә кереште.

— Утыр, Жангали хан, тынычлан, — диде кенәз Василий күтәрелә төшеп, торып утырды. — Соң инде, Жангали хан, соң. Монда бер дә күрәзә булу кирәкми. Ике чараның берсе булыр: йә Сафа Гәрәй хан Сөембикә ханбикә белән килешә, йә толбикәне атасына сөрә. Мәгәр атасына сөрмәс, чөнки гаскәрнең күп өлеше Йосыф бәкнеке.

— Һәйе, һәйе, кенәз, син хаклы, Сафа Гәрәй хан Сөембикәгә өйләнергә тиеш, миңа калса, Йосыф бәк гаскәрне шул шартнамә белән генә биргән булса кирәктер.

Жангали хан йөзтүбән сәкегә капланды, бертын дөшмий торды. Барысы да унайсызлана калдылар. Тамгачы Сиражи янә аяк очларына баса-баса гына чыгып китте. Кенәз Василий тамак кырды һәм ясавылына:

— Бар әле, әче бал алып кер, тамак кибеп китте, — диде.

Ясавыл өйләнәп тә керде, кенәз Василий аның кулыннан чүлмәкне алды да агач кәсәләргә әче бал койды.

— Жангали хан, Жангали хан дим. Тот әле, кара әле монда. Ышан миңа, Сафа Гәрәй ханны без куарбыз. Без әле өйләнәп килербез.

Жангали хан башын күтәрде, калтыранган куллары белән кәсәгә үрелде.

— Ә Сөембикә, Сөембикә, — диде ул калтырана башлаган иреннәрен жыя алмыйча йөзен чытты.

— Эч диләр сиңа, жебеп торма инде. Хатын бетәрме!

— Андый хатын юк ул, кенәз Василий, юк!

— Анысы хак, юктыр. Моңа инде, Жангали хан, мин гаепле түгел. Үзең. Үзең тота белмәдең хатының. Каты куллы ир-атны ярата бит ул хатын-кыз. Кыйнаштырган ирне.

— Хак, хак әйтәсең, кенәз, сары май булып сеңә ир йодрыгы хатын-кыз тәненә. Аннары Аллаһы тәгалә рәхмәте белән рәсүлебез Мөхәммәд-галәһис-сәлам: ир-ат кулы кагылган төше тәмугъта янмас, дигән, — диде әле булса бүлмәдән чыгып китә алмаган тамгачы Сиражи.

— Вәзирең дә йомшак булды, Жангали хан. Чапкын бәкне Мәскәүгә кем озатты?.. Вәзир Коләхмәт түгелме? Син дә бер сүз дә әйтмәдең. Урысларны яклый дип халык шаулый башлагач, Чапкын бәкне гаилә-нәселе белән Мәскәүгә китәргә мәжбүр иттең. Кан коелмасын, кеше рәнжемәсен, имеш.

— Чапкын бәкне, кенәз Василий үзең озатучы, үзең каракош кебек саклаучы. Ул еланны жазаласы булган да бит. Сәүдәгәрләрдән караклар урлаган товарлар алып яткан, ул гынамы, шымчы булган, Өченче Василийның шымчысы.

— Син соң, син, Жангали хан кем ялчысы идең. Унбиш яшендә Казан тәхетен кем сиңа бирде? Бөек кенәз түгелмени?!

— Каберендә әйләнеп ятсын иде ул бөек кенәз, шул кенәз минем якты көнем карангы итте. Кирмәндә яшәсәм шул көнгә калыр идемме.

— Хак, калмас идең. Әмма гүзәлләрнең гүзәле Йосыф бәк кызы Сөембикәнәң кочагында да була алмас идең. Йомшак булгандыр ханбикәнәң кочагы, ә?.. Йә-йә, куй, шыңшыма, мә, эч тагын. Казан асты-өскә килсә дә мин сине кенәгинә каршына алып кайтырмын. Жангали хан. Борчылма.

— Шаһгали абамны бинахакка Аккүлгә сәрде. Кем аның бәкләрен, морзаларын, угланнарын, хатын-кызлары, бала-чагаларына кадәр Псков каласына сөрәп, зинданга яптырды? Кем әмере белән шунда арысландай ир-егетләргә кылычтан уздырдылар? Кем әмере белән муеннарына төрә тагарга теләмәгән хатын-кызларны бала-чагалары белән атна буена эчәргә су да бирмичә базда яткырдылар, ахыр анадан тума шәрә көйгә, кар өстенә чыгарып, күсәк белән бәрәп үтерде? Кем күнелләренә хуш килгән бичара хатыннарын чукундырып, башын эчкечелеккә салган урыс ирләренә кияүгә бирде? Кем, кенәз Василий?! Әйт?! Псков архиепискобы Макарий түгелмени?! Шул кешемә сине укытты? Шул кешемә изге атакай?!

— Жангали хан, абаң Шаһгали исән бит әле, ханбикәсә дә янында, диләр. Син дә аллага шөкер, минем каршымда утырасың, исән-саусың. Кирмән калана кайтырга телисең икән — рәхим ит, Телепа кенәз каршы килмәс. Мин аны беләм. Шаһгали абаңны сөргеннән кайтарырга телисең икән — янә рәхим ит, барысы да синнән тора. Ышан, бөек кенәгинә Елена Глинская берегезне дә рәнжетмәс. Шаһгали ханны ханбикәсә белән Мәскәүгә чакыртыр, сөйләшер, аңлашырлар. Бөек кенәз инде гүрдә, гаеп атта да, тәртәдә дә булгандыр, килешерләр. Фетнә башлангач та Чүрәкәй бәк үз ишләре белән Мәскәүгә китте. Кенәгинә белән очрашкандыр, мин аларга Шаһгали ханны Казанга кайтаруын сорагыз дигән идем. Сораганнардыр, бөек кенәгинә каршы килмәгәндер. Ә син Кирмән калана кайтырсың, атаң-бабаң йортына. Бөек кенәгинәннең дә хәленә кер берәз. Бүген ул Польша короле белән сугыша, синнән гаскәр сорады, ә син гаскәр бирү урынына фетнә кузгаттың, үзең утырган ботакка үзең үк балта белән чаптың.

— Кирәкми миңа тәхет. Мин барысыннан да гарык. Минем атам-анам йортына кайтасым килә.

— Кайтырсың, боерган итсә. Бүген үк кузгалырбыз...

Кенәз Василий ясавылына ым какты, янәсә, бар әле урамдагы хәлләргә беләп кер. Ясавылы чыгып киткәч, кенәз Василий сузылып сәкегә ятты һәм шундук гырылдап йокыга да китте.

Жангали хан сәкегә торып утырды. Жинелчә баш авырта, күнел болгана иде. Бөек кенәгинәгә Еленаның абасы Шаһгали ханны Аккүлдән кайтаруы хак, бу хакта аңа хәбәр житте. Әмма аның Кирмәнгә кайтып тәхеткә утыруы турында беренче ишетүе иде әле Жангали ханның.

Жангали хан гырылдап йоклап яткан, кул-аякларын жәеп бөтен сәкене тутыра язган Василий кенәзгә карап алды. Бу кешене ул дошман да күрәлмәде, якин да итә алмады. Әллә инде дин-мәсләгә башка булганга, әллә өйрәтүен ошатмады. Василий кенәз уң кулын биләндәгә хәнжәрәңә салган, сул кулы бер читтә ята, гүя чалып ташлаганнар үзен. Шулай дип уйлавы булды, зинһенен тетрәтеп башында бер уй килде. Хәнжәр аның үзендә дә бар. Әйе, күлгәсә урнына бөек кенәз тарафыннан куелган тәкәббер кенәзгә...

«Йа хода,— диде эчтән генә Жангали хан.— Йа хода, нә уйлыым? Нә кылырга исәп тотам?.. Кенәз Василий сине угланы урнына күрдә, һәрчак яклада, саклады».

Ясавил керде, Жангали аңа сөйләшмәскә кушып, бармак янады. Ясавил аны күрше якка кул изәп чакырды һәм ишекне ябуга:

— Эшләр харап, Жангали хан. Сафа Гәрәй хан кенәз Морозны бар халык алдында жазалаган, гаскәриләрнең берсә дә исән калмаган, берсә дә кача алмаган. Булат бәк Ширин белән бикәсә Хөршидәнә дә кулга алганнар дип сөйләләр. Сафа

Гәрәй ханның маржа хатыны вафат булган ханбикә Сөембикәне бишенче хатыны итеп ала икән.

— Ханбикә Сөембикә үзе, үзе-ни?..

— Риза булган, имеш... Курыкма, кызыңны ышанычлы кешеләр Кирмәнгә алып киткәннәр.

— Миңа кыен, бик кыен, ясабыл! — Жангали хан сыгылып төште, ике тезен кочаклап, диварга сөялде. — Минем моңа ризалыгым юк, юк! Сөембикә Сафа Гәрәйгә кияүгә чыгарга тиеш түгел иде...

— Мин кенәзне уятам, капка тирәсендә ниндидер кешеләр йөри.

Жангали торып басты, ишеккә юнәлде.

— Мин чыгам, үз күзем белән күрәсем килә.

— Чыкма, хан, ялварышлар сорыйм, чыкма. Сине танулары бар. Үзеңне дә, безне дә харап итмә, ходай хакына.

Жангали хан ясабылны күздән кичерде.

— Күр әле, син гелән татар икәнсең бит. Сиңа минем бер йомышым бар, ясабыл. Миңа ханбикә мөгаллимә Александр Глазатыйны табып алып кил. Буш итмәм, кенәз түлөгәнне икеләтә түләрмен. Мә,— Жангали ясабыл учына авыр янчык ташлады. — Үз гомереңә житәчәк.

Ясабыл икеләнә калды, озын мыекларын бөтереп алды һәм әкерен генә янчыкны кесәсенә койды да:

— Мин аны жир астыннан булса да табып алып килермен, хан,— диде. Һәм китә дә башлады.

— Тукта,— дип аның жиңеннән эләктереп алды Жангали. — Тукта. Миңа сине көтәргәме?

— Көтәргә, хан. Мин кайтырмын. Кенәзгә кая китүем әйтмә.

Ясабыл кесәсен капшап карады да ирен чите белән генә елмайды, чапан өстеннән буган билбаудагы хәнжәрен рәтләп куйды.

— Табармын мин аны, хан. Табармын. Гаврилка тапмаган кеше тумаган әле. Нигә кирәк ул Күзлебүкән дип сорамыйм. Кирәк — бетте.

13

Кичкә таба тамгачы Сиражи өендә көтелмәгән хәл булды. Алар янына бер күзен яулык белән бәйләгән берәү килеп керде. Черем итеп яткан Жангали хан сикереп торды, Василий кенәзне төрткәли башлады.

— Кенәз, кенәз!

— Уятма аны, Жангали хан, уятып маташма. Кенәз мәрткә киткән кебек йоклаячак. Үлөргә тиеш ул, хәзер үк, бүген.

Жангали хан сәкегә менеп басты, кынасыннан хәнжәрен чыгарды.

— Маташма, хан. Мин сине алып китәм. Ә кенәз үлөргә тиеш.

Шулай диде дә сыңар күзле түргә атлады, иләмсез озын хәнжәрен чыгарып, кенәзнең күкрәгенә кадады. Кадады да почмакка барып елышкан, күзләрен йомган Жангали ханны сөйрәп төшерде, авызына бөтереп яулык тыкты, кулын артка каерып бәйләп, тез башы белән күтенә типте. Имеш, әйдә, атла.

Жангали ханны ул урамга алып чыкты, капка каршында тамгачы Сиражи басып тора иде, ул сыңар күзне күрдә дә аңа бил бөгә-бөгә:

— Карале, карале дим, син ясабыл Гавриил икәнсең бит. Кенәзне калдырасыңмыни?

Ясабыл Гавриил тамгачының изүеннән эләктереп алды, күтәреп диярлек йөзен-йөзгә терәде.

— Әй син, сасы көзән, телең тешлә. Ә кенәзне бакчага чыгарып күм. Кара аны кеше-кара күрмәсен, өең көл итәрмен, үең мал кебек чалып этләргә ташлармын...

— К-һ, э-э,— генә дия алды тамгачы Сиражи. Ясабыл Гавриил аның изүеннән жибәрде, теге аяк астына ишелеп төшкәч, капкасына таба тибеп жибәрде. Башын иеп, нә кылырга, нә уйларга белми торган Жангали ханга: «Атла!» — дип ым какты.

Жангали хан аңардан: «Кая мине алып барасың?» — дип сорарга итсә дә баш чайкауды тартып китә алмады. Ясабыл Гавриилның максаты башка иде бугай, ул аны

ашыктырды, кайдадыр әйдәде. Ниндидер тар тыкрырыкка житкәч, Жангали хан ике ат күрдә. Тыкрырыкта ясауыл аның авызыннан яулыгын алды, кулын чиште, атка атланьрга кушты. Икесе дә ияргә менеп кундылар.

— Ясауыл, — диде Жангали, ниһаять, кыюлыгы житеп. — Ясауыл, мине кая алып барасың? Мөгаллим Глазатый кая?

— Глазатый кирәк булдымыни сиңа, хан. Ә ул күптән инде Сафа Гәрәй хан табынында утыра. Әйләнә хан, сиңең Сөембикәң белән никахлаша, ә ул алар түрендә. Сине миңа, Жангали хан, Мәскәүгә алып кайтам һәм кенәгинә Еленага тапшырам. Ул сине рәнжетмәс.

— Мине бер урыс кенәгинә Елена кулына тапшырды инде, ясауыл.

— Кыюсың, Жангали хан, артык кыюсың. Минем кенәз дә дөньяны бөтереп кочагына тутырырга иткән иде. Барып чыкмады. Нәфесен тыя белмәде. Мине гелән санга сукмады. Якының рәнжетсәң, үзең дә рәнжерсәң, дигәннәр борынғылар. Без сиңең белән бүген үк Нугай капкасыннан чыгып китәрбез. Син биргән алтынның файдасы тиде. Кенәз миңа артык иде. Ходай төгәлә явызлыкны да, изгелекне дә бер чама кылырга кушкан. Ә Василий кенәз ялан яманлык кына кылды.

— Василий кенәзне бирегә бөөк кенәз билгели.

— Син дә, Жангали хан. Ләкин тормыш сиңең белән мин дигәнчә генә бармый икән ул. Калада сыңар урыс та калмады. Урыс яклы Хөршидә ханәкә, ир-канаты Булат бәк Ширин да ошбу дөнья белән бәхилләштеләр. Сафа Гәрәй хан урыс тарафдарлары мөселманнарны да турады. Шәрәкь төркеме хаким хәзер Казанга. Син тәхеттә утырган чакта алар килешеп яшиләр иде әле...

— Мине калдыр, ясауыл Гавриил. Мин сиңа гомерем буена игелек теләрмен.

— Ю-юк, хан, син минем коткаручым. Сине кенәгинә каршына алып кайткандагына мине кеше рәтендә йөртәчәкләр. Аннары кай жирем ким минем кенәз Василийдан. Сер булса да әйтим инде, ул минем хатыным-Дунәшемне тартып алды. Ул карлыгачым минем аның йортында тора. Өч ел инде менә. Ул кенәзне түгел, мине сөя иде. Мин хәзер кайтам да үз хатыныма йортка керәм. Искәрденме инде, Жангали хан. Шулай дияргә ярата иде төкәббер кенәз.

— Нигә соң аны әлегә кадәр үтермәдең, түзеп тордың?

— Безгә уңга, Жангали хан, уңга каер, әнә теге төбәнәк өй янына туктарбыз. Түзеп тормадым, Жангали хан. Килгәч тә үтереп качарга иткән идем, сасысы чыгар дип курыктым. Ә хәзер сылтавы бар. Кенәзнен нидән һәлак булуын аңлатып торасы юктыр шәт, Жангали хан. Шулай булгач, аңлашыла булса кирәк. Кисәтеп куям, Жангали хан. Бу хакта ләм-мим авыз ачып берәүгә дә сөйләмисең. Кенәз Василий фетнә вакытында Көнчак утлан тарафыннан үтерелде.

— Кем соң ул Көнчак?

— Сафа Гәрәй ханның гаскәр башлыгы. Батыр, кыю, кыскасы, лачын. Әйе, Сафа Гәрәй кешеләрне сайлай белә. Син бит әле белмисең. Казанга ике капкадан килеп керәләр. Нугай капкасыннан һәм Хан капкасыннан. Нугай капкасыннан нугайлар, Хан капкасыннан кырымлылар. Башта урысларны кырырга керешәләр, ахыр күзгә сөртергә бер урыс һәм аның мөселман тарафдарлары калмагач, сарай каршына жыелалар. Аксакаллар, дәрвишләр, диндарлар һәм иң алда шәех Колшәриф. Бер ягында нугайлар, икенче ягында кырымлылар. Һәрәк үз өлешен сорый. Уртаклык юк. Шәрәкь төркеме жинде, әмма кырымлылар белән нугайларны кем килештерер. Нугай аксакалы чыкты да: «Казан мәркәзен кяферләрдән яклай-аралый без бик күп кешеләребезне шәһит иттек — тәхеттә Сөембикә кызымыз калырга тиеш», — дип оран салды. Кырымлылар шаулаша башлады. Гаскәрне Сафа Гәрәй хан житәкләде, аннары ошбу хан Казанда утырган иде инде, кире әйләнәп кенә кайтты, дип әтәчләнәргә керештеләр. Шуннан шәех Колшәриф алгарак чыкты да: «Ике кардәшкә дә имин булырдай кәңәшем тыңлагызчы, — диде. — Мин, Жангали хан бикәсе Сөембикәне Сафа Гәрәй ханга никахларга дигән тәкъдим кертәм. — Һәм-мәсенә, ягъни ике якка да баш иде дә, нугайлар ягында басып торган Сөембикәгә дәште: — «Казан диндарларының гозернамәсе сәңа шулдыр сөйкемле Сөембикә ханбикәбез. — Шәех Сафа Гәрәй ханга таба борылды. — Казан мөселманнарын кяфернең кара кошыннан коткарган, ил халкыма ирек вә азатлык алып килгән батыр хан Сафа Гәрәй диван әһелләре, карачылар, морза-бәкләр, утланнар сиңа баш оралар һәм Сөембикәбез белән язмышыбыз вә киләчәгебезне кулыңызга алып-

сыз дигән өмет белән тәхет капкаларын ачамыз...» — диде. Беләсенме, Жангали хан, бермәлгә шундый тынлык урнашты ки, йөрәк тибешләре бер жайга көйләнгәндәй итте. Шунда ни булды дисең — ике яктан да бүрекләр, баш киёмнәре һавага очты. Сизмәстән мин дә малахаем күккә чөйгәнмен. Халык шатлыгы сине дә ияртә икән ул, Жангали хан. Шуннан кинәт айнып киттем. Әйе, миңа бит теге Күзлебүкән кирәк. Кичкә кадәр эзләдем. Юк кына бит бу. Берәүләр әйтә аны үтергәннәр, урыс иде диләр, икенчеләре ханбикә янындадыр, дигән булалар, ары чабам, бире чабам, юк кына бит, мәртәт. Сарайга үттем, акча кертә инде, тегеңә бер алтын, моңа берне, ә янчык жиңеләя, Күзлебүкәнне белүче юк та юк. Кая бәрелергә, кемнән сорарга белми йөри идем, берәү инбашыма кулын салды. Котым-ботыма китте, борылып карарга өнәми торам. Борылып баксам — кем дип беләсең — Күзлебүкән. Чак аягына төшмәдем. Моңың янында өч-дүрт кеше басып тора. Мин моңа жай белән: «Сине жир бетереп эзлиң», — дидем. «Мине!» — дип гажәпләнде бу. Һәм борылды да артында торучы берәүгә: «Кенәз ясавылы, тотыгыз үзен», — диде. Ничек бер читкә ыргылганымны күрсәң, юлбарыс та алай сикерә алмыйдыр, ниндидер койма аша сикердем, сарай түбәләреннән йөгердем, ахыр Ташаяк базарына килеп чыктым. Тиз генә таныш сәүдәгәр кибетенә кердем, өс-башны алыштырдым, тамак ялгадым да синең янга. Кенәз өчен рәнжемә, Жангали хан, аны барыбер тоткан булырлар иде. Шигем юк, теге сантый тамгачы Ходайкол углан кешеләренә житкерәчәк. Әле үзем үтердем дип тә әйтүе бик ихтимал. Шулай булгач, ясавыл Гавриил кулына төшүеңә куанасы ит, Жангали хан. Һәм кәңәш итәр идем: минем хакта, монда булган хәлләр турында берәүгә дә бер сүз дә әйтмә. Мин белгәнәмчә һәр кешегә ходай тәгалә бер генә баш бирә. Баш дигән нәрсә синдә дә, миндә дә бер генәдер. Жангали хан.

— Мин сине аңладым, ясавыл Гавриил. Тик минем сиңа бер шартым бар, син мине Мәскәүгә түгел, Кирмәнгә алып кайт. Минем туган калама кайтасым килә.

— Менә анысы булмастыр, Жангали хан. Сине мин кенәгинә Елена кулына илтәп тапшырырга тиеш. Ул алып кайтырга куша сине, кенәгинә Елена Глинская, бөек кенәзнең хәләл жефете, сезнеңчә әйтмешли. Кисәтеп куям, Жангали хан. Хәзер без әнә теге өйгә кереп өсләребезне алыштырабыз. Без синең белән Сарайчык сәүдәгәрләре. Алатлар аша Мәскәүгә юл тотарбыз. Искәрденме?

— Мин барысын да әллә кайчан аңладым, ясавыл Гавриил.

— Нигә әле син, хан башың белән нәрсә әйтсәм, шуның белән килешеп тора-сың?! — Ясавыл ачы итеп сүгенде, ахыр уңга-сунга карады да: — «Киттек», — диде.

14

Акча барысын да жиңә икән, ясавыл Гавриил калада ук ике ат сатып алды, ризык-нигъмәтләр белән капчыкларын тутырды, яңабаштан киенгән, авыл кибетчесенә охшап калган Жангали ханга карады да:

— Әнә нишләтә киём кешене, синдәй кибетчене ил бетереп эзләп тә таба алмассың, билләһи. Йә, атлан Жангали атыңа, алдан үзем барам. Атың куалама, тирә-якка күз атма. Киз эшләпәң күзеңә бастырыбрак ки. Менә шулай. Йә, аллага тапшырдык.

Малчылар тыкрыгыннан уздылар, аларга берәү дә игътибар итмәде. Фетнәдән соң калада кеше сирәгәйсә дә, үтеп-сүтеп йөрүчеләр, каршы килүчеләр күп булды. Үзенә күз очы белән генә карасалар да, Жангали хан коты алынып курыкты, аны танырлар, тотып Сафа Гәрәй хан каршына илтерләр кебек тоела иде. Ул Сафа Гәрәй хан каршына барып басудан курыкмый иде, кеше ике туып, ике үлми, Жангали хан Сөембикә жанашы каршына барудан курка, яңадан аның күзенә күренүне — үлемгә тиңли иде. Ул хәтта ясавыл Гавриилгә рәхмәтле иде. Әгәр дә мәгәр ул аны исән-имин Казаннан алып чыгып китә алса, ул аны үз янына хезмәткә алыр. Әйтик, ат караучыларга башлык итеп куяр, йә булмаса жансакчыларын житәкләргә өндәр. Бәхәссез, Сафа Гәрәй ханның егетләре калада бер урысны да калдырмаганнардыр, ә менә берсе чыгып китеп бара. Жангали ханның башына жүләр уй килә: ясавылны Сафа Гәрәй хан кулына тотып илтсә?.. Тик ничек ошбу албасты кешене тотып итмәк кирәк... Юк, инде язмышы шулдыр. Әнә капкага да

житеп киләләр. Ясавыл Нугай капкасына бер йөз адым каларак, атын куалап китте һәм капкада торучы сакчыга атынан иелеп кенә нидер әйтте. Теге өстәге каравылчыларга капканы ачарга, асма күперне төшерергә боерды, күрәсен, капка канаты ачыла башлауга ук ясавыл артына әйләнеп, әкерен генә юырттырып килгән Жангали ханга кул изәде. Капка тирәсендә төркем-төркем сугышчылар, укчылар тора, көлешәләр, кычкырышалар. Жангали хан килеп житәрәк, берәүсе кинәт аның атына ташланды һәм ат йөгәннәннән эләктереп алды.

— Син кем? Кая болай ашыгасың?..

— Йөзбаш, минем кибетче ул, жибәр аны,— дип кире чаптырып килде һәм йөзбашны ишләреннән каплап, янчык белән акча төртте.

— Ни бу?! Ни кыланган буласың! — дип шапырынса да, кулына бер янчык акча кергәч, йөзбаш Жангали ханның ат башыннан жибәрде, янчыкны сиздерми генә кесәсенә салды да:

— Йөриләр шунда вакытлы-вакытсыз,— дип зарлана-зарлана ишләре янына китеп барды.

Кирмәннән чыккач та, Жангали хан атын куалап алып китте. Ясавыл Гавриил аны көчкә куып житте, ат башына ябышып:

— Кая ашыгасың, хан?! — диде.

— Белмим,— диде Жангали һәм башын иеп сүзсез калды.— Ясавыл, минем монда кызым кала...

— Монда синең дәүләтең кала, Жангали хан. Кызың. Кызыңа берәү дә тимәс, Жангали хан. Мин белгәнемчә, синең ул кызың ышанычлы кеше кулында. Әйдә киттек, хан. Барасы юлыбыз озын.

— Кайтасы юлыбыз, ясавыл, кайтасы юлыбыз.

— Менә анысын дәрәс әйттең, Жангали хан. Бөөк кенәгине рөхсәт итсә, мин сине Мәскәүдән соң Кирмән калаңа хәтле озатырмын.

Арча юлына төшкәндә аларны Ходайкол угланның каравыл егетләре туктаттылар. Ясавыл Гавриилны берәүсе таныды бугай, аты тирәли әйләнеп чыкты да, ат башына килеп ябышты.

— Унбаш Сәпәй, минем бу кешене каядыр күргәнем бар.

— Казанда,— диде ясавыл чатлатып.— Казанда, кордаш. Алла хакы өчен жибәрә күрегез, олавыбыз китүенә атна булды инде, без фетнә булу сәбәпле чыгып китә алмый тордык.

— Жибәр үзләрен,— диде бер читтәрәк чирәмгә кырын төшкән унбаш.— Һәр сәүдәгәрне туктата китсәк, кһм! Ал үзеннән берәр алтын, кабат олауларыннан калмаса үрнәк булып.

Ясавыл Гавриил кесәсеннән янчыгын чыгарды, ике алтын алып, каравылчы сугышчының учына салды.

— Игелеген күр, кордаш. Мә тагын бер алтын.

— Куй, кичү чыкканда тамгачылар тора, ыштаның салдырып калдырулары бар. Алар без түгел.

Ясавыл Гавриил алтын тәңкәне һавага сикертте дә кире янчыгына яшерде.

— Атың ничек, кем белә; тау белән тау очрашмаса да адәм баласы белән адәм баласы очрашмый тормас ди.

— Фәтхуллa мин, кордаш, Фәтхуллa. Умартачы Хисаметдин угланы Фәтхуллa.

— Минем атым Гәрәйжан, чак кына Сафа Гәрәй хан түгел.

— Сафа Гәрәй ханга тарма, кордаш. Күрмәгән күрсәтер әле ул сиңа...

Юлчылар жилле генә кырттырып китеп бардылар. «Кичүдә тагын юлга аркылы төшәрләр, ничек котылып бу ясавыл»,— дип уйлады Жангали хан. Кирмән капкасыннан, каладан чыгып киткәч тә куанып бетә алмаган иде, хәзер янә төшенкелеккә бирелде. Ул һаман үзен танырлар дип курка иде. Әйе, танулары бар иде аны. Бит урман ягын нигездә Ходайкол углан сугышчылары саклый, ә аларның күргәннәре бар һәм бер генә түгел. Дәрәс, аның өстендә бөтенләй башка кеше, киеме, аннары йөзен сакал-мыйек басты басуын шуңа да карамастан, курка иде ул. Жангали ханның бөтен уй-теләген бер кайгы биләде: кенәгине ничек кабул итәр аны. Бәгыре катып, ачуы чыгып жәза бирерме, йә булмаса туган каласына жибәрерме?

Алда Идел күренде, кичү тирәсендә, яр буйларында йөзләгән кеше, шау-

шу киләләр, кычкырышалар. Ясавыл Гавриил атын туктатты, кулын күтәрдә. Янәсе, сабыр ит.

— Әллә атларны йөздәрәп кенә чыгабызмы, Жангали хан. Нигәдер кичүгә таба аяк тартмый минем. Эчем сизә, монда кемнәдер көтәләр.

— Мин риза, — диде Жангали.

— Алайса борылдык, берәз түбән төшәбез дә, елгага чыгарбыз.

Урман аша узып, болынсыман жиргә чыктылар. Яр буеннан казлар кангылдашып күтәрелделәр.

— Бу як ярдан төшеп булыр, ә менә арьяк яр текә, — диде ясавыл Гавриил. — Менә нәрсә, Жангали хан. Урманга кереп энгәр төшкәнне көтми булмас. Күреп калулары бар.

Кире корылып урманга керделәр, атларын тышаулап утларга жибәрделәр дә колач житмәстәй имән төбенә утырып, ял итәргә булдылар.

— Хан, — диде ясавыл Гавриил. — Синәң ат коерыгына тотынып елга аша чыкканың да булмагандыр әле? — дип сорады.

— Чыкканым булды, ясавыл. Ханнарны да сугыш һөнәренә өйрәтәләр. Мин уктан да алам, кылыч белән дә ару гына сугышам, ясавыл.

— Кһм, — диде ясавыл һәм тамак кырды. — Тик, Жангали хан, сине ходала төгалә буйдан да, көчтән дә мәхрүм иткән шул. Син чынлап та хан булырга яралгансыңдыр. Йә, куеп торыйк әле юк-бар сүзне. Тамак ялгап алыык та жыена башларга кирәк булыр.

— Минем ашыйсым килми, ясавыл.

— Хуш. Мин дә ашамыйм алайса. Кояш әнә теге тау артына төгәри башлауга, суга керербез. Киемнәрне, ризык-нигъмәтне ат ияренә бәйләрбез. Алдан мин керермен. Минем ат елга чыгарга өйрәнгән. Су суык булмас шикелле, көн жылы иде. Чыккач мин сиңа хәмер бирермен. Бар ул миндә. — Ясавыл капчыгын чиште, бер савыт чыгарды. Зур булмаган жиз савытның камыш бөкесен чыгарды да борынына китереп иснәп карады. — Танауны ярып керә. Зәһәр.

Ясавыл бер ортлады да, савытны Жангали ханга бирде.

— Эч азырак, хан. Кайгың таралыр. Кыен сиңа, аңлыйм. Соң миңа кыен түгелме?.. Миңа да кыен. Син төхетәң югалттың, мин...

Жангали хан сүз таба алмый торган ясавылга карады, ирен чите белән генә елмайды. «Син берни дә югалтмадың, син таптың», — диясе килде аның, әмма дәшми калуны хәерлерәк санады.

— Әллә соң жыена башлыйбызмы, ясавыл?

— Әйе шул, — диде ясавыл Гавриил. — Әйе шул. Юл кешесенәң юлда булуы хәерле. Кузгалдык.

Ясавыл кушкан бар нәрсәне дә ул дигәнчә итсә дә, ат коерыгына тотынып, киң Иделгә керүе куркыныч иде аңа. Ука елгасын ат коерыгына тотынып чыгу бер хәл, тирән булса да Ука тар елга, әһ дигәнчә арьякта буласың, монда бит Идел — киң, тирән, салкын сулы елга. Ләкин башка кылыр чарасы да юк иде Жангали ханның. Салкын булса да ул чишенде, әйберләрен ияргә бәйләгән ясавылга карап тора башлады. Ясавыл шул хәтле белеп һәм тиз итеп әйберләренә жыйды ки, шаккатмалы иде аның житезлегенә һәм бар нәрсәне дә төгәл итеп башкаруына.

— Бер урында басып торма, хан, һич югы йөгәрәп кил. Идел суы хан мунчасы түгел, кезән жыерып куюы бар. Хәрәкәт ит, хәрәкәттә — бәрәкәт, дигәннәр борын-гылар.

Жангали аны тыңламады, басып тора бирде. Алай да бер урында таптанып алды, ханның затлы каның сизепме, аны шундук черкиләп сырып алды. Жангали хан аларны куа, йә теге жиренә, йә бу жиренә шап-шап суга башлады, ахыр йөгәренә-чәбәләнә сикергәләнергә кереште. Ул арада атлар эзер булды, ике атның да йөгәннәннән тотып, ясавыл елгага таба кузгалды. Жангали хан аңа иярде. Анадан тумашерә көйгә суга аягы тиюгә сискәнәп китте, ә ясавыл исә суга кергән, аны көтеп тора иде инде.

— Кыюрак, кыюрак, Жангали хан. Тотын атың коерыгына. Кара аны жибәрә күрмә. Идел төбенә китүең шул булыр. Йә, аллага тапшырдык.

Башта ясавыл аты йөзеп китте, аңа ясавыл үзе ябышты, аннары Жангали

ханнаң аты йөзеп китте. Жангали ат коерыгына ябышты. Бераз гына аяклары белән йөзгәндәй итә-итә, Идел уртасына житкәч, ясауыл кычкырды.

— Нык тотын, Жангали хан. Нык тотын! Ат коерыгың жибәрә күрмә!

Жибәрә буламы, Жангали тешләрен кысып коерыкны кысты. Куллары ычкыныр кебек иде. Су салкынчарак булса да түзмәле иде, шуна Жангали әллә ни курыкмады. Ука елгасын чыкканда аның аты һәрчак алдан чыгар иде. Атакай аны, ягъни хәрби орышка өйрәтүче Сөләйман атакай мактаган булыр иде.

Жангали хан атына сызгырып, сыңар кулы белән янбашына сукты.

— Әйдә, малкай, уз әле шул ярпачны.

Ат гүя аның теләген аңлады, беръяккарак тайпылды да ясауылның аты белән тигезләште һәм узып та китте. Яр буена чыккач, ясауыл әллә юри, әллә чын-чынлап:

— Ә син егет икәнсең бит, — диде. — Егет икәнсең бит син, Жангали хан. Ничек син шул хатынны жиңә алмадың, ханбикәңне дим. Баш биреп торган булгансын. Юкса, бөек кенәзгә биргән вәгъдәңне бозып, нугай-кырым татарларының жырын жырларга керешмәгән булыр идең.

— Мин Казан халкын азат итәргә теләгән-идем, ясауыл, — диде ашык-пошык киенә-киенә Жангали хан. — Ирек вә азатлыктан да татлы берни дә юк, ясауыл Гавриил. Синәң кебек мин дә кеше кешесе. Мин бөек кенәз Василий ялчысы идем. Ул — христиан, мин — мөселман. Ул мине аңламады, мин аны. Беләсең булса кирәк, башта Олуг Мөхәммәт угланы Ягъкубка Василий Темный ясак түләп тора. Аны Ягъкуб Казанга озатып ята. Соңнан, Рәсәй дәүләте куәтләнеп киткәч, Ягъкуб хан угланнары, оныклары әнә нинди көнгә калалар — кенәзләренә күтен себерә башлыйлар.

— Буйсынуны, ясак түләп торуны күт себерү димәс идем мин, Жангали хан. Көчленеке — замана. Кайчандыр Рәсәй кенәзләре Алтын Урдага ясак түләп торганнар, хәзер әнә Рәсәйгә Алтын Урда түли, ә Казан ул Алтын Урда дәүләте кыйпалчыгы, Жангали хан. Менә син бит әле үзегне Чыңгыз хан чыбыгычы дип йөрисең... Дөнъя ул адәм баласына, бер битен, бер күтен күрсәтеп кенә тора. Ошбу дөнъяда гел бер дәүләт кенә бәхетле була алмый, Жангали хан. Аллаһы тәгалә илләргә бәхетне дә, бәхетсезлекне дә бертигез итеп өлөшкән, күрәсең. Ничек кенәләр Алтын Урда дәвамы Казан ханлыгы үз мөстәкыйльлеген сакларга теләмәсен — булдыра алмас, нәүбәт безгә житте — христианның. Без әле синәң белән янәдән Казанга килербез, Жангали хан. Мин — кенәз дәрәжәсендә, ә син — хан булып. Ясауыл Гавриил әйтте диярсең.

— Бит бер заман Рәсәй дәүләтенә дә төшәр ул каргыш. Төшәр дә барысы да жимерелер, асты-өскә килер. Чөнки ходай тәгалә бер явызлыкка ике яманлык китерермен, дигән. Килер ул яманлык урысларга, ясауыл Гавриил, бүген булмаса, иртәгә, иртәгә булмаса киләчәктә.

— Килер, килер, Жангали хан. Ләкин инде синәң белән без анда булмабыз.

— Ә киләчәк буының, оныкларыңның оныклары нә уйларлар синәң кебекләр турында?.. — Безне бәхетсез итүдә адым саен яманлык кылган, башка телдәге, башка диндәге халыкларны рәнжеткән бабаларыбыз гаепле димәсләрме?

— Дисеннәр. Киләчәк өчен алар кайгыртсын. Мин бүген яшим. Бүген! — Ясауыл ишекке түрле йөрәп килде. — Бер уйлаганда ни житмәгән урыс халкына? Жирме? Жире бар. Динме? Дине бар. Байлыкмы? Байлыкны эшләп табалар. Ни житмәгән соң?

— Ә син бөтенләй үк жүләр түгелсең икән бит, ясауыл.

— Мин, Жангали хан, митрополит Даниил укытты. Котсыз адәм, ләкин акыл үзәндә, хәйлә! Йөз кешегә житәрлек. Ни сәбәпледер хатын-кызны яратмады, бичара. Бичара дим шуның өчен, күптән түгел үзен монастырга озатканнар дип ишеттем. Ләкин мин моңа ышанмыйм. Кенәз Василийны да Казанга ул жибәрде. Кенәз Василий ялагай иде. Бермәлне минем хатынны ябыштырып алды бу. Мин изге атакайга чаптым. Беләсеңме ни диде шунда митрополит Даниил, изге атакаем. Тагын табарсың, дөнъяда пәси бетмәгән, диде. Мин аңа мөгаллимем буларак шикаять белән килдем, ә ул минем гүзәлем Дүнәшемне пәси ясады. Юк, ул минем хатынны ирексезләп алып китә, дим. Ә ул һаман пәси табылып, ди. Шуннан ни әйткәнемне сизми дә калдым. Әнә шуннан соң мине Казанга ясауыл итеп жибәр-

деләр һәм кем карамагына дисең? Кенәз Василий карамагына. Өнә ничек мыскыл иттеләр Гавриил Карповны. Ө бит мин кенәз нәселеннән.

— Хатыныңны әйтәм, яраткан, ә үзе барыбер синнән киткән.

— Китмәде ул, Жангали хан, китмәде. Аны ирексезләп алып киттеләр. Кенәз Василий кем белән бәхәсләшә, имеш, минем хатынны ябыштырып алып китә ала.

— Һәм сүзендә торамы?

— Тора.

— Тәвәккәл кеше.

— Тәвәккәл. Эчкече, коры юләр! Воевод кадәр воевод фетнә булачакны белми калган.

— Ө син белгән идеңме?

— Белгән идем.

— Әйтмәдеңме?

— Юк.

— Ни өчен?

— Кенәз Василийга үч итеп, мин аңардан үч алырга тиеш идем. Һәм алдым. Ө Дунәшем минем, Жангали хан, бер дә синең Сөембикәңнән ким түгелдер. Ул мине кабул итәр, итми хәле юк.

— Ирен яраткан хатын үз-үзен урлатмый, ясабыл Гавриил.

— Ул теләмәгән, теләмәгән, Жангали хан. Тартышкан, өзгәләнгән, бөйләп алып китәргә мәжбүр булганнар.

— Хәзер, исән-имин йөрөп кайтсаң, аңа кайтып керәсеңме, хатының янына?

— Керәм, Жангали хан, керәм. Ул мине кабул итәр. Бу хәлдә миңа кенәз Телепа ярдәм итәр. Заманында мин дә аңа ярдәм иткән идем.

— Ничек?

— Өченче Василий Елена Глинскаяга өйләнгәч, бу аңа гашыйк булды, бөек кенәз хатынына. Ө хатын комачаулый. Шуннан мин аның хатынын бер татар сөүдәгәрәнгә сатып жибердем.

— Шыттырма, ясабыл.

— Ясабыл Гавриил, Жангали хан, беркайчан да булмаганны сөйләмәс. Мин ул хатынны урладым, ә сөүдәгәрләр алып киттеләр. Калганы миңа караңгы. Мин Телепаның өмерен үтәдем.

— Яман эш кылгансың, ясабыл.

— Ө миңа яманлык кылмадылармы, хатыным урламадылармы?!

— Теләп киттеме соң ул хатын, ул бичара?

— Теләп чыгачакмы синең Сөембикә ханбикәң Сафа Гәрәй ханга?

— Мин каян белим. Мин аны яратып бетерми идем. Үзе яратмаганга яратмадым. Соңгы мәлдә генә мин аны аңладым. Ул мине урыс кенәзенең курчагы булганым өчен яратмаган. Фетнә башына басуым булды, кочагымнан чыкмас итте.

— Ө син хатын-кызың пәси икәнәнгә ышанмый торасың. Аңа, Жангали хан, Сафа Гәрәй кирәк булган. Иманым камил, ул аңа үз кулы белән хат язган, үзе чакырган.

— Мин чакырдым Сафа Гәрәйне, ясабыл Гавриил, мин!

— Ярый, шулай да булсын, ди. Син чакырдың, ди. Син чакырырга башыңа тай типтеме әллә? Казан мәркәзендә утыра идең түгелме?

— Казан каласында.

— Шулай булгач, Жангали хан. Ни житмәгән иде сиңа. Чибәр хатын, ил-калан. Хан идең ләбаса, хан!

— Хан түгел, Өченче Василий кенәзнең курчагы. Менә нәрсә аңладым мин соңгы мәлдә, ясабыл Гавриил. Минем аша ил белән мәскәүлеләр идарә итә иде, хөкемдар да, хаким дә Мәскәү кулында иде.

— Әйбәт түгел, әйбәт түгел, бер дә әйбәт эшләмәгәнсең, Жангали хан. Курыкма, мин берсен дә кенәз Телепага сөйләмәм. Сине исән-сау кайтарып бирсәм, ул мине буш итмәс, иншалла.

Жангали ханның бу кеше белән бөтенләй сөйләшәсе килми башлады. Владимирны уздылар, азык-төлек житәрлек, башка тукталмалар да әле. Жангали ханның берәүне дә күрәсе дә, ишетәсе дә килми иде. Аның тизрәк кенәгинә каршына кайтасы һәм аягына төшеп, аңардан гафу үтенәсе килә иде. Әйе, ул ялгышты, бөек

кенәгинә аңа ышаныр, аңа ярдәм итәр. Хатын-кыз буларак ул аны рәнжетмәс, аны бер тапкыр мәсхәрәләделәр инде. Һәм кем? Сөекле Сөембикәсә. Ул баштан ук тоткан тычканы белән уйнаган пәси кебек кыланган иде. Юлбарыстай ирнең үз тарафына килүен сизде дә, аның кочагына ташланды. Кыскасы, никахлы хатыны аны рәнжетте, алдады, мыскыл итте, ул гынамы, бөтен халкы алдында мәсхәрә кылды. Бөек кенәгинәгә ул барысын да түкми-чәчми сөйләр, ул аны аңлар, хәленә керер.

Мәскәү каласы якынайган саен Жангали хандагы курку хисе арта барды. Бу гади курку гына түгел иде, эче сизә, урыслар аның да башыннан сыйпамаслар. Абасы Шаһгали белән ничекләр кыланганнарын яхшы белә иде ул. Кәширә каласында утыручы Шаһгали абасын Туран-төрки ханнары белән элемтәгә керден, берләшеп, урысларга каршы төшик, дип өндәгәнсең, дия-дия гаеплиләр. Һәм күп тә үтми кулга алалар, бичараны ханбикәсә Фатыйма белән Аккулгә сөрәләр. Моңың белән генә чикләнеп калмый бөек кенәгинә Елена Глинская дәүләте, абасында хезмәт иткән өч йөзгә якын татарларны гаилә, хәтта бала-чагалары белән кулга алалар һәм бөтенләй гаепләре булмаган бичараларны беришен Тверь төрмәсенә, беришен Псковка, беришен Новгород, Орешек, хәтта дөнья читендә булган Кәрил каласы төрмәләренә озаталар. Изге атакайлар тарафыннан хөкем ителгән татарларны вәхшиләрчә жәзалап үтерүләрен ишеткәч, Жангали хан аштан калган иде. Олы елгадагы Бурков манарасы астындагы зинданга житмеш кешене, жиде сабыйны ташлыйлар. Жиде көн буена аларга ашарга да, эчәргә хәтта су да бирмиләр. Һәм үлгән бер татарны чыгарып аталар, исән калган сигезен бәрәп үтерәләр. Шулар ук елда Псков каласы төрмәсендә хатын-кызларны көчләп чукундыру бара. Житмеш ике ир-атны зинданда буып үтерәләр, бик озак үлми яткан жиде кешене күсәк белән кыйнап теге дөньяга озаталар. Боларны барысы да христиан диненең изге атакайлары үз куллары белән жәзалыйлар. Ул гынамы, Новгород каласы төрмәсенә янә йөзгә якын татарны куып китерәләр. Чатнама суык вә салкын кыш көнендә бәкегә төшереп чукундыру бара. Ул вакытта Новгород һәм Псков калаларының архиепискобы Макарий аларны үзе чукундыра. Чукунучылар булмый диярлек, бәкегә чумып чыгып, чукунырга теләмәгәннәрне анадан тума шәрә көйгә шунда катыралар һәм бичараларның мәетләрен дә алмыйча китеп баралар. Боларның барысын да Жангали ханга үз күзләре белән күргән Хәсән атлы кеше сөйләде. Бу хәлне ишеткәч, Жангали ханның чәчләре үрә торды, нә кылырга белми гасаланды, йокыдан калды. Һәм кисәк урысларга карата фикере үзгәрде. Юк, ул Сөембикә әйтмәсә дә фетнә башына баскан булыр иде, гәрчә үзе өчен ахыры ничек бетәсен белсә дә. Шаһгали абасының татарларын кулга алырга Михаил Глинский кенәз әмер биргән, диделәр. Димәк, олан кенәз һәм кенәгинә Елена Глинская йөзеннән бичара татарларны Михаил Глинский кенәз изге атакайларга хөкем итәргә бирә, аны кем-кемгә тапшырыр, кем хөкем итәр Жангали ханны? Янә изге атакайлармы?..

Шуларны хәтереннән уздыргач, Жангали хан тынычлана төште. Шаһгали хан белән өч йөздән артык мөселманны жәзалап үтерсәләр, аның янында берәү дә юк, ул берүзе, берүзен хөкем итәчәкләр. Итсеннәр, ул үлемнән курыкмый. Ул берүзе, сабый кызы да, хатыны Сөембикәсә дә янында юк. Берүзе!

Ниһаять, Мәскәү каласы күренде. Ясавыл Гавриил уянып киткәндәй кычкырып жибәрде.

— Кайтып життек, кайтып життек, Жангали хан!

Жангали аның куанычын вә шатлыгын уртаклашу түгел, хәтта юлдашына күтәрелеп тә карамады.

— Жангали хан, — диде аны куып житеп ясавыл Гавриил. — Тагын бер кисәтеп куям: бөек кенәгинә алдында күп сөйләмә. Казан фетнәчеләре сине тәхеттән кудылар, ә кенәз Василий ясавылы Гавриил Карпов сине коткарып калды. Калган халкыбыз фетнәчеләр тарафыннан юк ителде.

— Ярый, ясавыл, шулай диярмен, барысын да син дигәнчә итәрмен, — диде Жангали хан. Хәер, аңа башка чара да калмаган иде.

Ниндидер авылда кундылар. Урта кул хужа күп итеп ит пешерде, түтәрәме белән өстәлгә куйды.

— Аша, хан.

— Үзең аша,— диде Жангали хан. Аның чынлап та ашыйсы да, йоклыйсы да килми иде.

— Башта мин сине митрополит Даниилгә алып керермен, хан,— диде сөяк кимерә-кимерә ясабыл.— Соңнан Телепа кенәзгә алып барырмын. Ул хәзер сарай түрәсе. Менә кем кулына калды Рәсәй, Жангали хан. Ә бит мин аны беләм, бергә үстек, бергә сабак алдык. Әнә шул митрополит Даниил сабак бирде. Хатыным тартып алгач, мин аңа бардым. Башка кемгә бармак кирәк. Өченче Василий ул чакта безнең нәселне каһәрләде, ә адашы Василийны, минем хатынны урлаган женне Думага дүндерде. Югыйсә, мин ул хатын карагын үтерергә жыенган идем. Изге атакай тыеп калды. Имеш, хатынга түгел, теләмәгән атка йөгән кигереп булмый. Менә нәрсә диде картлач. Син аннан үч алырсың, мин сине аңа ясабыл итеп биреп жибәрәм дип ышандырды. Һәм менә алдым. Кенәз Василий тамгачы Сиражи бакчасында кортлар ашата.

— Явыз син, ясабыл, өметсез һәм куркыныч кеше.

— Әйе, Жангали хан, мин явыз, мин куркыныч кеше. Кенәз Василий куркыныч түгел идеме? Ул сине генә түгел, бөтен Казан халкын дер селкетеп тотты.

— Кулымнан килгән кадәр мин сиңа булышырмын, ясабыл.

— Булыш-булыш, Жангали хан. Мин хатыным куйнына кайтасы кеше. Мин кан дошманымнан үч алдым. Иван Телепа мине үз итә, Василий кенәз өенә кайтарып. Заманында мин дә аңа изгелек кылдым. Әйтәм бит, онытмагандыр әле. Изгелек жирдә ятмый, диләр бит. Сабак алганда да мин һәрчак аның яклы була торган идем. Теге вакытта, кенәгинәгә гашыйк булгач, шуңа миңа килеп елгылды да ул. Малае калды калуын, үсәр, өй-каралтысы зур, буш түгелдер. Минем дәрәжәмә Телепа дәрәжәсе түгел, әлбәттә, ләкин мин дә дөнья арбасыннан төшеп калган кеше түгел, Жангали хан. Мин дә үз сүземне әйтермен әле, боекан итсә.

— Бирсен ходей, ясабыл Гавриил,— диде Жангали хан, аның һаман кәефе юк иде, аны гүя мунчаклап илтәләр иде.

* * *

Митрополит Даниилгә кич якта, караңгы төшкәч кенә килеп керделәр. Аларны бик озак кабул итми маташтылар. Ясабыл гасабилана башлады, хәтта бер дъякның изүеннән алды — янады бугай, акчамы төртте, теге кереп китте, күп тә үтми әйләнеп тә чыкты.

— Атакай сезне көтә,— диде ул Жангали ханны янә күздән кичереп. Рәсәй дәүләтенең сәяси вә рухи атакае житмешне ваклап килә иде инде, юк-бар белән боруларын яратмый, күп вакытта хастага сабышып ятарга ярата иде. Ләкин Казаннан килгән кешеләр дигәч, ул ризалыгын бирде, әмма яткан урыныннан тормады. Әллә үзенең укучысын исенә төшерде инде, чөнки Гавриил дъякка шул хакта да әйткән иде.

Аяк очларына гына басып керделәр, түргә узар-узмас туктадылар. Ясабыл Гавриил Карпов түр яктагы эскәмиягә сузылып яткан, төлке юрганы астыннан уң кулы гына күренгән атакайга бил бөгә-бөгә килде дә, йомры кыска бармаклы йонлы кул аркасын үпте.

— Исәнме, атакаем!

— Ә-ә, мәрхүм Карпа угылы Гавриил бит әле син. Нинди жилләр ташлады?..— Башын күтәрә төшеп, Жангалигә күз ташлады, Жангали хан баш иеп сәлам юллагач, ияк каккандай итте.— Йа хоода, Жангали улан, йа хоодаем...

Изге атакай торып утырды, аякларын тире юрган белән япты.

— Казанны татарлар кулына биреп кайттыгызмыни?

— Чарасыз калудан, атакай, чарасыз калудан.

— Бу баланың гаебе юктыр бит, Карпа? — дип сорады Жангали хан ягына ым кагып атакай.

— Юк, атакай, юк, бер гаебе дә юк. Бусурман булса да күңеле изгедә иде.

— Кенәз Василий, Петр Морозов кенәз?..

— Кичерә күр, атакай, саклый алмадым, икесе дә шаһитләр, икесе дә ятып калдылар, бер генә урыс та чыга алмады.

— Ә син? — диде коры гына. — Син христиан түгелмени?

— Мин, әйе, бер мин исән калдым. Өч мең сугышчы, йөзлөгән сәүдәгәр...

— Житеп торыр. Жангали ханны син коткардыңмы?

— Мин, атакай.

— Син, Карп, һәрчак игелекле булдың. Онытмабыз. Инде мине тыңла. Мин әле үз көчемдә, гәрчә Шуйскийлар Бельскийларны яклап чыккан өчен варислыгымнан азат итәргә маташсалар да. Син, Гавриил, бацта Телепа кенәзгә күрен. Булган хәлне аңа сөйләп бир, ханны да калдырма, үзең белән йөрт. Без бар нәрсәдән дә хәбәрдар идек инде. Шулай да син бит барысын да үз күзең белән күргәнсең...

Митрополит Даниил сүзе бетүен аңлатып, юрган астыннан йөнтәс, йомры кыска бармаклы кулын чыгарды. Ясавыл Гавриил юмаган кулны үпте дә бил бөгә-бөгә артка чигенде, ә үзе Жангали ханга: «Нәрсә кукураеп утырасың, әйдә, кузгал», — дигән ишарә ясады. Тарлавыкка чыккач, ясавыл Гавриил иркенләп көрсенеп куйды һәм алга атлады. Капка төбөндә торучы дъякка ясавыл Гавриил бер алтын сузды.

— Әйт әле, кордаш, атамыз әллә варислыктан ваз кичәргә исәп тотамы?

— Юк, атамыз әлегә үз урнында, авырып кына китте, — диде дъяк.

— Димәк, монда да тәхет бүлешү бара, — диде ясавыл һәм Жангали ханны әйдәп, Телепа кенәзгә алып китте. Ләкин кенәзнең өен бик тиз тапсалар да, аларны тиз генә эчкәре якка кертмәделәр. Монда да ясавыл Казаннан кайтуын, үзе белән Жангали ханны китерүе хакында әйтте. Бу хәбәрне кенәзгә житкәргән адәм атылып болдырдан төште, шул ук тизлек белән Телепа кенәз болдырга килеп чыкты.

— Кая, кая ул хан?!

— Без монда, бөөк кенәз, монда, — диде бил бөгә-бөгә ясавыл Гавриил.

— Әйдә, ясавыл. Уздырыгыз үзләрег! — дип боерды кенәз. — Рәхим итегез, хан.

Ханны алдан кертәп жибәрде кенәз, үзе аңа иярде, аларга ясавыл Гавриил тагылды. Телепа кенәз үз туганын да болай каршы алмас иде, ул кунакларны түргә әйдәде, өстәл артына утыртты, шуендук табын хәстәрләргә әмер бирде. Ул арада икесенә каршына утырды да:

— Йә, кайсыгыз башлый? — дип, кул кушырды.

— Кенәз Василий Пенков Жангали ханның жанын саклап калу өчен башын салды, бөөк кенәз. — Ясавыл Гавриилның «бөөк кенәз» дигәне кенәз Овчина Телепнев-Оболинскийга ошады, күрәсен, ул ияк кага-кага куәтләп торды. — Менә мин исән-имин кайтып життем, алла саклады.

— Кенәз Морозовны мин жибәргән идем? — диде кенәз Телепнев.

— Ул да изге юлда шәһит булды, бөөк кенәз.

Овчина Телепнев-Оболинский чукунып алды, табынга китерелгән бер кувшин хәмерне кружкаларга койды.

— Тот, хан, — диде ул Жангалигә мөлдәрәмә тулы эчемлекне сузып. — Тот, тот, ятсынып торма. Син бит урысча да бик әйбәт беләсең. Исән кайтуың белән котлыйм!

Жангали хан эчеп куйды, табындагы тозлы кыярга үрелде. Ул, гомумән, эчүне яратмый иде, эчемлек эчәкләрне яндырып төшкәнне бөтен жаны-тәне белән тойды. Һәм күп тә үтми исерде дә. Ул күп сөйләмәде, сүз тезмәсәндә рәт-чират юк иде. Кенәз Телепнев аны тыңлады-тыңлады да:

— Менә нәрсә, ясавыл, син безгә бик зур изгелек кылгансың, — диде тозлы кәбестә кисәген суырып каба-каба. — Ләкин сиңа бернәрсә мәгълүм түгел, күрәсең... Кһм, тамгачы Сиражины беләсеңме син?..

Ясавыл Гавриилның гүя аяк астыннан идән убылды. Һәрхәлдә үзе утырган жирендә калса да жаны идән астына төшәп киткәндәй булды, ул авызына капкан чучка маен чәйнәүдән туктап, шаклар катып, кенәзгә текәлдә.

— Мин ул кешене белмим, бөөк кенәз, — дип, як-ягына каранды.

— Менә шул кеше, ясавыл, Чүрәкәй бөккә язу-хат жибәргән. Жангали ханны сиңең коткаруың хакында язган. Ә Чүрәкәй бөк минем кеше, биредә, Мәскәүдә. Аның Казанда да ышанычлы кешеләре бар. Шулай булгач, мин белә идем инде сезнең миңа килеп егыласыгызны. Мин сине, ясавыл Гавриил Карпов, күземнән яздырмам. Ышан. Ант эчмим, әмма күземнән дә яздырмам. Иң әүвәл мин сине

кенәгинә белән сабий кенәзгә күрсәтермен. Сабый булса да олуг кенәз углы, үз сүзен әйтә белә. Әмма иң соңгы сүз минеке булыр. Кенәгинә минем сүздән чыкмаячак. Шулай булгач, син минем мәнфәгатем сакларсың. Минем яклы булырсың.

— Баш өсте, кенәз, баш өсте.— Ясавыл Гавриил Телепнев кенәзнен аягына төште.— Мин гомерең буена тугры ярдәмчең булырмын бөөк кенәз,— диде ясавыл Гавриил чукуына-чукуына. Аннары башы берьякка төшеп, йоклап киткән Жангали ханга таба ым какты да:— Моның белән нишлибез инде? — дип сорады.

— Иң әүвәл бөөк кенәгинәгә күрсәтәбез. Аннары күз күрер. Казан безнең йорт иде, безнең йорт булып калыр да. Ә бүген йоклагыз, ял итегез. Алып чык ханны ян бүлмәгә. Урын жәйгән, сал шунда. Иртәгә, иртәгә, ясавыл...

16

Ул өйдәге шау-шуга уянып китте. Башы авырта, жир әйләнә кебек иде. Көч-хәл белән генә торып утырды, шундук кире ятты — идән, түшәм зырылдап әйләнәп киткәндәй булды. Ни эчерделәр аңа, Казанда эчкәләгәнә бар иде, әмма болай ук онытылырлык итеп исергәнән хәтерләми. Шыпырт кына ятак ягына хезмәтче керде, Жангалигә сөт кертте.

— Эч, хан. Сөт эч. Кичә артыграк эчеп, ташлагансыз шул, күтәрәп кертәп салырга туры килде.

— Син кем?

— Федотка мин, Бурлак Федотка. Хәзер сезне алырга киләләр. Бөөк кенәгинә, яшь кенәз кабул итәчәкләр. Тор, хан, жыен. Мин хәзер юынырга су китерәм.

Жангали хан көч-хәл белән торып утырды, ләкин янә башы әйләнәп китте һәм янә кире урынына ятты. Тик тагын күтәрелде, аякларын сәндәрәдән сәлендерде. Ул арада зур агач коштабак тотып хезмәтче Федотка керде.

— Юынып ал, хан.

Жангали хан көч-хәл белән генә юынды да, торып киенде, Федотның күзләренә карады.

— Ясавыл Гавриил кая?

— Аны иртән-иртүк кенәз уятып алып китте. Кенәгинә янына бугай. Сезнен арттан ат жибәрәчәкләр, хан. Башта ашап-эчеп алыгыз.

— Ашыйсы килми, күңел болгана.

— Бераз хәмер эчегез. Этне-этән, бетне-бетән кудыралар.

— Салып бир, булса.

Хезмәтче Федот бер кружка эчемлек тотып килеп тө житте. Жангали хан күтәрәп эчим дигән иде, күңеле болганып, аяк астына косып жибәрде.

— Зыян юк, зыян юк, хан. Була торган хәл. Кенәзебез дә еш кына коскалый.— Федот як-ягына каранды да:— Чүрәкәй бәк монда килеп китте. Сезне яманлады. Саклан, хан. Сөз анда Казан морзаларын яклап чыккансыз икән, кенәзгә каршы кешеләрне суеп, чәнчеп йөргәнсез. Яман, яман, хан. Аллаһ сакласын. Мәскәүдә ызгыш, талаш бара. Халык кенәгинәнән Телепа кенәз белән бәйләнәшен яратмый. Минә базарга да чыгармый башладылар, урамга чыксаң күзем дә ачырмайлар. Яман, яман бүген Мәскәүдә, хан. Володимир байлары Шуйскийлар житәк-челегендә митрополит Даниилгә бәйләнә башладылар. Имеш, каты бәгырле, имеш күп кешене бинахакка төрмәдә черетә, аякларыннан чылбырларын, муеннарыннан калыпларын алдыртмый. Яман, яман хәзер Мәскәүдә.

— Син, Федот мине коткара алыр иденме?

— Ничек, хан? — Федот ашык-пошык чукуынып алды.— Житмәсә сез, хан, бусурман. Митрополит Даниил сөягем төрмәдә черетер.

— Мин сиңа бик күп итеп алтын бирәм.

— Анысы булмастыр, хан. Минем хатыным, балаларым бар.

— Мин сине үзем белән алып китәрмен. Кирмәнгә. Соңнан балаларың, хатының да алып килер иден.

— Сезгә көңәшем бар, хан. Василий Шуйский кенәзгә мөрәжәгать итеңез. Аның кулында Дума, байлар белән ул идәрә итә.

— Мин кенәз Василий Шуйскийга хат язам. Ул кенәз минем әтием белән дустанә-тату яшәгән, бергә яу йөргәннәр.

— Анысы кулымнан килер кебек, хан. Языгыз. Мин хэзер каләм-кәгазь китерәм.

Хезмәтче Федот каләм-кәгазь китергән арада Жангали ризык капкалады. Гажәп аның башы, зиһене бик яхшы эшли иде. Чүрәкәй бәкне һәр мәжлескә чакырып, түргә утыртыр иде. Жангали хан бу бәкне ошатмый иде, әллә кай жире белән ят иде ул аның өчен. Эче дәрәс сизгән икән. Хәтта бу хакта бер тапкыр Сөембикәгә дә әйтеп карады, әмма Сөембикәсе кул гына селтәде. Имеш, син — хан, син хәл дә ит. Ә Жангали хан хәл итмәде, мәжлестән Чүрәкәй бәкне куып чыгарып жиборә алмады, йә булмаса зинданга яптырмады. Бит Чүрәкәй бәк гаепле иде, үзенә хезмәтчесен чабып үтерә, гайшәләр авылына барып, ике кызны урлый. Бу хакта вәзир Коләхмәт әйткәч тә Жангали хан чарасын күрмәде, бары тик ун алтын түләтеп кенә чикләнде. Хэзер әнә шул шымчы бәк аның өстеннән шикаять белән бөек кенәгинәгә килгән. Кенәгинә, әлбәттә, аны колач жәеп каршы алгандыр. Ә Чүрәкәй бәк Казанда булганның барысын да түкми-чәчми сөйләп биргәндер.

Жангали хан байлар башында торучы Василий Шуйский кенәзгә хатны язды да хезмәтче Федотка тоттырды, хат янына ике алтын куйды.

— Исән-имин иясенә тапшырсаң, тагын шул хәтле түләргән.

— Федотның бурычны үтәми калганы булмады әле, хан.

Федот чыгып киткәч, Жангали хан торып, арлы-бирле йөрөнәргә кереште. Бәхәссез, аның Казанда кылган явызлыкларын беләләр, барысыннан да хәбәрдарлар. Нә кылырга тиеш ул. Моннан чыгып китеп булмый, ишегалдында, капка янында ике сакчы тора. Инде нишләргә тиеш ул? Жәзасын көтеп ятсынмы? Шик юк, шик калмады, аны жәзаларлар. Урыс кенәзләре кеше жәзалауга һәрчак хәвәс булдылар. Һәм жәзалаучылар башында һәрчак рухи аталар торды. Хәер, Жангали үзе дә теге йә бу кешегә жәза биргәндә олуг шәех белән киңәшер иде. Бары тик ул җавапсыз калганда гына кешенә башын кисәргә әмер бирер иде. Хэзер әнә үзе шул көнгә калды. Хэзер аның үзен хөкем итәчәкләр. Митрополит Даниил байлар белән килешкәндер, юкса бу Федот ышанычлы итеп сөйләмәс иде.

Нәрсә эшли бу урыс кенәзләре үзләре яклы булган, аларны һәрчак тәхеткә утырырга ярдәм иткән, жаны-тәне, гаскәр-халкы белән алар ягында сугышкан ханнар белән. Хәбәре хак булса, абасы һәм Фатыйма жингәсе Аккүлгә сөрелә, хезмәтчеләре, якыннары төрмәләрдә черетелә. Әйе, нә отгы Шаһгали абасы? Нә отгы Жангали? Абасы сөргәндә, ә аны хөкем итәргә торалар...

Жангали хан өстәлдә калган хәмерне кружкага койды, эчеп жиборде һәм чучка маен капты. Чак кына тозлы сыман булып тоелган беркайчан да кабып карамаган май алай ук тәмсез түгел иде, киресенчә, тагын кабасы килде. Утырып ашады, тагын хәмер салып эчте. Шуннан соң аңа жинелрәк булып киткәндәй булды. Хәтта ул сабий кенәзнен үзенә сүз әйтергә кыяр, бөек кенәгинәгә дә, кенәз Телепа турында әйтәсе дә килми. Казаннан качкан бәкләр бер Чүрәкәй генә түгел, алар арасында мәжлестә утырган морзалар да бар иде. Алар барысы да шаһитләр, башта Жангали яклы булып, Жангали хан Казаннан урысларны куа башлагач, бөтенләй шәрәк төркеменә авышкач тиз арада үкчәләрен ялтыраталар.

Жангали хан киенде, коралларын тыкты, болдырга чыкты. Аңа дүрт-биш сакчы карап катты. Күрәсен, аның кораллар тагып болдырга чыгуын көтмәгәннәр иде, барысы да бер-берсе белән карашып алдылар. Әйе, ни кылырга тешләр алар?

— Мин китәм, — диде Жангали хан һәм болдырдан төшә башлады.

— Хан, хан, китә күрмәгез, — дип бер сакчы аның янына йөгереп килде, алдына тезләнде. Жангали кылычын алды, тегенә мескен бүреген кылыч очына эләктерде дә сикертеп жибореп урталай чапты. Сакчының бүреге икәгә аерылды, ә хан тезләнгән сакчыга игътибар да итми, капкага таба кузгалды. Капка янында торган каравылчылар гасабилана башладылар, кайсыдыр артка, капка артына посты, калган икесе читкә тайпылдылар. Жангали хан кылычын селтәп жиборде, юлымнан югалыгыз дигәндәй мыскыллы елмайды. Ни кылырга белмәгән сакчылар, ниһаять, телгә килделәр.

— Исәрек ич ул, братва. Исәрек ич!

— Ханга тияргә куштылармы сиңа! Башың икеме әллә, Тимушка!

— Хан булса ни. Әй, син, Жангали хан. Тукта! Тукта диләр сиңа!

— Югал күз алдымнан, эт ялаган төре маңгай. Мин — хан, Жангали хан. Китегез!

Жангали хан кылычын күтөрөп аларга ташланды, әмма абынып китеп егылды, шундук аның өстенә ике-өч кеше менеп ятты.

— Бәйләгез үзен, бәйләгез.

— Кылычын ал, кылычын! — дип кычкырды Жангали ханның кулларын каера-каера икенче берсе.

Мышный-мышный Жангали ханны бәйләгәч, аягына бастырдылар.

— Кая илтәбез инде хәзер?

— Кире өйгә алып керәбез, кая илтик. Башың икеме әллә синең, Сименушка. Күтәр үзен, күтәр, иңемә салыгыз. Эһ, авыр тагы үзе.

Жангали ханны кире өйгә алып керделәр, сәкегә салдылар, ике сакчы хан янында калды, икесе чыгып китте. Ул арада ишегалдында шау-шу купты, ачык капкадан ике-өч арба килеп керде.

— Килделәр, килделәр, тикай моннан! — диде бер сакчы икенчесенә.

Түр якка алдан кенәз Телепнев килеп керде, аның артыннан Елена Глинская, бер адым кала төшөп сабий кенәз. Кенәз Телепнев бөөк кенәгинәгә урын күрсәтте, сабий кенәзгә урындыкны үзе куйды.

— Олуг кенәз, рәхим ит, — диде ялагайлана төшөп Иван Телепнев.

Олан кенәз бер сүз әйтми урындыкка кунды һәм бүлмәгә күз йөртеп чыкты. Ирен чите белән генә елмаеп, әнисенә карады. Улының нәрсә турында уйлап алуын белгән кебек бөөк кенәгинә:

— Кенәз, бу өйне кайчан адәм рәтле итеп жиһазларсың икән? Табышың да аругына кебек. Ливониядән дә шактый мал төяп кайттың шикелле?

— Тиздән-тиздән, бөөк кенәгинә. Әнә Казан баш калкытты. Иң бай мәркәз шулдыр. Шунда яу йөрөм, олан кенәз мине озата барыр, шулаймы, Ванюша?.. Байлыкны икәүләп табарбыз. Нишләмәк кирәк, буйдак тормышы. Ливониягә йөрөп хатыным югалттым...

— Казанга йөрөп башын салырсың, — диде тикторганда олан кенәз һәм зәһәр итеп көлеп жибәрде, сабий баладан һич тә моны көтмәгән Иван Телепнев күзләрен акайтып кенәгинәгә карады.

— Ха-ха, — диде ул эченә зәһәр агу йөгәрсә дә олан кенәзнен тапкыр сүзенә кинәнеп. — Ха, менә сиңа җавап. Һәрвакыт шулай җавап бир, кенәз! Мин синен өчен, Ванюша, — диде Иван Телепнев олан кенәз алдына тезләнеп. — Җаным фида кылырга да эзер. Ишетәсеңме, кенәз, җаным фида кылырга да. Без әле синен белән, Ванюша, күп нәрсәләр майтарыбыз. Казанны да алырбыз, мондагы дошманнардан да берәм-берәм котылырбыз. Кирәк икән башларын чаптырудан да чирканмабыз. Сиңа хыянәт иткән һәр мәлгун муенына кылыч төшәр.

Ул арада эчкәре яктан житәкләп диярлек Жангали ханны алып чыктылар. Аягында көчкә басып торса да, ханның исерек икәнә күренеп тора иде. Жангали ханны күреп, олан кенәз көлеп жибәрде, сабий кенәзнен көлүендә ут чаткысыдай зәһәрлек бар иде, моны Иван Телепнев кына түгел, кенәгинә дә сизеп алды.

— Мескен, шул кадәр эчәләрмени, — диде кенәгинә баланың игътибарын читкә алырга теләп булса кирәк. — Менә, улым, гыйбрәт ал. Тәхетезне саклый белмәсәк, безнең дә шушы хәсрәт хан көненә калуыбыз бар. Шуны белеп торсаң иде, улым, атаң васыять итеп калдырган тәхетне саклау бер миннән генә тормый, син дә һәрдаим исендә тотсаң иде. Менә бу ханны атаң мәрхүм Казан каласына жибәргән иде. Казан кадәр Казан тәхетенә утыртты. Тик Жангали ханның тәхетне кулында тотарга кодрәте дә, акылы-башы да житмәде, күрәсәң. Әнә безнең каршыга сәлперәеп кайткан. Инде нинди хөкем көтә синә, Жангали хан? — дип көчкә аягында басып торган Жангалигә карады кенәгинә.

— Мин гаепле түгел, кенәгинә, гаепле түгел, — диде Жангали хан жыларга житешәп. — Минә котырттылар.

— Гаепле түгел, котырттылар, ә үзең гаскәрең белән Казандагы бөтен христианнарны кадап-чәнчеп йөргәнсең! — диде чәчри төшөп Иван Телепнев.

— Жангали хан гаепле, ул безгә генә түгел, мәрхүм атаң исеменә дә тап төшерде — хыянәт итте. Биргән вәгъдәсеннән, эчкән антыннан ваз кичеп, христианнарга мәрхүм атаң ышанычын аяк астына салып таптады. Инде жәзаны да син бир

ана, улым. Атаң сиңа тәхетен васыять итеп калдырды, атаң булып ошбу хыянәтчегә жәзасын да бир.

Яңа алты яше тулып яткан олан кенәз ияген күтәрә төшөп, башын чөйде, аягы идәнгә житмәгән урындыкка тураебрак утырды. Шул рәвештә йөзе шешенеп беткән Жангали ханга жирәнөп, чыраен чытып карады. Күз карашында ук зәһәрлек күрөп, Жангали хан чак кына артка чигенгәндәй итте. Олан кенәз урыныннан купты, хан янына килде һәм кулындагы кем таягы белән Жангали ханның ияк астына терәп, хыянәтче ханның башын күтәрә төштө.

— Күземә туры карап әйт әле, хан. Чынлап та урысларны чабып-кадап йөрдөңме? Урысларны, минем христианнарны, миңа тугры хезмәт иткән холопларымны? Әйт, әллә телең йоттыңмы?! — диде тешен кысып олан кенәз. Баланың бу кыланышына анасы Елена гына түгел, күпне күргән кенәз Иван Телепнев та таң калды, әле бөөк кенәгинәгә, әле Жангали хан артында сак торган ясауыл Гавриилга карады. Кеше ышанмастай хәл иде, тез бие олан кенәз хан кадәр ханны хөкем итә, ул гынамы, мәрхүм атасы кебек үк сорау ала иде.

— Браво, браво, кенәз! — дип күтәрәп алды Иван Телепнев олан кенәзгә куәтләп. Ул шулай диюгә, олан кенәз таягын анасының сөйгәнә Иван Телепнев ияк астына китереп төртте.

— Минем хөкемем бер булып, кенәз: хыянәтче ханның башын кисәргә!

Иван Телепнев ачкан авызын ябалмый торды, анасы бөөк кенәгинә урыныннан кубып, уеннан уймак чыгуын аңлапмы, улы янына килде, олан кенәзгә инбашына кулын салды.

— Ашыкма, улым. Башта без аның гаебен ачыклайык.

— Ачыклап торасы юк, мин аңа хөкемем чыгардым инде, — диде олан кенәз һәм тәкәббер төстә урнына барып утырды. — Монда, күз алдымда ук башын чабыгыз!

Олан кенәз дык итеп кам таягы белән идәнгә төртте.

Бу хәтлесең берәү дә көтмәгән иде, күзгә-күз карашып алдылар. Кенәз карарын ишеткән Жангали хан бала аягына төштө, ләкин олан кенәз аны тибеп жибәрде. Шуннан Жангали хан аягүрә басты, башын артка ташлый төшөп:

— Хәсрәт кенәз! Син минем башым кистерермен дә котылырмын дип уйлай-сыңдыр. Булмас ул. Шул яшендә үк адәм канына сусагач, Аллаһы тәгалә сиңа ин каты каргышын кояр. Шул яшендә канга сусагач, балигъ булгач кемгә әверелерсең?! Әйе, олан кенәз, мин гаепле, ләкин атаң алдында да, сиңең алдында түгел, халкым алдында, ил-мөселманнарым алдында. Алар сиңең ялганчы, астыртын, юмакай баскынчы атаң вәгъдәсенә ышанып, күп тапкырлар кан-кардәшләренә каршы сугыштылар, изге мөселманнарның канын койдылар. Казанга барып, тәхеткә утыргач та мин сиңең кяферләренә куарга тиеш идем, сиңең ахмак кенәзәң Василий Пенковны тыңлаган булдым. Ул кабахәтнең жаны күптән күктә инде. Баскынчылыкка, кеше рәнжетүгә йоз тоткан явызлар белән һәрчак шулай булып. Аллаһы тәгалә барысын да күрөп-күзәтеп тора, сиңа да килер ул атаңа төшкән каһәр. Килер, килер! Син, олан кенәз, житәкче булырга ниятлесең. Син, сабий, тәхеткә утырып-утырмас язмышыңа мая куйдың — кан коярга уйладың. Тормыш юлың кан коюдан башларга исәбең. Кистер минем башым. Тик бернәрсә турында онытма — моннан соң гомерең буена канга сусап яшәрсен. Кыйблага карап Аллаһы тәгаләдән шуны сорыйм мин...

— Туктал, тик тор, тик тор, — хан! — дип жикерде сабыры төкәнгән Иван Телепнев.

— Куй-куй, хан, — дип күтәрелде бөөк кенәгинә. — Ул сиңе, хан, куркытырга гына теләде ич!

— Юк, мин аны куркытырга гына теләмәдем, анакаем, мин аны үзем жәзала-ячакмын! — дип урындыгыннан сикереп төштө олан кенәз, кынысыннан сабы эн-же-мәржәннәр белән бизәлгән хәнжәрен суырып чыгарып, Жангали ханга таба юнәлде. Моңы күрөп, Жангали ханда билендәгә хәнжәрен тартып алды һәм үзенә ташланырга жыенган урман мәчесен каршылагандай чүгә төшебрәк басты. Кенәз Иван Телепнев Жангали хан артында басып торган ясауыл Гавриилгә ишарә ясады, шуны гына көткән кебек ясауыл кылыч белән Жангали ханның муенына чапты. Яртылаш муены чабылган Жангали ханның гәүдәсе олан кенәз аягы астына ук

килеп төште. Бөек кенәгинә аһ! итте дә урындыкка утырды, башы бер якка авышып китте. Көмеш жепләр катыштырып тегелгән олан кенәз сырмасына кайнар хан каны чәчрәде, битләренә сибелде. Олан кенәз аяк астында үлем белән тартышып яткан Жангали ханның зур итеп ачылган авызын, сирәк тешләрен, акайган күзләрен күрде дә кычкырып жибәрде. Баланың чырыйлап жибәрүенә Иван Телепнев аңына килде, олан кенәзне тынычландырырга ташланды. Олан кенәзнең өс-башына, бит-йөзенә кан чәчрәгән, ни сәбәпледер кулындагы хәнжәр очыннан кан тама иде. Олан кенәзнең бөтен тәне дер-дер килә, куллары калтырый, сулыш житмәгәндәй авызын зур ачып каткан иде.

— Ясавыл! — дип жикерде Иван Телепнев. — Ни карап каттың. Кенәгинәне ян-якка алып чык. — Кенәз әйләнде дә булган хәлгә тораташтай катып калган сакчыларына кычкырды. — Ни карап каттыгыз, алыгыз гәүдәне!

Шуннан соң гына Иван Телепнев олан кенәзне кулына күтәрәп алды, түр якка узды, изүен чиште, су алып килеп, авызына су койды. Олан кенәз йөткерә башлады, иреннәре күгәрәп китте, авызыннан күбекләр атылып чыкты. Иван Телепнев ни кылырга белми кенәгинә янына чапты. Мәгәр аның гажәпләнүенә каршы кенәгинә исенә килгән, куллары белән йөзен каплап, бер яктан икенче якка чайкалып утыра иде инде.

Ул аның кергәнән күрде бугай, сузып-такмаклап:

— Нәрсә эшләдең, нәрсә эшләдең син, Ваня, — диде. Үзләре генә калганда ул аңа һәрчак иркәләп: «Ваня» дияр иде, нәкъ менә угланы Иванга әйткән вә дөшкән кебек. Бөек кенәгинә йөзеннән кулларын алды, күзләре акайган Иван Телепнев сүз катырга базмыйча, түр як бүлмә ягына ымлады. Бөек кенәгинә шундук барысын да аңлады, сәкедән төште дә, йөгәрәп бала янына кереп китте. Иван Телепнев нә кылырга белми, аптыравын яшерә алмыйча, кулларын жәйдә һәм кенәгинә артыннан тыраклады. Ул килеп кергәндә, кенәгинә олан кенәзне кулына алган һәм башыннан сыйпый-сыйпый күз яше белән жылый-жылый:

— Курыктыңмыни, улым, курыктыңмыни. Курыкма син аңардан. Ул явызны алып киттеләр инде. Котылдык без аңардан, котылдык, — дип тәкрарлый башлады.

— Мин-на суык, ми-ни эш-эшим, — диде күгәргән иреннәрен көчкә ачып олан кенәз.

— Юрган, төлке юрганы бирегез! — дип бөөрдә кенәгинә.

Күз ачып йомганчы төлке юрганы китерделәр, анасы кечкенә кенәзне юрганга төрдә, алдына утыртты.

— Башта без киңәшәбез, кенәз, — дип башлады бөек кенәгинә. — Син хәзер монда булган барчасын да бирә алып керәсен.

— Баш өстем, — диде Иван Телепнев булган хәлдән айныр-айнымас кая барырга белми торды. — Баш өстем, кенәгинә, баш өстем!

— Монда булган һәммәсә дә минем каршыда булсын! Жангали ханга кылыч белән чапкан ясавылны күздән яздыра күрмә! Үкенепләр бетә алмассың!

Яңа гына булып алган коточкыч хәлдән кайсы-кая качкан кешеләрне өерә белән алып кергәнче шактый вакыт үтте. Ниһаять, барысы да кенәгинә алдына килеп бастылар.

— Берәүсә дә калмадымы? — дип сорады кенәгинә.

— Пешекче Федот юк, — диде сакчыларның берсе. — Ул ишек яры карап торган иде.

— Үз башына карап торган икән, — диде кенәз Иван Телепнев. — Бар, тиз, пешекче Федотны дөш. Бер аягың монда, бер аягың анда булсын.

Пешекче Федотны да жилтерәтеп китереп житкерделәр. Ул берни аңламый, аптыравын яшерми, челт-челт күзләрен йома-йома кенәгинәгә карап катты.

Ләкин бөек кенәгинә гүя аны күрмәдә дә, ясавыл Гавриилга таба борыла төште дә:

— Ошбу кешеләрнең берсен дә калдырмыйча иртәгә үк Казанга алып китәсең...

— Иртәгә үк, иртәгә үк, бөек кенәгинә, — диде ясавыл һәм бөек кенәгинәнең аягына төште.

— Йә-йә, тор, сүзем бетмәде әле.

— Кенәгинә, бу кеше безгә хыянәтче Жангали ханны алып кайтты. Аты-бары Гавриил Карпов, игелекле кеше, ышанычлы зат, — диде кенәз Телепнев. — Аның

хатынын кенәз Василий Пенков тартып алган иде. Пенков изге юлда һәлак булды, шәһит. Гавриил Капровның шул хатын йортына кайтасы килә. Рәхсәт итик, әмер бирик!

— Бирербез, ашыкма. Тик башта аңа Казанга йөрөп кайтырга туры килер. Менә бу өер белән. Алшарт аларга шул булыр: Жангали хан Казанда фетнә вакытында һәлак була, дәрәсрәге, Жангали ханны казанлылар үзләре суялар. Шул хакта базарларда сөйләп йөрсеннәр. Ә Жангали ханның мәетен бүген үк Казанга алып китәсез. Мәетне Атаудагы бакчага ташласагыз бигрәк тә әйбәт булыр. Исән-имин әйләнәп кайтсагыз, кенәз Телепнев буш итмәс. Ә ясабыл Гавриил дидеңме әле, кенәз титулы алып.

— Алып, алып, — диде кенәз Телепнев. — Баярлар да килешер, митрополит та.

— Христианнар, сүзегездә тора күрегез. Әйткән сүз — төрткән күз, ди. Ул-бу булса, йөгем йөкләп кайтмасагыз — миннән игелек көтмәгез. Күп сөйләп йөрмәгез, яман сүз дөрлөп янган уттан да, аел очлы сөңгедән дә ямандыр. Уттан пешкән яра төзәлә, сөңгә тигән яра жөйләнә, ләкин ялгыш авыздан чыккан сүз ярасы мәңгегә кеше йөрәгендә кала. Шуңа күрә, бабаларыбыз: сөңгә бер очлы булса, сүз менә очлыдыр, дигәннәр. Жангали ханның Казанда фетнә вакытында шәһит булуы хакында сүз тарату өчен кулыгыздан килгәнне барысын да эшләгез. Кайсыгыздан хак-тәгалә сүз чыга — аның теле киселер. Акчасыннан тормабыз. Ак юл сезгә, христианнар.

Барчасы да чыгып киткәч, каршында ни кылырга белми басып торган сөйгәнәң кенәгинә:

— Бер тапкыр гына мәет йөртүләре түгелдер, мәетне илтүне, кирәк жиргә ташлауны ышанычлы кешеңә тапшыр. Бу хакта үзең дә берәүгә дә бер сүз дә әйтмә.

— Борчылма, борчылма, гүзәлем. Ышан, барысы да син дигәнчә итәрмен. Ышан дим ич, мин бу эшкә бөтен сәләтем жигәрмен.

— Бала йокыга китте, тынычланды, ахыры. Арыдым мин, Ваняша, илтеп куй безне.

Кенәз Иван Телепнев төлке юрганына төргән олан кенәзне кулына алды һәм алдан китте. Рәсәй дәүләтенә бөек кенәгинәсе, Литвадан күчеп килгән баяр Василий Глинскийның Елена атлы кызы карусыз аңа иярде. Елена атасын рәтләп хәтерләми, ул сабый чакта ук баяр Василий сугышта һәлак була. Еленаны тәрбиягә агасы Михаил Глинский ала. Елена Өченче Василийга кияүгә чыкканда, олут кенәз каһәрә-нә элөгеп, агасы Михаил Глинский төрмәдә утыра иде әле. Елена үтенече белән олут кенәз Михаил Глинскийны чыгарды. Олыгаеп килгән кенәз яшь хатынның һәр теләген үтәргә әзер иде. Еленаны ул яратты, бик тә яратты. Елена да үз нәүбәтендә ир-канатын ят итмәде, егылышлар гашыйк булмаса да, хатын вазифасын намус белән үтәде. Ире Василий аңа беркайчан да каты бәрелмәде, начар сүз әйтмәде, рәнжетмәде, теләгенә каршы килмәде. Бөек кенәз хатыны буларак Елена да үз дәрәжәсен үзе белде, һәр жирдә үзен горур вә тәкәббер тотты. Ул белә иде, бөек кенәз Василий аңа өйләнгәнчә егерме елга якин Соломония атлы хатын белән яши. Кенәз аңа әнә шул хатынны аерып өйләнде. Еленага соңнан барысын да тәфсилләп сөйләделәр. Соломониянең ир-канатыннан бер дә китәсе килми. Ләкин Өченче Василий кенәзнең әмере катгый — хатынны монастырьга озатырга! Соломонияне ирексезләп сарайдан алып чыгалар, чанага бөйләп салып, Рождественск монастырена илтеп чәчен кырлар. Еленага житкерделәр: Соломония беркая да барырга теләмәгән, кул-аягы белән карышкан. Аны куркытканнар, аңа янаганнар. Бөек кенәзнең карачысы Иван Шигоня буйга узмаган хатынны мыскыл итә, рәнжетә, карышкан саен якасыннан алып сөйрәп йөртә. Бу хәлгә акылдан шашарга житкән кенәгинә канлы яшь коя-коя: «Бу явызлыгы өчен Аллаһы тәгалә аның үзен дә рәнжетсен!» дип каргый. Ул гынамы, монахлар күлмәген кияргә биргәч, күлмәкне идәнгә ташлый һәм ике аяклап таптарга керешә, ә үзе ирен каһәрли. Иван Шигоня кенәгинәгә сугыш жибәрә. «Син нигә олут кенәзгә сүз катасың!» — дип жикерә. Моңа каршы Соломония: «Ә синен бөек кенәгинәгә кул күтәреңгә ни хакың бар?!» — дип кычкыра. Жәфалауларга, рәнжетүләргә түзмичә, ахыр Соломония язмышы белән килешә. Ләкин хәтта анда да ире Василийдан үч алырга тырыша. Күп тә үтми, Соломония бала тапкан дигән хәбәр Мәскәүгә килеп ирешә. Ошбу хәбәр үзенә килеп ирешүгә, Өченче Василий төмам борчуга кала, тиз арада ышанычлы кешесе Иван Шигоня

житәкчелегендә бер төркем дъяктарны Суздәлгә жибәрә. Соломонияне Суздәл кызлар монастырена илтәп япкан булалар. Бу вакытта Өченче Василий Еленага әйләнгән иде инде. Иллә бөек кенәз белән ике елдан артык торса да балага узмый йөри иде. Ошбу яман хәбәр Еленага килеп житкәч, ул гелән йокыдан калды, үз-үзенә урын табалмый башлады.

Ниһаять, бөек кенәзнен ышанычлы кешеләре Суздәлдән кайттылар. Бөек кенәз аларны үзе кабул итте. Нинди хәбәр алып кайттылар икән дип, Елена кулларын чәйни-чәйни ишекъяры иренен чыкканын көтәп торды. Күптән түгел Соломониянен язмышын хәл иткән булсалар, шулук кешеләр диярлек хәзер аның язмышын хәл итәләр кебек тоелды. Ахыр түзалмады, ятагына кайтып керде, шунда күңеле болгана башлап, эче актарылып китүенә коты алынды. Зиһене чуалды, башына кайнар кан йөгәрде. Тукта, айлыгы да күптән юк түгелме, балага узуы шулмы?!

Бераз каударлана төшәп, ир-канаты килеп керде. Яшь хатынның агарынып, урында ятуын күрәп, хәлен сорашырга кереште. Шунда Елена аңа: «Василушкам, мин балага уздым бугай»,— диде.

Ир-канаты аны ятагынан күтәрәп алды һәм зырылдатып әйләндерергә кереште. Арып-алжып туктагач, Елена бөек кенәзнен күкрәгенә башын төртте дә күз яше белән жылап жибәрде.

1530 елның августында Өченче Василий кенәзгә Елена Глинская туп кебек ир бала тапты. Олуг кенәзнен түбәсе күктә иде. Малайга ул исемне үзе кушты — бабасы исемен йөртер — Иван булып, диде. Беренче баладан соң ике ел тулыр-тулмас Елена олуг кенәзгә икенче угыл тапты. Бу юлы ул балага исемне үзе кушты — Георгий, ягъни Юрий булып, диде. Кенәз каршы килмәде, ул бәхетле иде. Шунда ул аңа әйтте: «Беләсәңме, Еленушка, ә бит Соломония дә тапкан ир баласына Георгий аты кушкан булган. Ләкин минем кешеләр барганда бала үлгән булган инде»,— диде.

Елена ир-канатның каты кулын кысты, яратуын сиздерде. Тик Аллаһы тәгалә Өченче Василий кенәзгә кылган гөнаһлары өченме, беренче хатыны Соломонияне рәнжеткәнгәме — гомерне бик тә чамалап биргән булган икән. Еленаның әле булса хәтерендә, икенче баладан соң ике ел да тулып житмәде, ир-канаты кинәт авырып китте һәм дөнья куйды.

Ә ул болай булды.

1533 елны яудан кайткач, олуг кенәз Өченче Василий хатынын һәм балаларын алып, могжизалар күрсәтүе белән даны таралган Троицк монастырена юнәлде. Могжизалар күрсәткән изге Сергей бәйрәмә көнне ял иттеләр, күңелле булды. Елена бәхетле һәм шат иде. Троицкийдан ауга чыгу нияте белән Волок-Ламскийга киттеләр. Кенәз шат һәм бәхетле иде. Ике угланы, яраткан яшь хатыны янында. Ау уңышлы барганга, Озерцк авылында озаграк тордылар. Бу көнне ире Василий гадәттәгечә, иртән-иртүк ауга чыгып китте. Көнозын югалып йөрделәр, Елена борчыла башлады. Ир-канаты ике пошны укка алган икән. Бер чанада үгез пошны, икенчесендә сыер пошны күргәч, Еленаның күңеленә әллә ниткән курку килгән иде. Шул мәлдә күңеленә килгәнне ул хәтта күз алдына китерергә дә курыкты. Аңа алгы чанада кан эчендә ир-канаты кенәз үзе ята кебек тоелды. Кенәз олаучылар белән кайтмады, иңенә кара йон шәл салып чыккан Елена, борчылып, өйгә кире керде. Ике улы аның итәгенә килеп сарылды. Аналарының күзләрендә яшь күрәп, баш улы Ваня: «Әнием, ни булды, нигә елыйсың?»— дип сораган иде. Ни өчен елаганын Елена үзе дә белми иде, ләкин жаны-күңеле белән тойды — тикмәгә түгел, Василие өчен курыкты. Аның укыганы да, ишеткәне дә бар иде: ауда катнашучы сарай куштаннары гадәттә яратмаган кенәз вә корольләрен ауда укка алалар. Янәсе ялгыш ук астына кергән, янәсе саташкан, ук эләккән. Чанада яткан чатлы-ботлы мөгезле поши үгезен күргәч, янбашындагы, күкрәк тирәсендәге ук эзләреннән кан агып, ак кар өстенә тамып торуын багып торгач, йөрәген тыя алудан гажиз калып, чак кына кычкырып жибәрми калган иде. Күз төпләрен әчетәп, яшь бәрәп чыгуы исә, чанада үгез поши түгел, аның ире ята сыман тоелгач булды. Менә ни өчен ике күзен мөлдерәмә яшь белән тутырып килеп кергән иде ул. Елена идәнгә тезләнде дә ике улын да кочагына алып: «Юк-юк, улларым, берни дә юк, мин болай гына, әтиегезнен исән-имин аудан кайтуы шатлыгынан гына»,— дигән булды.

Ире Василий кенәзнен кан эчендә чанада ятуын күрүе, әйе, гелән ул булмаса да, яманга булган икән. Василий аудан исән-имин кайтып керде, ләкин гадәттәгечә шаулап-гөрләп түгел, ә тын гына, хәле беткән берәү кебек, әүвәл Еленаның иценә килеп таянды, аннары: «Еленушка, бәгърем, әллә нигә минем хәлем бетеп китте»,— диде. Еленаның қоты алынды, яна гына күз алдына килгән хәлнен тәгаен хак булуыннан куркып, ирен тынычландырырга тотынды. «Үтәр ул, Василий, үтәр, хәзер ашап алырсыз. Жылынгач үтәр ул. Өшегәнсендер. Көн бик салкын иде шул».

Иллә ашап-эшкәч тә, мичне ягып, өйне колак пешәрлек итеп жылыткач та ире Василийның тәүге халәте аруланмады, киресенчә, авырсыну тойды, хәтта урынга салырга кушты. Елена балаларны мич башына йокларга салды да, үзе киң эскәмиягә сузылып яткан ире янына килеп утырды.

«Син, ят, йокла, Еленушка, балалар янына менеп ят, бортылма»,— диде олуг кенәз. Елена күрде иренә нидер булган, хәле юк, кәефе кырылган, тәүге чая-шатлыгын гүя жил алган иде.

Елена балалар янына менеп ятты. Кызу итеп яккан мич башында жылы иде, ул шундук йокыга китте. Аны ире Василий уятты. Алгы яктагы хужалар табын хәстәрлиләр, күрәсен, ишекъяры аша кыздырган май исе, ит-исе керә.

«Еленушка, төш әле бире. Күр нәрсә янбашка чыккан»,— диде кенәз күлмәк итәген күтәрәп, янбашындагы бармак бите хәтле зәңгәрсу-шәмәхә төсендәге тапны күрсәтеп.

«Авыртамы?»

«Авыртмый да кебек үзе. Тик эчне пошырып тора. Бабам да шундый чирдән китә бит».

«Сөйләмә юкны, Василий. Бабан нәрсәдән үлгәнне каян беләсен син? Бәлкем ул бөтенләй башка нәрсәдән үлгәндер. Әллә соң сарай табибләре артыннан кеше жибәримме?»

«Кирәкми, үтәр ул. Чынлап та үтәр».

«Бүген дә ауга барасыңмы?»

«Барам, кичә ике поши алдык. Үгез белән сыер бергә торалар иде. Үгезне күрсәң иде син. Мәһабәт гәүдәле, туп-туры миңа карап тора бу. Сыеры аңа елышкан. Үгез аны уктан сакламакчы. Чабар иде, этләр, халык уратып алган. Башта үгезне алдым, егылмый гына бит. Өч-дүрт ук атарга туры килде. Үзе яралы, үзе һаман сыерны каплый, уктан аны саклап калмачкы...»

Елена, күз яше белән елый ук башлады.

«Тимәскә иде син аларга, Василий».

«Монда инде, Еленушка, сайлап торасы калмаган иде. Йә ул мине, йә мин аны».

«Барма бүген ауга, Василий жаным!»

«Бүген барам да, иртәгә китәрбез. Тынычлан, юкка күз яше түкмә. Каяле-кая, елмай әле,— кенәз аның ике кулы белән битләреннән алды.— Елмай... Менә шулай. Ышан, иртәгә кузгалабыз».

Олуг кенәз сүзендә торды, аудан кайтуга жыена башлады, ләкин бик тиз арыды, урынга ятты.

«Әллә нишләп хәл китеп тора, Еленушка. Ау да ау булмады, берничә куяннан башка һични ала алмадык. Аткан укларым жилгә оча торды».

Иртән бик иртә кузгалдылар. Елена киендергәндә кенәзнен күлмәген күтәрәп, бил тирәсенә күз төшереп алды. Күрде дә ирнен ниндидер пеш баскан тәнен күрәп эсселе-суыклы булып китте. Мәгәр иргә бер сүз дә әйтмәде. Бары тик: «Василий, бәгърем, безгә тизрәк Мәскәүгә кайтырга кирәк»,— диде.

Олуг кенәз сер бирмәскә тырышты.

«Еленушка, без әле Тверь бае дустым Иван Шигоняга кереп чыгабыз. Ул мине көтеп тора». Иван Шигоня исемен ишетүгә, Еленаның аркасы өшеп киткәндәй булды. Нәкъ шул адәм бит инде Василий кенәзнен беренче хатыны Соломонияне чәчен кыркытып Суздәл монастырена озатучы, нәкъ шул кеше бит инде бәхетсез хатынны рәнжетүче, мәсхәрәләүче.

Хәле вә халәте нә кыен булса да, Елена күңеленә килгәнне ир-канатына ачып салмады.

«Әллә соң анда кереп тә тормыйбызмы, Василий?»— дия генә алды.

«Керми булмый, мин аны сараема алам. Аның кебек тугры хезмәт күрсәтүчеләр жирдә аунап ятмый, Еленушка. Минем әнә ике малем үсә. Мин тәхетемне аларга калдыру хакында ныклап сөйләшәргә тиешмен».

«Васиятнамәне башка берәүгә язгансың түгелме, тутаныңа».

«Анысын тиз төзәтербез, Еленушка. Сараема Иван Шигоня кебек кешеләрне жыйсам, аны гына тиз жайларбыз».

Тверь каласында табибләр кенәзне көтеп торалар иде инде. Иван Шигоня өендә табибләр кенәзнен шешләренә балда изгән бодай камыры капладылар. Ике көннән шешләр тишелә башлады. Ләкин бер жирендә тишелсә, икенче жирендә яңа шешләр калкып чыкты. Ахыр бөтен тәнен ташлык шеш-чуан басты. Яман хәбәр ишетеп булса кирәк, Тверьгә чаптырып Еленаның агасы кенәз Михаил Глинский килде. Үзе белән бер карчыкны алып килгән иде, карчык кенәзгә әллә ниткән төнәтмәләр эчерде, иллә моның белән генә кенәзнен хәле яхшырмады. Тәмам хәле начарланган кенәзне Мәскәүгә озатырга булдылар. Баяр егетләре олуг кенәзне кулларында гына күтәрәп, күпереп торган печән, аның өстенә йомшак сарык тиресеннән эшләнгән жәймә жәйделәр һәм әкерен генә Мәскәүгә таба кузгалдылар. Мәскәү янындагы Воробьево авылына житкәч, кунып китәргә ниятләделәр. Кояш авышып бара иде инде. Ләкин олуг кенәз ни сәбәпледер: «Мәскәүгә, туры Мәскәүгә, туктамыйбыз»,— диде. Ниндидер инеш аша боз өстеннән чыгасы иткәннәр иде, боз юка булу сәбәпле күпергә юнәлделәр. Әмма күпернең такталары черек булды, күрәсен, яртысына атлар житүгә, такталар сынып, атлар аска китте, баяр малайлары чак кына тәртә каешларын кисәргә өлгерделәр һәм чананы кулларында күтәрәп, яр өстенә алып чыктылар. Олуг кенәз башын күтәрдә дә: «Кем карый бу күперне?» — дип сорады. Аңа әйттеләр. Кенәз шундук аңа каһәр яздырды, иртәгә үк моннан сөрергә! дип әмер бирде.

Бу көнне Мәскәүгә кайта алмадылар. Кем өендәдер кунып, иртән Дорогомилдагы паром белән елганы чыгып, төш урталарында Сарайга кайтып життеләр.

Ятагына кайтарып салу белән олуг кенәз язмачы дъякларны, Думаның иң куштан кенәзләрен дәштерде. Иван Шигоня кенәз янында иде инде. Иң алдан Василий Шуйский килеп керде, аның артыннан кенәзнен яраткан куштыны Михаил Захарьин, аңа ияреп диярлек Михаил Воронцов, казнабаш Петр Головин. Барысы да исәнләшеп, кенәзнен хәл-әхвәлен сорашып, гәрчә хәлен инде белсәләр дә, урыннарына утыргач, олуг кенәз терсәгенә таянды һәм язмачы дъякларга яңа васиятьнамә язарга кушты. Сарай дъяклары Кече Путятин һәм Федор Мишуринов кенәзгә бер васиятьнамә язганнар иде инде, кенәз аны китерергә, барысының да күз алдында яндырырга әмер бирде. Шуннан соң кенәз болар янына Василий Шуйскийның энесе Иван Шуйскийны, Михаил Тучков кенәзне дәштерде һәм нидер исенә төшеп: «Михаил Глинский кенәзне дә алып килегез!»— диде. Алар килгәч, утырышкач әйтте: «Иван Шуйский, Михаил Тучков, Михаил Глинский кенәзләр бүгеннән Дума әһелләре булып, дигән әмер-фиркә яздырды. Шуннан соң гына васиятьнамәсен язарга кушты һәм үзе яткан килеш әйтә торды. Аннары хәле бетүен аңлатып: «Инде барыгыз да китегез, арыдым»,— диде.

Барысы да чыгып киткәч, Елена ире янына килде һәм нәфис куллары белән Василийның сакалын кырмаган битеннән сыйпый-сыйпый: «Ташлама, ташлама безне, олуг кенәз, ташлама мине ике нарасыем белән! Мин куркам, куркам, олуг кенәз!»— диде.

Василий кенәз хатынның йомшак кулыннан тотып алды, нык итеп, әмма чама белән генә кысты да: «Васиятьнамәм күз алдында яздырдым, Еленушка, тәхет баш балам Иванга калдырдым. Ул балигъ булганчы тәхеттә үзең утырырсың, ил белән үзең идарә итәрсен»,— диде.

Бары тик шул. Нәкъ менә ир-канатның шул сүзләре канатландырып жибәргән иде кенәгинә Елена Глинскаяны. Бу аның өчен күктән төшкән бәхет иде. Ул бу хакта яшертен генә уйласа да ичмасам бер тапкыр да кайчан да булса кам таягы тотып Рәсәй илбашы булып тәхеттә утырырмын дип күз алдына китергәнә юк иде. Хәзер исә ул, ире шул хакта әйткәч, эчке бер елмаю белән үзен тәхеттә итеп күрдә һәм аның янына һәр баяр бил бөгә-бөгә килә икән. Алар арасында яше-карты бар. Картларны ул хөрмәт итәр, ә яшьләргә әмер бирер. Һәм шулар арасыннан үзенә

күзе төшкөн берәүне сайлап алып. Тора-бара ул аңа хәтта дәүләт эшләрен дә тапшырып, әйе, Иван укланы балигь булганчы...

Тик менә кемне сайлар? Кемне терәк итәр, үз терәге генә түгел, ил терәге итәр?.. Билгеле инде ул яшь, чибәр, акыллы кенәз булып. Алар арасындагы берәүгә аның күзе дә төшөп йөргән иде инде — Иван Телепнев кенәз. Әйе, шул шул булып аның терәге, ышанычы һәм никахсыз ире. Елена беркайчан да кияүгә чыкмас, чөнки уллары бар, васыятьнамә алган Иван укланы бар. Яшь хатынның ни турында уйга калуын сизгән кебек олуг кенәз: «Еленушка, ходай тәгалә мине алып китсә, ипле бул, азып-тузып, минем ат-исемнә тап төшереп йөрмә, яман кеше белән язмышың бәйләмә. Минә яраткан куштаннарым моның өчен сине кичермәсләр», — диде. Елена ир-канатның күкрәгенә капланды да күз яше белән үксеп-үртәлеп елап жибәрде.

Рәсәй мәмләкәтенә олуг кенәзе Өченче Василийны жирләгәч, күп тә үтми Елена күңелендәге кеше кочагына инде. Бу кеше — Иван Телепнев иде. Кенәгинә кадәр кенәгинәнәң кем белән урала башлавын сарайдагылар гына түгел, Дума баярлары да сизделәр. Баярлар арасында тол калган кенәгинәне яманлау китте. Дума әһеле агасы Михаил Глинский көннөрдән бер көнне Елена янына килде. Һәм бик озак хәл-әхвәлләрен сорашып торды да, күзенә бәрәп: «Еленушка, Дума баярлары сине Ивашка Телепня белән ураласың дип миңа үпкә белдерделәр. Хак тәгалә булса, ташласаң иде син аны. Халыктан яхшы түгел. Бу хәлгә сине тәрбияләп үстергән мин дә каршы. Сайла Еленушка: йә Телепня, йә — мин!»

«Син дә түгел, Ивашка Телепня дә түгел!» дип әйтә ала идеме ул агасына?.. Әйтә ала иде. Иллә әйтмәде. Ул бик озак дөшми торды. Агасы аның иң авырткан чуанына баскан иде. Соң, кенәгинә булса, аның сөелүгә, яратылуга, назланырга хакы юкмени?! Әллә соң катып калган карчыкмы ул! Аңа утыз яшь тә тулмаган ич әле! Ни хакы бар аның бөек кенәгинәне өйрәтергә!? Ни хакы бар аның Еленаның шәхси тормышына тыкшынырга?! Үзең, үзең соң, агам, кем аркасында Думага сайландың? Шул сеңлең Елена аркасында түгелме?! Хактыр, ирем үлем түшәгәндә ятканда олуг кенәз Василий минем һәм балаларым язмышын сиңа тапшыргандай: «Михаил, хатыным Елена хөрмәтенә, оланнарым Иван һәм Юрий хакына син аларга ярдәм ит, кыерсыттырма, кирәк табасың икән жаның-тәненә белән сакла!» — дигән иде. Бу үлем түшәгәндә яткан олуг кенәзнәң соңгы үтенече булды, шуннан соң Рәсәй олуг кенәзе Өченче Василий бер сүз дә әйтә алмады. Барысы да хәтерендә, барысы да күз алдында инде бөек кенәгинә атын алган Елена Глинскаяның. Тик жанны эретерлек, үзәкләрне парә-парә итәрлек мәхәббәткә каршы торып буламы?! Юк, булмый икән. Каршы тора алмады Елена. Иван Телепнев кенәзнәң сөю вә назлауларыннан аның кочагында эреп киткәндә, үзен аның белән бер тән, бер жан итеп хиссияти татлы тойгылар күлүдә коенганда оят дигән нәрсәләр, акыл хисләре икенче нәүбәткә күчә икән ул. Бары тик Иван белән тәгаен сөешкәннән соң гына Өченче Василий кулында үзенәң бары тик курчак булуын гына аңлады ул. Һәм Еленаның бу мәһабәт вә дәрәжәле кешенәң кулында курчак булу үзенә дә ошый иде, үзе дә шул уенга бирелеп, ошбу тормыш ихлаһи дигән нәтижә ясар иде. Тик барысы да ясалма, саташканда кергән төш кебек чынлыктан бик ерак торган икән. Хәзер ул курчак түгел, булмас та. Хәзер ул үз-үзенә хужа, үз-үзенә ия, аның теләсә кемне сөяргә, теләсә кемнән сөелергә хакы бар. Бар!

Нә күңелен рәнжетсә дә Елена агасы Михаил Глинскийга каты бәрелмәде. Ярар, агам, уйлап карармын гына, диде. Әмма яшь хатын, күңеле әнә шул Иван кенәзгә тартылган бөек кенәгинә барысын да уйлаган, катгый рәвештә хәл иткән иде инде. Әйе, ул Иван Телепнев кенәзнә ярата, аның өчен жанын-тәнен бирергә дә риза. Кыскасы, кенәз Иван Телепнев аның жаны-тәне генә түгел, уе-хисе, язмышы да. Димәк, ничекләр генә кыен булмасын, аңа агасы Михаил Глинскийдан ваз кичәргә туры киләчәк. Хак, бу хәл Дума баярларында канәгатьсезлек билгесе тудырып, әмма бөек кенәгинә Иван Телепневны ташламас. Киресенчә, ул аны Дума баярлары алдында күтәрер, дәүләтнең иң житди эшләрен аңа тапшырып, үз янына ышанчылы кешеләр җыяр. Әйтик, дәрәжәсе, абруе булган Василий Шуйскийны, күптән түгел мәрхүм ире Дума әһеле иткән Иван Шуйскийны. Аннары ни өчен соң әле агасы Михаил Глинскийны мәрхүм олуг кенәз төрмәгә яптыра. Димәк, гәһәни булган, олуг кенәзгә каршы сүз әйткән. Бары тик олуг кенәз Еленага өйләнгәч кенә, яшь

хатынының үтенече белән Өченче Василий аны иреkkә чыгарды. Хәзер әнә тагын баш күтәрә башлаган. Тик кенә утырса ни була икән инде...

Беренче көнне үк Елена булган хәлне сөйгәнә Иван Телепневка сөйләде. Кенәз-нең моңа жен ачулары чыкты. Күр әле син аны, кичәле-бүгенле генә Дума әһеле булып алган Михаил Глинский бөөк кенәгинәнә оялтырга маташа. Ни өчен? Иван Телепнев кенәзне сөйгәнә өчен. Күр әле син бу картлачны!

«Беләсенме, Еленушка, мин аны нишләтәм — башын зинданда черетәм. Мин синең белән зина кылмыйм. Мин сине ихлас күнелдән яратам. Мин беләм, минем сиңа өйләнергә хакым юк. Тик бит мин сине барыбер яратам. Синсез миңа бу якты дөнья да караңгыдыр...»

Атна-ун көн дигәндә Иван Телепнев Еленаның агасы Михаил Глинский турында шактый материаллар туплады һәм бөөк кенәгинә янына килде.

«Кенәз Михаил Глинский сез Тверьга туктагач, бер карчык белән сезнең янга килдеме, Еленушка?»

«Килде»,— диде һичнинди яманлык күрмичә Елена Глинская.

«Ул анда олуг кенәз Өченче Василийга карчык кулы белән агу эчерткән, Еленушка. Юкса таштай-тукмактай баһадир кеше ике-өч көн эчендә теге дөньяга китмәс иде».

Елена бик озак дөшмәде. Ул уйланды. Аның бер сүзе Иван Телепневка канат куячак. Ләкин шундук тойды-сизде,— ул ансыз яши алмый, ансыз яшәү аңа мәгъ-нәсез һәм ямьсез, караңгы бер халәткә әверелер иде, һәм ул карар кылды — Иван Телепнев, ул сайлады, икенек берсендә тукталды — Иван Телепневта.

«Мөмкин хәлме бу, Ваня?»

«Бик мөмкин, мөмкин, Еленушка!»

«Инде мин нишләргә тиеш?»

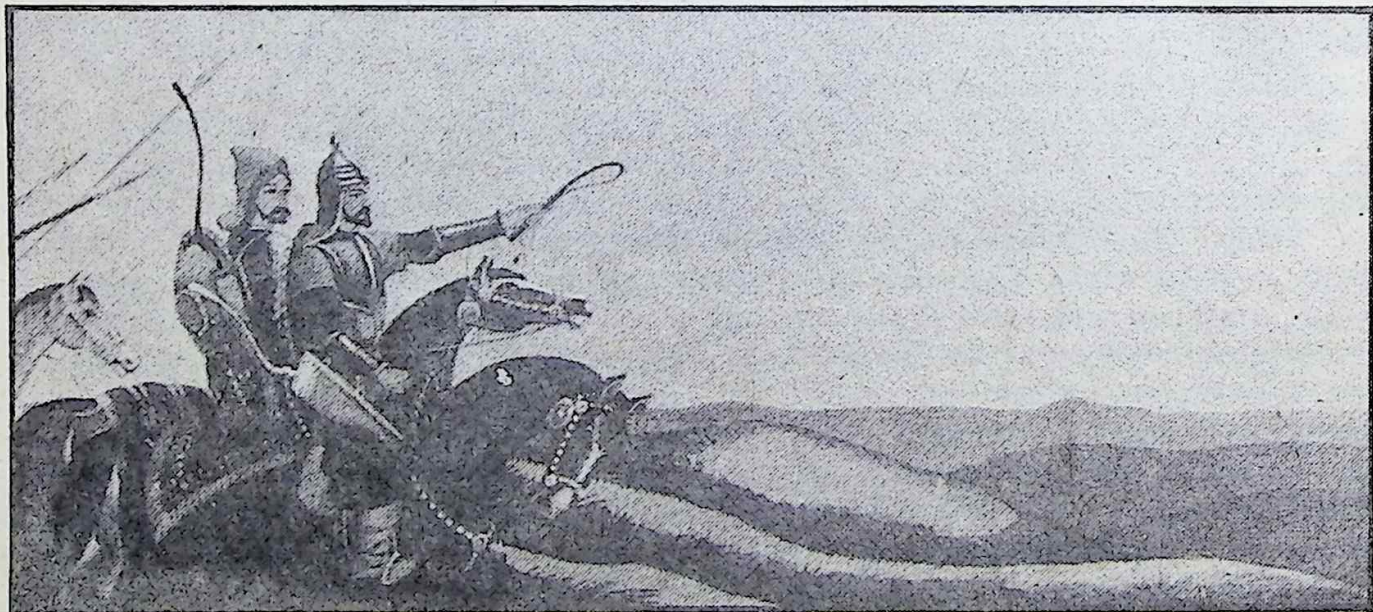
«Син Думада бу хәлне расларга тиеш. Бер сүз белән».

Елена күтәрелеп сөйгәнәнә карады һәм йөрәге белән тойды ул аңа каршы тора алмый.

«Мин риза»,— диде Елена, Рәсәйнең бөөк кенәгинәсе.

Кенәз Иван Телепнев эшне тиз тотты. Икенче көнне үк Михаил Глинскийны кулга алдыртты һәм төрмәгә яптыртты. Дума әһеле кенәз Михаил Глинскийга ташланган гаеп шул кадәр яман һәм каһәрле иде ки, Дума баярлары митрополит Даниил теләге белән сарай палатасына жыелдылар. Әйе, Михаил Глинскийга тагылган гаеп хакмы? Моңы бары тик сөңлесе Елена Глинская, ягъни бөөк кенәгинә үзе генә раслый ала, үзе генә хәл итә ала иде.

Дәвамь бар.

М И Л Л И
М Ә З Ә К Л Ә Р

Уенчы кызлардан бере иң элек мәртәбә уларак театрда уйнамыш исә дә, халык тарафыннан һич яратып кабул ителмәгән. Уен төмам булганнан соң бу кыз халыкка мөрәжәгать итеп: «Әгәр дә иртәгә дә халык яратырлык дәрәжәдә уйнамасам, театрда уйнар өчен дип хәзерләнгән күлмәкләремне яндырырмын» дигән. Икенче көн дә уйнаган, әмма халыклар алкышлау урынына һөммәсе бер кап шырпы атканнар.

Шура, 1908, № 20, 645 б.

Чин (Кытай) императорларынан бере тарих язучы бер адәмгә: «Минем хакемда һич бер нәрсә язма!» дигәч, тарих язучы шул сәгать үк дөфтәрен алып яза башлаган. Император: нәрсә яздың дип сорагач, «сезнең ошбу әмерегезне тарих китабына яздым!» — дигән.

Шунда ук, 646 б.

Бурычлы бер адәмнең: «Әй, Раббем, бурычларымны тапшырып бетерер вакытка кадәр гомеремә форсат бир!» дип теләк әйткән. Моңы ишеткән иптәше: «Дөньяда мәңгә тормак фикерендә икәнсең!» — дигән ди.

Шунда ук, 646 б.

Кыска буйлы бер адәмнең озын бер кылыч асып барганын күргән бер шук адәм үзенең иптәшләренә: «Бу адәмне кылычка асканнар», — димеш.

Шунда ук, 646 б.

Бер мөхәррир тарафыннан язылмыш көлке Париж театрында уйналган вакыт халык тарафыннан һич яратылмаган һәм халык барысы бергә сызгыра башлаган, гөрелте кубарган. Полиция кереп, бу тавышның сәбәбе

кем? дип сорагач барысы да ложада утыручы мөхәррирне төртеп күрсәткәннәр.

Шунда ук, 646 б.

Сөләтсез бер шагыйрь үзенең язган озын бер әсәрен икенче берәүгә укып, бер-ике генә бит калганнан соң: «Кайсы битләрем бигрәк хушыгызга китте», — дип сораган. Тынлап торучы: «Хушыма китәрлек дәрәжәдәге бит әле һаман да чыкмады, ихтимал, укылачаклары арасында булыр», — дип җавап биргән.

Шунда ук.

Берәү типтерә һәм байлык исраф итә торган азгын улына шелтә итеп: «Бөтен дөньядан, хәтта шайтаннан да бурыч алмыш имешсең!» дигәч улы: «Яңлыштың! Мин бурыч алмаган бер зат бар, ул да булса шайтандыр!» — дип җавап биргән.

Шунда ук.

Хәкимнөрдән (акыл ияләреннән) бере бер түрәне мәдех итәр (мактар) иде. Мәжлестә булганнардан бере: «Сез түрәне мәдех итәрсез, фәкать түрә сезне әйләр!» — дигәч, әлегә адәм: «Һәр икебезнең дә яңлышуы ихтималдыр!» димеш.

Шунда ук, 646 б.

Гаять дәрәжәдә акчага мохтаж булган бер мөсафир (юлчы) Нигъмәтулла хәҗи хозурына кереп, 5 сум акча сораган. Хәҗи моңа 10 сум чыгарып биргәч, мөсафир төшәккерләр (рәхмәтләр) әйтеп баскычтан төшкәндә шатлыгынан 2—3 баскычны бер генә атлап төшә башлаган һәм йөзтүбән егылып төшөп борынын канаткан. Моңы белеп хәҗи йөгереп чыккач, мөсафир: «Хәҗи әфәнде!» Берне сораучыга һич вакыт икене бирмәгез! Ихтимал ки, берәрсенең вафатына сәбәп булырсыз!» димеш.

Шунда ук, 647 б.

Мәжнүннөрдән бере бер хәстәнең хәлен сорарга кәргәч, житди кыяфәт белән хәстәнең хәлен сорарга башламыш һәм ахырда: «Тугрысын әйтсәм, безнең атабыз вафат булган хәстәлек сезгә дә килгән икән, шуңа күрә, форсат үтмәс борын васыятьләренә сөйләргә

тиештер!» — дигән. Хәстә «бик әйбәт» дип, углын чакырган һәм аңа: «Сиңа васыятем шул, моннан соң бу мәжнүнне ишектән кертмә!» — дигән.

Шура, 1908, № 22, 711 б.

Фатирда торучы бер адәм йорт хужасына барып: «Өй чытырдый, төзәтәсе иде» дигәч, хужа: «Курыкма, безнең өебез Аллага тәсбих итмәктәдер!» — дип җавап биргән. Адәм моңа каршы: «Өйнең дәрвишлегендә шөбһәм юк, фәкать кайбер вакыт күңеле бик нечкәрәп, сәждәгә китү ихтималы бар, шулай була калса, безнең эш харап!» — дигән.

Шунда ук.

Французлар Москвага сугышып кердекендә һәрбер карьяләрдән (авыллардан) гаскәр алынып, сугыш жиренә жибәрелмеш иде. Сугышта жәрәхәтләнгән гаскәрләр почта юлларынан кайта башладыкларында стансаларга туктадыклары белән бөтен авыл халкы гаскәрләр янына барып үз карендәшләрен сорашырлар вә тикшерерләр иде. Бер стансага жәрәхәтле гаскәр кайтып кергәч, авыл халыклары: «Солдат кайтты!» дип һәр тарафтан йөгерешип жыела башламышлар. Шунда бер карчык та сугыш хәбәрләре сорашмак булып болай сөйләшкән ди.

Карчык: Сугыш жирендә бер-берегезгә каршы килеп, кылыч белән чабышасызмы, балам?!

Гаскәр: Чабышабыз, әби!
Карчык: Башлар өзелеп төшәләрме?
Гаскәр: Төшәләр, әби.

Карчык: Соң ни эшлиләр, балам?

Гаскәр: Ни эшләсеннәр, башы өзелеп төшкән адәм, башын алып култык астына кыстырадыр да, бер тарафка китәдер, әби!..

Шура, 1909, № 4, 128 б.

Рәсем төшереп кәсеп иткән бер кешенен ошбу гыйлемен ташлап, табиблык итәргә керешүен күргәч, Диоген хәким (философ): «Гүзәл иттең! Сурәт вә рәсем төшергәндә булган хаталарың күзләргә күренмәс, бәлки туфрак астында яшерелер», — диде.

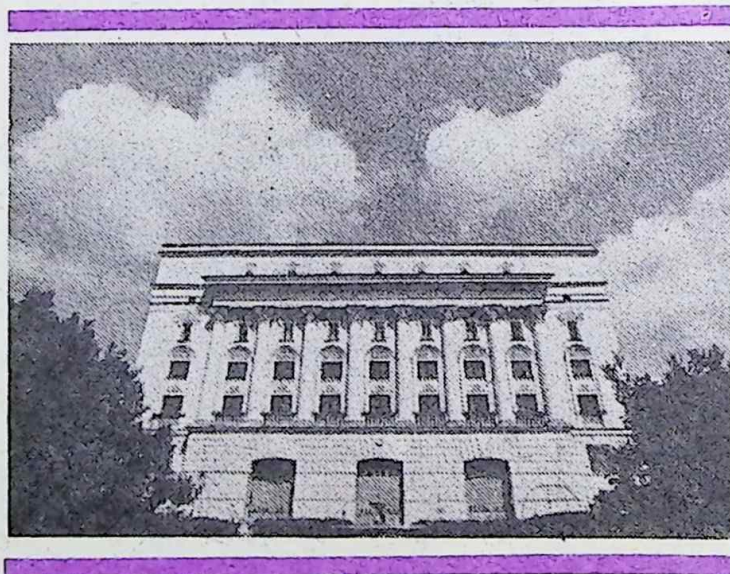
Шура, 1909, № 5, 160 б.

Тыйбб (медицина) мөгаллиме имтихан нияте белән үзенә шәкертәннән: «Бер хәстәне карый башлаганда иң элек ни кеби хәлләргә дикъкәт итәсең?» — дип сораган. Шәкерте исә: «Акчасы булу-булмасына!» — дип җавап бирмештер.

Шунда ук.

Жыночы: РАВИЛ ӘМИРХАН

ЕРАК КЫЙТГА- ЛАРДАН МӘКТҮБЛӘР

Хөрмәтле Әнвәр әфәнде Хәйри!

Бу хатны жәнабыгызга хәерле сәгатьләрдә, күнелләребез тынычлыкта барса иде, Амин!
...«Мирас» журналына яхшырак берәр нәрсә язарлык кабиләттә, ягъни булдыклылык та юк. Шулай да гәзитәләргә бер мәкалә язган булдым. Хәзер татар кызлары урыс егетләренә тормышка чыга дигән сүзгә ишеткәч чыдап тора алмадым. Беткән, әхлаксыз хәлдә икәнбезд.

Ельцинга бер хат яздык, аз булса да фәйдасы булыр дип. Татарстан мәсьәләсә авыр хәл була торган мәсьәлә булды. Дөнъяда бар мөшһүр затларга хатлар язып таратыр идек, татар жәмгыяте намыннан, ягъни исемненнән. Көчле кылып инглиз телендә (кыскарак булсын) хатлар язар идек. Бөтенесен язып бирүче кеше юк... Казанда язарлык кеше булса, бөтенесен эшләп жиберсәгез иде... Хатым шушы жиргә килгәндә почта килде. Әнкарадан бар иде, Казаннан айга якын, хәтә гәзитә дә килмәгән иде, гәзитә дә килде. Әнкарада яшәүче Әхмәт Нәгыйм Атасөяр. Хельсинскидә философия укыган, яхшы дәрәжәдә диплом алган, зур галим кеше. Сөздән үтенәм, якыннан ярдәмдә булып, милләтебезгә ярдәм кылып, белемненнән халкыбыз фәйдаланып калсын. Бу мәсьәләгә күнел булуыгызны үтенәм һәм дә ышанам. Аллаһ бөерсә Казанда күрешербез. Мин мөфти жәнабларына да бу турыда язам. Сөзнәң журналга мәкалә язып жибергән икән, шулай да миңа жибергән, копиясен салып куйдым, хатлар Мәскәүдә юлда югалалар дип.

Атасөяр «Мирас» журналына язган мәкаләсенәң копиясен миңа жибергән икән. Шунисын сөзгә жибердем. Атасөяргә якыннан ярдәмдә булырсыз. Мәкаләсен журналыгызга басарсыз.

Минем язганымны да журналыгызга язсагыз яхшы булыр иде.

Хөрмәт белән Сәгыйд Садри.

* * *

Мөхтәрәм «Мирас» журналы баш мөхәррире!

Басып чыгара башлаганыгыз милли-дини-тарихи һәм горәф-гадәт байлыкларын, хәзинәләрен әчтәлегенә алып, замандаш халкыбызга чагылдырачак, кире кайтарачак булган «Мирас» журналының беренче санын очрап кына укып алырга туры килде, һәм бик шатланып Аллаһы тәгаләнең бу көннәргә күрсәтүенә шөкерләр итеп халкыбызның якты киләчәгә өчен догалар иттем, һәм бу күптөрле максатчан идеянең даими булуын Аллаһыга ялварам.

Шул рәттән мин үземне дә танытып, тәкъдим итеп алыым әле:

Безнең әтиләр, бабайлар 1901 елда, Ильминский хәрәкәтеннән соң, чукундырудан куркып мөкаддәс диннәрен саклар өчен Бөгелмә өязенә Әби авылыннан Төркиягә күчеп килгәннәр.

Мин үзем монда Төркиядә 1926 елның 26 маенда туганмын. Төркиядә дини хезмәткәр буларак өч ел эшләгәннән соң 1960 елда Финляндиягә китеп, анда 23 ел имамлык вазифасын башкарыдым. Мисырда, Багдадта һәм Хельсинкидә укырга туры килде. Гарәп, инглиз, фин телләрен беләм дип әйтә алам. Фарсы, герман, француз, уйгур телләренә дә танышлыгым бар. Бүгенге төрекчә һәм госманлычаны белүем табигый бит инде.

Шуңа күрә, әгәр рөхсәт итсәгез, үз өлкәмдә, ягъни дини төмәд, халкыбызны яктырту, дини мәсьәләләрдә житәкчелек итү миссиясе белән журналыгызга мин дә өлеш кертер идем.

Һәркемгә мәгълүм булганча, адәм балаларының тәшкил иткәне ижтимагый тормыш бер катлы гына түгел, киресенчә, гаять катлаулы, катмарлы конъюктура да. Бу хәл нәрсәдән, ни сәбәптән, нинди фактуралардан һәм мотивлардан чыганаك таба. Бу, әлбәттә, кешенең элитасыннан, кешенең комплекс бер барлык булуыннан, ягъни адәм баласының һәм мадди һәм мәгънәви үзенчәлекләргә ия булуына нигезләнә. Кешенең асылы, жәүһәре рухтан тора, ә гәүдәсе — нәтижәдән һәм мотивлардан чыганак таба? Тереклек, жанлылык рухның маддәгә элемтәсе белән туа һәм бәйләнешнең өзәлүе белән бетә, юкка чыга. Уйның, гакыл — фикернең, хисләренең, һәр төрле яшәү күренешләренең жәүһәре рухка нигезләнә; бөтен бу күренешләренең саулыгы да гәүдәбезнең саулыгына бәйле. Гәүдәбез сау булмаса, бу күренешләрдә төрле кимчелекләр туа. Мәсәлән: миебезнең бер тамырында зыян булса, яисә тыгылса, рухның күренешләре болгана, рух кыенлыкка юлыга. Функциясенә аша алмый. Шуңа күрә дә, рухыбызны сау-сәламәт тотарга, сакларга кирәк. Адәм баласының физик, биологик ихтияжлары булган кебек, рухи, мәгънәви ихтияжлар кирәкләре дә бар. Бу кирәкләрне канәгатьләндерергә һәм икесен баланста тотарга тиеш. Ә берсенә генә әһәмият биреп, икенчесен калдырсаң баланс бозылып, таләп иткән максат, көтелгән хармуни (гармония) хасил булмас. Нәтижә буларак, берәү тормышта булсын, берәү тормышында булсын, социал тормышта булсын, күп төрле кимчелекләр, бозыклыклар туар. Ашап-эчмичә, йокламыйча торып булмый. Хәят, ягъни тормыш, яшәү, саулык дәвам итәрме? Әлбәттә мөмкин түгел. Шулай ук рухи, мәгънәви азыксыз, мәдәни, культурал ризыксыз, динсез, әхлаксыз, Аллаһысыз, күтәрәнке хисләр, куәтле тойгылар, мәңгелек өметләр булмыйча да яшәп булмый. Болар гынамы? Кеше, мадди гәүдәсен, барлыгын эчендә яшәгәнә мохитның, һәм табигый көчләренең тискәре тәэсир зарарларыннан саклаячак бер жыйнакка мохтаж булган кебек, рухын да төрле негатив көчләрдән уй һәм тойгылардан, кайгы-хәсрәтләрдән, өметсезлек бураннарыннан, фанилык упкыннарыннан саклаячак бер жыйнакка мохтаж ки, ул да үлемсезлек үзәңи, мәңгә бәхет өмиде, ахырында дөнья һәм ахирәтнең иясе-хужасы, көченең, белеменең соңы, очы-кырые булмаган, гүзәл исем һәм сыйфатларның иясе олуг Аллаһ. Бу иң зур таяныч, иң бөек, көчле, жыйнак, иң зур рухи азык.

Менә мәгънәви азыклар-ризыклар Аллаһы тарафыннан Мөхәммәд пәйгамбәр аркылы күндерелгән дин исемәндәгә кагыйдәләр, кануннар жыелмасын, ягъни ислам динен кабул кылып, аның нигезләренә буйсынып яшәү белән, тәэмин кылына, һәм бу нигездә кеше мадди һәм мәгънәви юнәлешләрдә күтәрелә.

Аллаһыга, дингә багланган кеше, иң көчле, иң нык таянычка таянганы өчен, дөнья тормышының төрле буранлы, караңгы хәлләрендә, төрле авырлык, кайгы-хәсрәт, бәла һәм афәткә юлыккан вакыйгаларда да бөгелми, сыгылмый, ватылып-сынмый, киресенчә, һәрхәлдә вә шартларда олуг таулар кебек мәһабәт, нык, кузгалмый-селкенми торган бер поэзия тора.

Менә мин, рөхсәт итсәгез ислам диненең Коръән һәм хәдисләргә таянып — нигезләрен, кагыйдәләрен, хикмәтле хөкәмнәрен — үгетләрен һәм дә тирән гыйльми хикмәтләрен кыскача, ислам диненең тулысынча идеясен язып хезмәтегезгә өлеш кертер идем.

Бер үк вакытта бу куәтле оешмагызны жаннан һәм ихлас күнел белән төбрикләп камил-төгәл уңышлыклылар, даими уңай нәтижеләр олуг Аллаһыдан теләп сәлам, ихтирамнарымны тәкъдим итеп саулыклар-исәнлекләр дога вә фатихасында калам.

И с к ә р м ә:

Бер елда Австралиядә — Аделаида шәһәрәндә дини хезмәт үтәдем.

Әхмәд Нәгыйм Атасәвәр.

Адресым

Әхмәд Нәгыйм Атасәвәр

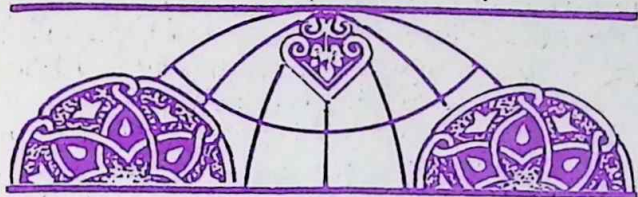
Гөвәһлик жәддәсә дәфнә сукак

11/16 А. Айранжы-Анкара-Төркия.

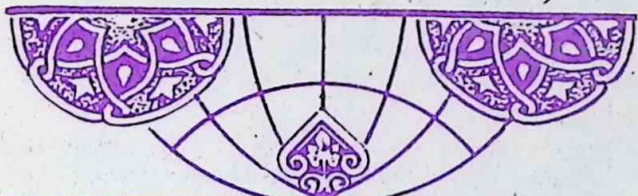

Казан шөһәрәндә сәүдә-коммерция күргәзмәсендә күрсәтүне оештыру хакында да килешенде.

ХРОНИКА,

ВАКЫЙГАЛАР,

ФАКТЛАР

Татарстан Республикасы Президенты М. Ш. Шәймиев узган елда эш визиты белән Венгрияда, Чехо-Словакияда һәм Германияда булды. Сөйләшүләрдә Премьер-министр урынбасары Р. Ф. Моратов, «Татнефть» производство берләшмәсе генераль директоры Р. Г. Галиев катнашты.

Татарстан Республикасында Кипр Республикасы Президенты вәкиле, сәүдә һәм финансы министры, дүрт эре компания хужасы Динос Китис, ашамлык әйберләре һәм нефть продуктлары житештерү һәм эшкөртү буенча халыкара фирма хужасы Маркос Шаколас булып киттеләр.

Аларны республика Премьер-министры М. Г. Сабиров кабул итте. Визит вакытында 1992 елда Татарстан Республикасына 70 мең тонна шикәр бирү хакында килешүгә кул куелды. Шулай ук Татарстанда туризм индустриясен төзү, Кипр фирмаларының жөмһүриятебездә нефть эшкөртү заводын проектлауда һәм төзүдә катнашуы, Кипр дөүләтенә эшкөртелмәгән нефть сату турында файдалы сөйләшүләр булды.

Узган ел Татарстан Республикасында Сүрия Гарәп Республикасыннан бер төркем эшкуарлар булып китте. Республика вице-президенты В. М. Лихачев белән үзара файдалы сәүдә мөнәсәбәтләрен үстерү юнәлешендә сөйләшүләр үткәрелде.

Ике ил вәкилләре Сөгүд Гарәбстаны башкаласы Эр-Рияд шөһәрәндә 1990 елда булган күргәзмәдә Татарстан Республикасының промышленность предприятиеләренә дә катнашырга нияте турындагы беркетмәгә кул куйдылар. Шулай ук гарәп илләрендә житештерелгән халык куллану товарларын

Татарстан Республикасы Министрлар кабинеты Мәдәният министрлыгы тарафыннан кертелгән «1995 елга кадәр республикада мәдәниятне үстерүнең Дөүләт программасы»н раслады. Анда халык тарафыннан тудырылган мәдәни мирасны тулы файдалану, тарихи авылларны һәм шөһәрләрен, борынгы утарларны, тарихи-мәдәни, табигать һәйкәлләрен торгызу, һөнәрчелекне, халык сәнгәтен үстерү, фольклорны жыю һәм саклау, яңа бөйрәмнәр һәм йолалар кертү кебек шактый күп чаралар каралган.

Программада халкыбызның күпгасырлык рухи-мәдәни язма мирасын замандашларга тулырак кайтару максатында махсус «Мирас» нәшрияты оештыру каралган.

Шулай ук тарихи-мәдәни мирасны саклау өлкәсендә халыкара оешмалар һәм чит ил фирмалары белән хезмәттәшлек киңәйтеләчәк. Аерым алганда, алар белән берлектә «Сәфәр», «Көмеш Болгар» программаларын гамәлгә ашыруда җитди эш алып бурылачак.

Татарстан Республикасы Министрлар кабинеты һәм «Мерседес Бенц түрк А. Ш» герман — төрек фирмасы арасында килешү төзелде. Нәтижәдә апрельдә Төркиядән Татарстанга йөзләп «Мерседес-Бенц» автобусы кайтачак.

Килешү төзегәндә «Татавтотранс» ассоциациясе хезмәткәрләре дә катнашты.

Жөмһүриятебез Премьер-министр М. Сабиров җитәкчелегәндә Татарстан Республикасы хөкүмәт делегациясенә киеренкә эшчәнлегә уңышлы төмамланды. 1992 елның 22 гыйнварында Мәскәүдә, нинәйт, Татарстан Республикасы һәм Россия федерация хөкүмәтләре арасында икътисади хезмәттәшлек турында килешү төзелде. Аңа Россия ягыннан хөкүмәт башлыгы урынбасары Е. Гайдар һәм Татарстан Республикасы ягыннан Премьер-министр М. Сабиров кул куйдылар.

Соңгы вакытта Татарстан тормышы турында берьюлы ике телевизион фильм экранга чыкты. Аларны Финляндия һәм Германия кинодокументалистлары төшерде.

Чит илләрдәге тамашасылар сорауы буенча эшләнгән фильмнарда элеккеге СССРның зур бер төбәге — Татарстан жөмһүриятенә икътисади һәм мәдәни үсеш проблемалары, чит илләр белән үзара файдалы багланышлары һәм милли мәсьәләләрен хәл итү юллары турында сүз бара.

Мәгълүматларны
төрлө чыганаклардан
ТӨНЗИЛӘ МУСИНА җыйды.

РЕЗЮМЕ

Августовский номер журнала открывается постоянной рубрикой «Общественная трибуна», где выступают кандидаты филологических наук Нурмухамет Хисамов и Рашит Ягафаров.

Под рубрикой «Литературное наследие» мы продолжаем публикацию поэмы Котби «Сказание о Хосрове и Ширине». Поэму перевел на современный литературный язык кандидат филологических наук Рифкат Ахметзянов. В этой же рубрике публикуются статьи Гаяза Исхаки.

В постоянной рубрике «Поэзия» публикуются стихи поэтессы Сании Гиффат и матери Лейли Садри. В постоянной рубрике «Из истории ислама» дается продолжение большого труда Ризы Фахрутдинова «Что за религия ислам?».

Под рубрикой «Татары зарубежья» дается статья профессора Камозава Ивао «Татары в Японии». Дискуссию на тему «Формирования татарского народа и татарской нации» продолжает молодой ученый Искандер Измайлов. В рубрике «Историческое наследие» публикуется статья Фаяза Хузина. В рубриках «Исторические ценности», «История деревень» и «Памятники природы» со статьями выступают постоянные авторы нашего журнала. Под рубрикой «Народная медицина» журнал знакомит своих читателей с древними приемами народного врачевания.

Журнал продолжает рубрику «Библиотека «Мирас»». Под этой рубрикой публикуется продолжение исторического романа писателя Мусагита Хабибуллина «Сююмбике Ханбике и Иван Грозный». В рубрике «По страницам журнала «Мирас» публикуются национальные анекдоты. Их собирал ученый Равил Амирхан. Под рубрикой «Почта «Мирас»» выступают наши читатели. В своих письмах они поднимают актуальные проблемы нашей жизни. В заключение журнал знакомит читателей с короткими информацией, рассказывающими о значительных событиях в жизни татарского народа.

SUMMARY

The August number of the magazine opens with the regular rubric the «Social Tribune» where appears.

In the «Literary Heritage» we continue publishing Kotbi's poem «The Legend of Khosrov and Shirin» translated into modern literary language by Rifkat Ahmedzianev, Philol. Cand.

In the «Poetry» rubric poems by poetess Sanija Giffat and Leyle Sadri are published.

In «From the History of the Islam» comes continuation of the large work of Riza Fahrutdinov — «Islam — What Religion is It?»

In the «Tatars Abroad» rubric we place Assist. Prof. Anvar Taysin's article titled «Ahmed Timer — Who is He?»

The discussion on the «Formation of the Tatar people and the Tatar Nation» is caught up by Iskandar Ismaylov, young scientist.

Fayaz Khuzin appears in the «Historic Heritage».

In «Historic Valuables», «From the History of the Villages», «Monuments of Nature» our regular authors take place.

The «Folk Medicine» acquaints the readers with some forgotten ways of treatment diseases.

The magazine continues the «Library of the «Miras» rubric. Here Musagid Habibullin's «Suyumbike-Khanbике and John (Ivan) the Terrible» has its continuation.

In «Some Pages of the «Shura» Magazine» national anecdotes collected by Ravil Amirkhan are presented.

In the «Mail of the «Miras» you can read our readers' letters where they touch upon different problems of our life.

In conclusion the magazine acquaints its readers with short informations on significant events in the life of the Tatar people.

Байбак. Чыршылы байбак колониясе. Шөгәр дәүләт аучылык заказнигы.
Лениногорск районы, Түбән Чыршылы авылы тирәсе.

Болгар гаскәре походта

Бәясе 1 сум 20 тиен
Ваклап сатуда бәясе 5 сум

Индекс 73955